

nummer 8 december 1999

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING

VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN

STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (VGN)

KLEIO

Themanummer

**Duitsland
1945 - 2000**

**met bronnenkatern 9
Jongeren en
de DDR**

TOEGELIJD

40^e JAARGANG

Algemeen Bestuur

Kees Weltevrede

voorzitter (OAC, KLEIO, Euroclio, KNHG, SLO, Platform VVVO en de Inspectie)
Dubbeldamseweg Zuid 350,
3312 KT Dordrecht.
Tel. 078 - 6390 699.
Fax 078 - 6399 001
E-mail: c.weltevrede@wxs.nl

Riemke Leusink

vice-voorzitter (Commissie Vrouwen- en Gender-geschiedenis, Euroclio, stofomschrijvingen, CEVO)
Dr. J.P. Heyelaan 4,
3818 GT Amersfoort.
Tel. 033-4657 363,
Fax 033-4657 384,
E-mail: leusink@worldonline.nl

Loek Janssen

secretaris (Commissie Basisvorming, VMBO)
Ananasstraat 1,
6543 ZH Nijmegen.
Tel. 024 - 373 4800.
E-mail: janssen.scholten@gironet.nl

Hans Kummerer

penningmeester (Didactiek- en activiteitencommissie, contacten met historische verenigingen, veldraadplegingen)
Dr. Dreeslaan 205,
5707 KC Helmond.
Tel. 0492-551138,
Fax 0492-574277.
E-mail: jn.kummerer@hetnet.nl

Herry Groothuis

(Commissie PA-BO, Werkgroep Staatsinrichting, contacten met het Cito)
Bollenhofsestraat 17,
3572 VH Utrecht.
Tel. 030 - 2713 204.
E-mail: h.groothuis@worldonline.nl

Renée Schreuder

(Beheer VGN-website, bestuursberichten Kleiokrante, Commissie Volwassenen-educatie, Commissie Clomantica)
Couwenhoven 46-01,
3703 EM Zeist.
Tel. 030 - 6959 506.
E-mail: srd@wxs.nl

Ineke Veldhuis-Meester

(Commissie Havo/Vwo, Intercommissie, Historisch Didactisch Platform)
Quintuslaan 4,
9722 RV Groningen.
Tel. 050-5270 099.
E-mail: c.e.m.veldhuis-meester@uclio.rug.nl

Johan Raven

(Didactiek- en activiteitencommissie, Commissie Lerarenopleidingen, contacten met de archieven en omgevingsgeschiedenis)
Kinkhoorn 8, 9051 MJ Stiens.
Tel. 058-2574 050.

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie:

**Purmerendstraat 239,
2547 JD Den Haag.**

Contributies voor 1999:

- Bij bezoldiging t/m f100,- HOS-schaal 10:
- Bij bezoldiging vanaf f125,- HOS-schaal 10.7:
- VBO/MAVO-docent f 70,- met drie of meer vakken:
- Baan van minder f 85,- dan 16 uur:
- Kennismakingslidmaatschap (alleen voor studenten): f 50,-
- Buitengewone leden, f 90,- pensioen, VUT:
- Partnerlidmaatschap: f150,-

een abonnement:

- Binnenland f125,-
- Buitenland, f135,- binnen Europa € 60,-
- Buitenland, f175,- buiten Europa € 80,-
- Losse nummers f 15,- incl. verzendkosten € 7,-

Prijzen voor advertenties in Kleio:

- 1 pagina f510,-
 - 1/2 pagina f410,-
 - 1/3 pagina f310,-
 - 1/4 pagina f225,-
- bijsluiters f410,-
Voor nadere informatie kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

VGN-site: <http://home.wxs.nl/~srd/vgn.htm>

Hier is ook een brievenbus.

VGN-giro: 128701 ,t.n.v. Penningmeester VGN, Den Haag.

Van de redactie

Het is een goede gewoonte dat van elke jaargang van *Kleio* het laatste nummer wordt gevuld met artikelen die de geschiedenisdocent van pas komen bij de voorbereiding van het nieuwe examenthema. Ziehier dus ons Duitsland-nummer! Mede dankzij de gewaardeerde medewerking van het Duitsland Instituut Amsterdam (DIA) in de persoon van Patrick Dassen kunnen we de lezer een informatief en gevarieerd *Kleio*-nummer presenteren. Een financiële bijdrage van het DIA maakt de uitgave mogelijk van het bijgevoegde bronnenkatern over jongeren in de DDR. Om uit stapels bronnen de meest aantrekkelijke te kiezen, die vervolgens te vertalen, er geschikte opdrachten bij te vervaardigen, en het geheel er appetijtelijk te laten uitzien, is heel wat werk verzet. Het bronnenkatern lijkt ook als praktische opdracht in de tweede fase goed inzetbaar.

In het themanummer treft de lezer onder meer artikelen aan van Duitsland-deskundigen als Boterman, Pekelder en Melching. Men kan zich breed informeren, van Adenauer tot en met Schröder. Daarnaast zijn er de gebruikelijke ingrediënten als het interview met de stofomschrijvingscommissie en de bespreking van de examenkaternen. Ook de andere rubrieken staan in het teken van Duitsland. Na lezing kunt u uw leerlingen boeiend onderhouden over de 'Mauer im Kopf', over 'Ostalgie', over de 180 strekkende kilometers Stasi-dossiers en nog veel meer.

Hulde aan Ruud Slotboom, die maanden bezig is geweest om als redacteur van dit nummer een zo goed en gevarieerd mogelijk geheel samen te stellen!

De redactie wenst alle lezers van harte een gelukkig Kerstmis, een knallende milleniumwisseling en een gezond en gezegend begin van de nieuwe eeuw.

Jan van Oudheusden

Redactie

Jan van Oudheusden,
voorzitter, Massenetstraat 21,
5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416 - 33 74 30.
E-mail: jan.oudheusden@wxs.nl

Jos Trippenree, *secretaris,*
Beltmolen 30,
3833 KM Leusden.
Tel./fax 033 - 494 18 24

Ruud Slotboom,
Hazenhof 54, 3451 LL Vleuten.
Tel. 030 - 677 40 61.
E-mail: ruud.slotboom@rtv.nos.nl

Huib Oattes,
Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht.
Tel. 0297 - 28 11 97.
E-mail: hfoattes@wxs.nl

Carla van Boxtel,
Evievelde 6,
5422 AK Gemert.
Tel. 0492 - 36 11 36.
E-mail: c.vanboxtel@fss.uu.nl

Hans Pols,
Van Aerssenstraat 140,
2582 JT Den Haag.
Tel. 070 - 3501 380.

Marijke Meuwissen,
Simplonbaan 17,
3524 BG Utrecht.
Tel. 030 - 273 1670.

Stefan Boom,
Albrechtlaan 28,
1404 AL Bussum.
Tel. 035 - 694 87 42
E-mail: stefanbo@worldonline.nl

Tineke Bogaerts,
eindredactie,
Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 030 - 688 35 76
Fax 030 - 688 84 59
E-mail: c.bogaerts@hccnet.nl

ISSN 0165-6449

Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan de secretaris van de redactie.

Berichten voor de Kleiokrante, aktualiteiten, mededelingen van commissies, aankondigingen en dergelijke kunnen naar de eindredacteur.

In dit nummer

- 2 *De 'Westbindung' van de Bondsrepubliek, 1949-1989*
De Duitse kwestie als motor van het Europese integratieproces
Frits Boterman
- 8 *De nieuwe 'Ostpolitik' van de Bondsrepubliek, 1961-1972*
Willy Brandt ans Fenster!
Jacco Pekelder
- 14 *De rol van de Stasi in de DDR*
Schild en zwaard van de partij
Willem Melching
- 21 *De invloed van het verrassingselement op het eenwordingsproces*
De overrompelende Duitse hereniging
Barend Verheijen en Martine Kamsma
- 28 *Duitsland anno 1999 - De bescheidenheid voorbij*
Column
Hans Verbeek
- 29 *Kleiogesprek met de stofomschrijvingscommissie*
Duitsland en Europa - Een belangrijk onderwerp
Ruud Slotboom en Hans Pols
- 32 *Boek van de maand*
Van vijand tot bondgenoot
Jan Verschoor
- 36 *Kleioskoop*
Examensites
Huub Oattes
- En verder*
- 38 *Boeken*
- 47 *De Katernen*
- 57 *Kleiokrant*
- 64 *Toelichting bij Bronnenkatern 6 'Jongeren en de DDR'*

Over geschiedenis van Duitsland ...

'De Duitse geschiedenis na 1945 is saai', is een veelgehoorde opvatting. De Bondsrepubliek zou in de loop der jaren een 'stinknormaler Demokratie' geworden zijn - reden waarom het niet aantrekkelijk is om aan de naoorlogse Duitse geschiedenis veel aandacht te besteden.

Het tegendeel is waar: de Duitse naoorlogse geschiedenis is wel degelijk spannend en boeiend. Achtentwintig jaar lang heeft in Duitsland het meest surrealistische bouwwerk uit de geschiedenis gestaan, de Berlijnse Muur. Alleen al de gebeurtenissen die zijn verbonden met de bouw én met de opening van de Muur zijn zonder enige vorm van pathetiek dramatisch te noemen.

Ook de geschiedenis van de totale DDR is fascinerend, zoals onder meer blijkt uit de activiteiten van de alomtegenwoordige Stasi.

Maar bovenal is Duitsland een uitermate belangrijk land, dat ook gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw zijn stempel heeft gezet op de geschiedenis van Europa, als frontlijn van de Koude Oorlog en als spil van het Europees integratieproces.

En na het wonder van de snelle vereniging van de beide Duitslanden in 1990 stond 'die deutsche Frage' weer op de agenda: hoe zijn stabiliteit en vrede mogelijk als het hart van Europa wordt beheerst door een machtige Duitse staat? Welk Duitsland in welk Europa zal zich gaan ontwikkelen?

Kortom, de Duitse geschiedenis roept voortdurend vragen op. Dit Kleionummer laat overtuigend zien hoe fascinerend en belangwekkend de naoorlogse Duitse geschiedenis is.

Patrick Dassen en Barend Verheijen
Afdeling onderwijs Duitsland
Instituut

**De 'Westbindung' van de Bondsrepubliek,
1949-1989**

Frits Boterman

De Duitse kwestie als motor van het Europese integratieproces

2

*Het bestaan van twee Duitslanden,
waartussen dan ook nog het IJzeren*

*Gordijn liep, en de manier waarop
politici binnen en buiten 'Duitsland'
hiermee omgingen, hebben West-
Duitsland binnen 'Europa' gebracht.*

*En die 'Westbindung' heeft met de
'Ostpolitik' van Brandt de snelle
internationale erkenning van de
nieuwe Duitse staat van 1990
mogelijk gemaakt.*

**Dr. F. Boterman is bijzonder
hoogleraar Moderne Duitse
Geschiedenis aan de Rijks-
universiteit Groningen.**

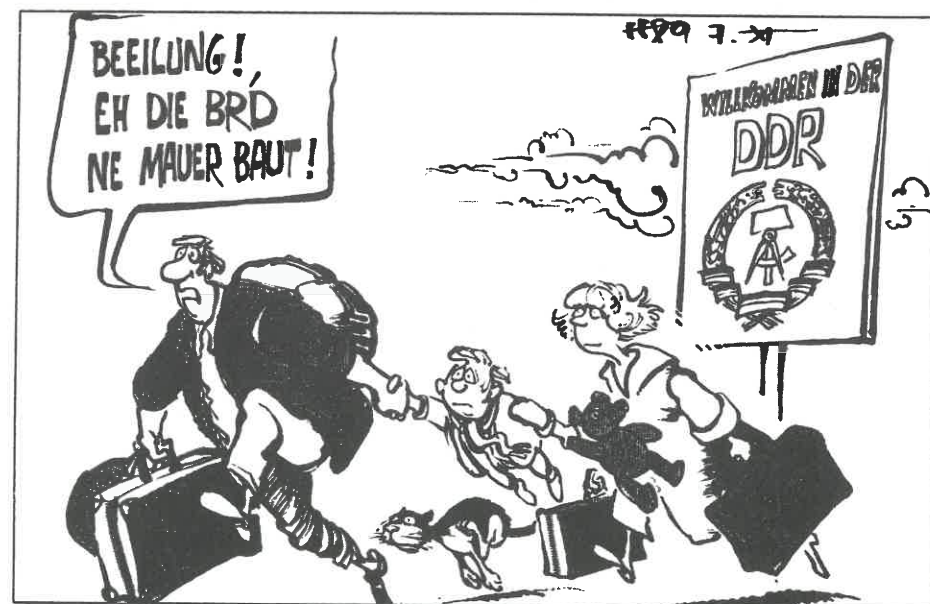

Er zijn allerlei argumenten aan te voeren voor de stelling dat de juistheid van de politiek van 'Westbindung' van bondskanselier Konrad Adenauer (1949-1963) door de Duitse vereniging van 1990 is bevestigd. De integratie van de Bondsrepubliek in het Westen ging, zo luidde een van de uitgangspunten van Adenauers politiek, aan het herstel van de nationale eenheid vooraf. Het toetreden van de 'neue Bundesländer' tot de Bondsrepubliek op basis van artikel 23 was een bewijs van de effectieve werking van de grondwet van 1949.

De bijbehorende 'Politik der Stärke' ten aanzien van het communisme, zoals Adenauer die voorstond, heeft ook haar vruchten afgeworpen. De krachtige politiek van de Amerikaanse president Ronald Reagan ten opzichte van het 'evil empire', vooral zijn SDI-programma, het virtuele verdedigingsschild in de ruimte tegen Russische aanvallen, dwong de Sovjets uiteindelijk op de knieën. Omdat Gorbatsjov, in maart 1985 aangetreden als leider van de Sovjet-Unie, de atomaire wapenwedloop met het Westen economisch niet langer kon volhouden, zag hij zich genoodzaakt de defensie-uitgaven terug te brengen en het politieke systeem in de Sovjet-Unie en Oost-Europa te liberaliseren. Glasnost en perestrojka brachten uiteindelijk echte ontspanning tussen de beide supermachten en schiepen de voorwaarden voor de 'fluwelen' revolutie in Oost-Europa.

Zelfs Adenauer zou verbaasd zijn geweest over de snelheid waarmee in de herfst van 1989 de DDR in elkaar stortte. Volgens zijn zogenaamde magneet-theorie zou het Westen op den duur het Oosten aantrekken en als het ware in zich opzuigen. Het communistische regime in Oost-Berlijn ging echter uiteindelijk aan haar eigen interne zwakte ten onder. De DDR-staat werd, gezien de massale exodus, door een groot deel van de bevolking politiek niet langer geaccepteerd, was economisch bankroet en was, ideologisch gesproken, verouderd. Steeds minder Oost-Duitsers geloofden in de socialistische heilstaat en vluchtten naar de Bondsrepubliek.

In 1989/1990 viel de vrijheid van 18 miljoen Oost-Duitsers samen met de nationale eenwording. In plaats van hervormingen van het bestaande systeem van het 'reëel bestaande socialisme' werd door de meerderheid uiteindelijk 'met de voeten' gekozen voor de

Cartoon: Horst Haitzinger. (Uit: Gerhart Maier, 'Die Wende in der DDR', 1991.)

nationale eenheid. De aansluiting bij de BRD bleek de snelste weg tot vrijheid en welvaart. De voormalige DDR werd niet alleen economisch-monetair, maar ook constitutioneel in zeer korte tijd een onderdeel van de al bestaande Bondsrepubliek.

De Duitse vereniging vond plaats in samenwerking met en met toestemming van de voormalige geallieerden. Duitsland her kreeg zijn volledige soevereiniteit dankzij de twee plus vier-onderhandelingen tussen de beide Duitslanden en de vier geallieerden, die vooral door toedoen van de Amerikaanse president Bush en zijn minister van Buitenlandse Zaken Baker een succes werden.

Gorbatsjov ging uiteindelijk in juli 1990 akkoord met de Duitse vereniging. Zijn instemming met het NAVO-lidmaatschap van geheel Duitsland was de logische consequentie van het loslaten van de in 1968 geformuleerde Brezjnev-doctrine.

'Westbindung' en democratisering

De politiek van 'Westbindung', de buitenlands-politieke verankering van de Bondsrepubliek in het Westen, begint in 1949 en is ongetwijfeld de verdienste van Adenauer geweest.¹ Deze westintegratie verschilt in tempo en inhoud van de democratisering van de politieke cultuur in de Bondsrepubliek zelf. Maar tegelijkertijd moeten beide met elkaar in samenhang worden gezien. Ging het bij het laatste om de verwerping van de ideologische uitgangspunten van het nazisme en de acceptatie van een pluralistische, sociale en liberale rechtsstaat op basis van

een democratische grondwet, in het eerste geval ging het om de aanvaarding van de Bondsrepubliek door de voormalige vijanden van nazi-Duitsland in West-Europa en de Verenigde Staten.

Het wantrouwen ten opzichte van Duitsland en de angst voor een herlevend nationalisme en een agressieve machtspolitiek waren uiteraard na de bittere ervaringen met het Derde Rijk nog sterk aanwezig en brachten de Bondsrepubliek in een 'double bind'-situatie. De verrichtingen van Bonn werden door het buitenland zowel met scepsis als met hoge verwachtingen bekeken. Te veel initiatief van Bonn werd door de bondgenoten niet op prijs gesteld, maar te weinig ook niet.

Enerzijds was de bondsregering bezig met een politiek van multilateralisme, dat wil zeggen dat zij ernaar streefde om zoveel mogelijk geïntegreerd te raken in de West-Europese en atlantische organisaties, anderzijds was de Bondsrepubliek erop uit zoveel mogelijk politieke speelruimte te scheppen en soevereiniteit te veroveren. Dit laatste werd gevoed door de vrees, met name bij Adenauer, dat de westerse geallieerden buiten de regering in Bonn om over het lot van de Bondsrepubliek zouden beslissen.

De sterke anti-Pruisische gevoelens van de Rijnlander Adenauer en zijn anti-communisme vielen samen in zijn zogenaamde 'Potsdam-complex'.

Het eerste begin

Al in maart 1946 had Adenauer aan de sociaal-democraat Wilhelm Sollmann geschreven: 'Asien steht an der

Elbe'.² Vrijwel direct na de oorlog maakte hij de analyse dat de deling onvermijdelijk was en dat het atheïstische communisme het grootste gevaar voor het westelijk avondland vormde. De daarop volgende toenemende spanningen tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie zouden hem in het gelijk stellen. Daarom bleef er voor Adenauer, toen hij in 1949 eenmaal bondskanselier was geworden, niet veel anders over dan zich te oriënteren op het Westen en de 'Wiedervereinigung' op de lange baan te schuiven. Deze opstelling van Adenauer sloot aan

bij zijn ervaringen van vóór 1933 toen hij als burgemeester van Keulen al gepleit had voor de vorming van een zelfstandiger westelijk deel van Duitsland en in die tijd zelfs beschuldigd werd van separatistische neigingen.

De bejaarde bondskanselier maakte een bewuste keuze voor vrijheid boven eenheid, wat hem door een aantal van zijn partijgenoten – Adenauer was mede-oprichter geweest van het CDU – niet in dank werd afgenomen. Zeker niet door de SPD die de 'Wiedervereinigung' nog niet had opgegeven, en pas in 1959/1960 de oriëntatie op het Westen en het atlantische bondgenootschap erkende.

Verdere integratie

De bezetting van de westerse zones die begin 1949 werden samengevoegd, en vooral de Koude Oorlog en de Duitse deling hadden Adenauer gedwongen tot 'Westbinding'. Na de periode van denazificatie en het Amerikaanse 're-education'-programma, die beide weinig succesvol waren, was het vooral de angst voor de expansiedrift van de Sovjet-Unie en voor de groeiende militaire macht van de eveneens in 1949 gestichte DDR, die een antitotalitaire consensus in de Bondsrepubliek creëerde. Bovendien oefenden de Verenigde Staten, sinds juni

1950 verwickeld in de Korea-oorlog, druk uit op Bonn om aan de (her)-bewapening mee te doen, hoewel het nog tot 1955 zou duren, voordat de Bondsrepubliek daadwerkelijk in de NAVO zou worden opgenomen. Dit was vooral te wijten aan de Franse afwijzing van de West-Duitse betrokkenheid bij de Europese Defensie Gemeenschap (EDG). De sterke band met de Amerikanen stond lange tijd borg voor een atomaire bescherming van de Bondsrepubliek. De Europese integratie was voor Adenauer een vitaal middel om als betrouwbare bondgenoot over te komen en soevereiniteit voor de Bondsrepubliek te winnen, en, paradoxaal genoeg, ook soevereiniteit weer aan Europa af te staan.

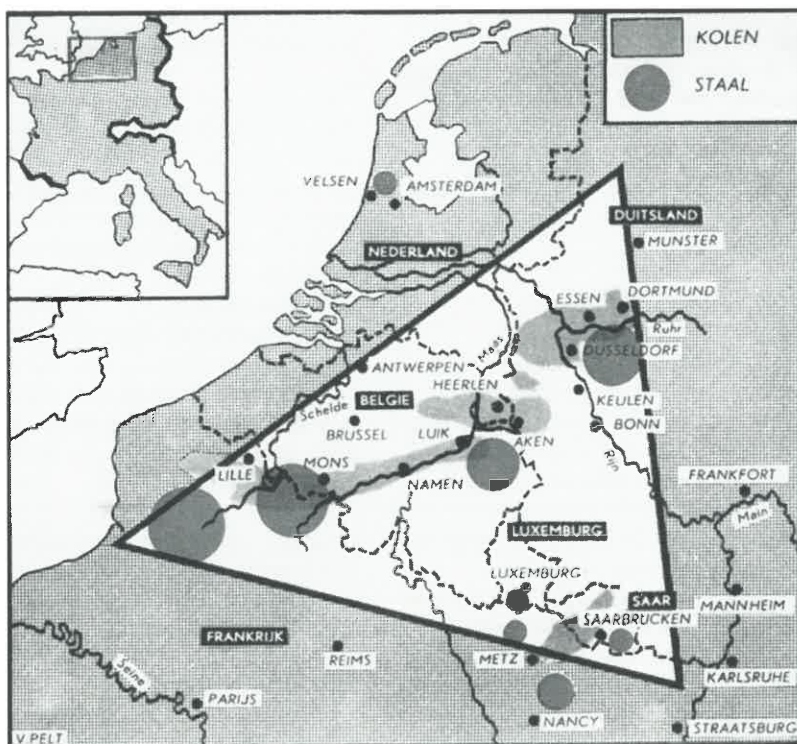
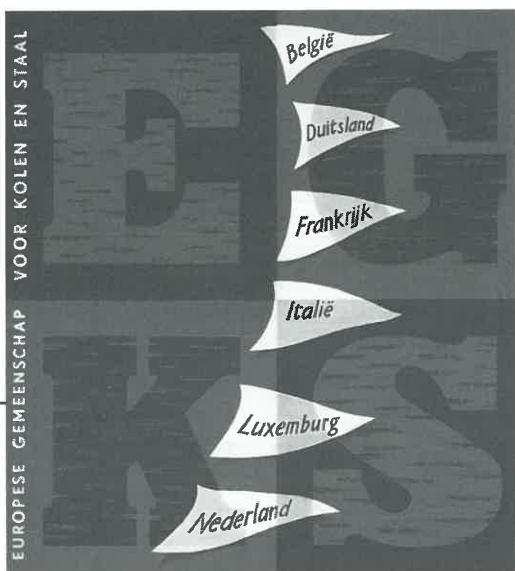
De 'Westbinding', de integratie van Bondsrepubliek in de West-Europese en atlantische organisaties, kende verschillende etappes en organisatievormen: de Europese Raad, de EGKS, het 'Deutschlandverdrag', de Parijse Verdragen, de NAVO, de WEU, de EEG en Euratom.

Het is de success-story van Adenauers politiek. De 'Westbinding' en de Europese integratie leidden tot meer invloed en internationale erkenning, tot het afbouwen van het wantrouwen bij de vroegere vijanden en het terugwinnen van zelfrespect. De Bondsrepubliek profiteerde in zekere zin van de bevroren verhoudingen in Europa.

Het spelen van de Franse kaart

Vooral ingegeven door de teleurstellende houding van de VS in de Berlijn-crisis (november 1958-augustus 1961) werd de relatie met Frankrijk voor Adenauer steeds belangrijker. De Frans-Duitse as was één van de belangrijkste pijlers van de Europese integratie. Adenauers kennismaking met de nieuwe Franse president Charles de Gaulle in 1958 luidde een periode in waarin beide leiders het goed konden vinden, zoals duidelijk werd tijdens de wederzijdse staatsbezoeken in Reims en Bonn.

Hoewel hun visies op Europa en de NAVO sterk uiteenliepen – De Gaulle's idee van het 'Europa der Vaderlanden' was erop gericht Frankrijk naast de Sovjet-Unie en de VS als derde wereldmacht te laten gelden – liet Adenauer zich meeslepen door de anti-Britse en anti-Amerikaanse ideeën van de Franse president. De pro-Russische houding

Uit een reclamefolder over de EGKS (1951).

In september 1955 bezocht Adenauer met een grote Duitse delegatie Moskou. V.l.n.r.: Chroesjtsjov, premier Bulganin en Konrad Adenauer.

van Parijs deelde hij echter niet en ook de Amerikaanse steun kon hij niet ontberen, zo werd hem door de atlantici binnen zijn partij (zijn minister van Buitenlandse Zaken Gerhard Schröder en zijn opvolger Ludwig Erhard) te verstaan gegeven.

Het vooral symbolische Elysée-verdrag van 1963 bevestigde de goede Frans-Duitse verstandhouding, maar erg veel concreets heeft deze vriendschap niet opgeleverd.

Na het vertrek van Adenauer in 1963 trokken de atlantici uiteindelijk aan het langste eind, zoals onder meer bleek uit de rugdekking van Bonn aan Washington tijdens de oorlog in Vietnam. De Gaulle keurde het Amerikaanse optreden af en keerde zich tegen de NAVO.

'Abgrenzung' ten opzichte van de DDR

Tegelijkertijd voerde Adenauer een politiek van 'Abgrenzung' ten opzichte van het Oosten. De onvermijdelijke keerzijde van de 'Westbindung' was dat hij de DDR negeerde en van een echte 'Deutschlandpolitik' was dan ook geen sprake. De Oost-Duitse pogingen om West-Duitsland te interesseren voor een gemeenschappelijke Duitse regering en ook de Stalin-nota van 1952, waarin een neutraal en verenigd Duitsland werd voorgesteld, werden door Adenauer resoluut van tafel geveegd. De roemruchte Hallstein-doctrine van 1955 (elk land dat diplomatieke betrekkingen aanging met de DDR werd niet door de Bondsrepubliek erkend) is van deze ontkenningsspolitiek ten opzichte

van de DDR het hoogtepunt en was een antwoord op Adenauers reis naar Moskou in 1955, waarbij hij zich in het hol van de leeuw waagde. Hoewel de reis als een teken van verandering in zijn houding uitgelegd zou kunnen worden, ging het hem toch vooral om Duitse krijgsgevangenen mee terug te nemen uit hun tienjarige gevangenschap in de Sovjet-Unie.

Paradoxaal genoeg begon Adenauers politiek te wankelen zodra de tweedeling van Europa in NAVO en Warschaupact (1955) haar beslag had gekregen. Hij ontwikkelde in de tweede helft van de jaren vijftig het zogenaamde Globke-plan om binnen vijf jaar soevereiniteit aan de DDR toe te kennen en al eerder bepleitte hij een Oostenrijk-oplossing voor de DDR uit humanitaire overwegingen. Maar de Russen wilden van deze voorstellen niets weten.

Het waren bovendien variaties op Adenauers 'Politik der Stärke', namelijk het isoleren van de DDR, het handhaven van de Hallstein-doctrine en het niet erkennen van Oder-Neisse-grens.

Interne democratisering

Was de militaire integratie van de Bondsrepubliek in West-Europa en de atlantische wereld met de oprichting van de NAVO in 1955 voltooid, de interne democratisering van de Bondsrepubliek verliep langzamer.

In de grondwet van 1949 waren de constitutionele fouten van de republiek van Weimar vermeden. Een andere factor die de democratisering stimuleerde was de integratie van 'Heimatvertrie-

benen', dat wil zeggen Duitsers die door het Rode Leger uit de voormalige oostelijke gebieden van het Duitse Rijk waren verdreven, en van voormalige nazi's en hun sympathisanten in de West-Duitse samenleving. In plaats van hen buiten te sluiten wist de regering van Adenauer door allerlei maatregelen deze groepen te winnen voor de parlementair-democratische orde.

Ook de snelle economische wederopbouw, de 'soziale Marktwirtschaft' en de gematigde opstelling van de vakbonden droegen zeker bij tot de acceptatie van de democratie.

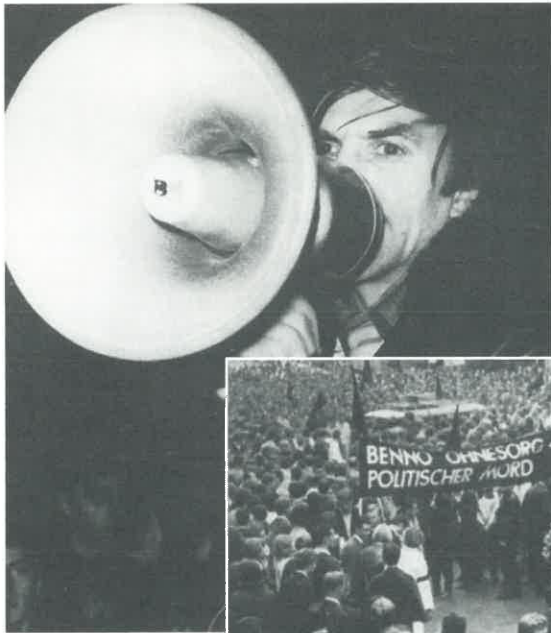
Tijdens de Weimar-republiek waren de idealen van een liberaal-democratische cultuur op een ongelukkige wijze verbonden met de nationale schande van de militaire nederlaag in 1918, het Verdrag van Versailles en de economische malaise. De hoge herstelbetalingen, de hyperinflatie van 1923 en de economische crisis van 1929 hadden anti-westerse sentimenten in Weimar-Duitsland aangewakkerd en versterkt en hadden toen revanchisme en revisionisme bevorderd.

In de Bondsrepubliek was daarop geen kans meer. Democratie werd in de jaren vijftig niet langer met negatieve economische ontwikkelingen geassocieerd.

Hoewel al deze factoren hebben bijgedragen aan de acceptatie van de democratie en de rechtsstaat, was het toch vooral de catastrofe die het nazisme had veroorzaakt en de roemloze ondergang van het Hitler-regime die de West-Duitsers tot het besef brachten dat aansluiting bij het Westen de enige uitweg uit de misère zou zijn.

Deze gedachte was vooral te vinden bij een deel van de oudere generatie (Willy Brandt c.s.) en een jongere generatie die de oorlog niet had meegemaakt en die de kloof tussen staat en samenleving, tussen politieke elite en basis, wilden verkleinen en doelbewust de confrontatie met het verleden opzocht. Toch bleven tot ver in de jaren zestig de autoritaire denkwijzen en attitudes nog gehandhaafd.

De Spiegel-affaire in 1962 is daarvan een goed voorbeeld. Op een ondemocratische wijze probeerde minister van Defensie Strauss en Adenauer de vrije

Rudi Dutschke, woordvoerder van de 'Sozialistische Deutscher Studentenbund'.
Inzet: Protesten tegen het doodschieten van Benno Ohnesorg in 1967 bij het bezoek van de Sjah van Perzië aan West-Berlijn.

pers – *Der Spiegel* had de 'Bundeswehr' bekritiseerd – de mond te snoeren. Pas in de jaren zestig en zeventig werd hardhandig een breuk met het verleden geforceerd. Deze werd mede veroorzaakt door de steeds openlijker en heftiger gevoerde strijd over de erfenis van het nazisme. De discussies in de Bondsdag over de verjaring van oorlogsmisdaden en de Auschwitz-processen waren tekenend voor het veranderende klimaat in de Bondsrepubliek.

Een nieuwe generatie

De diepe generatiekloof in West-Duitsland was duidelijk met de Duitse kwestie verbonden. De jongere generatie zette zich enerzijds af tegen elke

vorm van kapitalisme en het daarmee verbonden imperialisme, met name dat van de VS in Vietnam, en legde daarbij de schuld voor de Duitse deling bij de Amerikanen, het militair-industriële complex en de NAVO. Anderzijds over-

schatte ze het gevaar van bijvoorbeeld de 'Notstandsgesetze', die de parlementaire democratie geen schade toebrachten, maar deze juist versterkten. De angst bestond dat democratische grondrechten tijdens een noodsituatie (buitenlandse aanval of binnenlandse onrust) ingeperkt zou-

den worden, terwijl in feite de soevereiniteit van de Bondsrepubliek door de nieuwe wetgeving werd vergroot. De overschatting van maakbaarheidsidealen van het marxisme en van de democratie aan de basis leidde in radicaal-linkse kring tot een vervreemding van de politieke werkelijkheid die uiteindelijk fataal bleek te zijn. Zo greep de RAF naar het wapen van het zinloze geweld.

In de loop van de jaren zeventig ontwikkelde zich een democratische consensus die in het negatieve beeld van het Derde Rijk zijn oorsprong vond. De 'Sonderweg'-these die in de loop van de jaren zestig werd ontwikkeld en die ter verklaring van het nazisme uitging van een afwijkende ontwikkeling van Duitsland ten opzichte van het Westen, zou tot ver in de jaren tachtig het overheersende paradigma blijven.

Democratisering en 'Westbinding' konden op deze manier een solide verbinding aangaan die vruchtbaar was voor de integratie van de Bondsrepubliek in het Westen.

De 'Ostpolitik'

Pas nadat de Bondsrepubliek voldeende in het Westen geïntegreerd was, kon de opening naar het oosten gemaakt worden.

In de loop van de jaren zestig ontwikkelde zich het besef dat de Bondsrepubliek een echte staat was geworden, die levensvatbaar was en een vast onderdeel vormde van het Europese statensysteem. De keerzijde van deze gedachte was dat het bestaan van de

DDR geaccepteerd moest worden en dat toenadering tot het Oosten het DDR-regime tot concessies zou kunnen bewegen. En sinds de bouw van de Berlijnse Muur in 1961 begon zich ook in de DDR een eigen identiteit te ontwikkelen.

Op basis van de groeiende ontspanning tussen Oost en West kon de bondsregering vanaf 1966 (hoewel daarvoor ook al schuchtere pogingen werden ondernomen) voorzichtig toenadering tot het Oosten zoeken. Ook door de militaire inval van het Warschaupact in Tsjechoslowakije in 1968 liet de bondsregering zich niet van haar voornemen afhouden om meer contacten met het Oosten te onderhouden.

Was de kern van de 'Westbinding' in Washington en Parijs te vinden, de sleutel voor de 'Ostpolitik' lag duidelijk in Moskou. West-Duitsland speelde eind jaren zestig, begin jaren zeventig een voortrekkersrol in de ontspanningspolitiek tussen Oost en West. De verschillende verdragen die in de periode 1970-1973 door de Bondsrepubliek met de Sovjet-Unie en Oost-Europese landen werden gesloten, bevestigden de status-quo in Europa en de erkenning van de soevereiniteit van de DDR. Beide Duitslanden werden lid van de Verenigde Naties. Zowel bondskanselier Helmut Schmidt als DDR-leider Erich Honecker was in juli 1975 in Helsinki aanwezig bij de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE).

De detente tussen Oost en West kwam eind jaren zeventig onder druk te staan door de agressievere buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie. De inval in Afghanistan (1979), de afkondiging van de staat van beleg in Polen (1981) en het Russische voornemen tot plaatsing van SS-20 raketten verscherpten het Oost-West-conflict. Helmut Schmidt pleitte in zijn redevoering in Londen (oktober 1979) voor het NAVO-dubbelbesluit, waarmee hij de loyaliteit van Bonn aan het Westen onderstreepte, maar tevens bleef hij intensieve contacten met Honecker onderhouden.

Europese integratie in de jaren 80

Samen met de Franse president Valéry Giscard d'Estaing ontwikkelde Schmidt plannen voor een verdere monetaire samenwerking in West-

De invoering van de 'Notstandsgesetze' leidde in 1968 tot studentenacties.

Europa, hoewel zij beide niet konden verhinderen dat in de jaren zeventig de 'Euro-sclerose' toesloeg – de monetaire unie is er toen niet gekomen. Ook zijn opvolger Helmut Kohl streefde, naast de voortzetting van de 'Ostpolitik', ernaar de Europese integratie onomkeerbaar te maken. Het massale verzet tegen de plaatsing van de Pershing II-raketten in de Bondsrepubliek verhoogde echter de Franse ongerustheid over een 'Alleingang' van de Bondsrepubliek. In 1983 riep de twee jaar eerder aangetreden Franse president François Mitterrand in een opmerkelijke rede voor de Bondsdag op tot plaatsing van de kruisraketten.

Samen met Mitterrand die in hetzelfde jaar zijn keynesiaanse politiek aan de kant had gezet en meer oog ontwikkelde voor beider economische belangen, werkte Kohl aan de verdere Europese integratie. In de jaren tachtig was de Frans-Duitse samenwerking op een hoogtepunt, wat onder meer in 1984 gesymboliseerd werd door de gemeenschappelijke herdenking van de slachting bij Verdun.

Deze goede verstandhouding zou tijdelijk veranderen door de revolutionaire gebeurtenissen in de DDR en het ingrijpende verenigingsproces dat daarop volgde. De revolutie van 1989/1990 zou tot een tijdelijke verstoring van de Frans-Duitse relatie leiden.

Mitterrands houding ten opzichte van de Duitse vereniging was ambivalent. Enerzijds probeerde hij tevergeefs met

behulp van Gorbatsjov het verenigingsproces te vertragen (hij was bang dat Duitsland te machtig zou worden), anderzijds slaagde hij erin meer greep te krijgen op de economische en monetaire positie van Duitsland.

Een van de belangrijkste gevolgen van de Duitse vereniging op langere termijn was het Verdrag van Maastricht in 1992 waarin besloten werd tot de invoering van de Economische en Monetaire Unie (EMU) en ook tot meer politieke samenwerking tussen de Europese landen.

Het was wederom de Duitse kwestie die als motor van het Europese integratieproces had gefungeerd.

Tenslotte

In 1949 sloeg bondskanselier Adenauer een weg in die zou leiden tot de economische en politieke integratie van Europa. Door zich op het Westen te oriënteren wist hij de Bondsrepubliek te verankeren in de West-Europese en atlantische wereld, soevereiniteit te herwinnen en wantrouwen in het buitenland weg te nemen. Tegelijkertijd hoopte hij dat door een harde confrontatiepolitiek ten opzichte van de DDR deze staat vanzelf ten onder zou gaan. De 'Wiedervereinigung' verdween echter, zeker na de bouw van de Muur in 1961, steeds meer achter de horizon. De 'Ostpolitik' van Willy Brandt bracht weliswaar betere contacten met de andere kant van de grens, maar heeft het SED-regime niet aan het wankelen gebracht. Het waren uiteindelijk de Oost-Duitsers zelf die een einde maak-

Literatuur

Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland, 1800-1990* (Amsterdam 1996).

Frits Boterman, *Terug naar Berlijn. Duitsland na de val van de Muur* (Amsterdam 1999).

Josef Föschepoth (Hrsg.), *Adenauer und die deutsche Frage* (Göttingen 1988).

Ronald Havenaar, *Van Koude Oorlog tot nieuwe chaos (1939-1993)* (Amsterdam 1993).

M.C.J. Jehee, J.A. de Koning en J.W. Sap, *De Frans-Duitse as: tirannie of sympathiek?* (Groningen 1996).

Henning Köhler, *Adenauer. Eine politische Biographie* (Berlijn en Frankfurt am Main 1994).

Manfred Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart* (München 1999).

Gregor Schöllgen, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland* (München 1999).

Hans-Peter Schwarz, *Adenauer. Der Aufstieg 1876-1952* (Stuttgart 1986).

Hans-Peter Schwarz, *Adenauer. Der Staatsmann 1952-1967* (Stuttgart 1991).

Dietrich Thränhardt, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland* (Frankfurt am Main³ 1989).

ten aan de dictatuur door massaal te vertrekken en massaal op straat te protesteren. Het is mede dankzij de politiek van integratie in het Westen, die ook door opvolgers van Adenauer werd voortgezet, dat in 1990 het toetreden van de DDR op basis van artikel 23 van de West-Duitse grondwet soepel verliep en dat de Duitse vereniging internationaal werd geaccepteerd.

In het externe verenigingsproces bleek de waarde van de 'Westbinding' (goede contacten met Bush) en de 'Ostpolitik' (goede contacten met Gorbatsjov) die mede aan de basis lagen van het diplomatieke succes van de Duitse eenwording in 1990.

Noten

1. Vgl. Frits Boterman, 'Westbinding en Ostpolitik: aanvulling of tegenstelling?', in: P. Dassen e.a. (red.), *Gedeeld verleden. Duitsland na 1945* (Amsterdam 1999) 15-36.
2. Geciteerd uit Hans-Peter Schwarz, *Der Ort der Bundesrepublik in der Deutschen Geschichte* (Opladen 1996) 21.

Jacco Pekelder

Willy Brandt ans Fenster!

8

De bouw van de Muur in 1961 had het echec betekend van de tot dan toe gevoerde Duitsland- en Oost-Europapolitiek ('Ostpolitik') van de Bondsrepubliek. Ondanks de onder Konrad Adenauer gevoerde

confrontatiepolitiek jegens het Oostblok en de niet-erkenningpolitiek jegens de DDR, was de Duitse eenheid alleen maar verder uit het zicht verdwenen. Het gevaar dreigde dat er niets meer te herenigen zou overblijven, omdat beide delen van Duitsland te zeer uit elkaar zouden groeien. Vanuit deze vrees gingen verschillende politici en publicisten

op zoek naar een nieuwe omgang met de deling: toenadering tot het Oostblok. De centrale personen in deze ontwikkeling

naar een 'neue Ostpolitik' waren de (West-)Berlijnse burgemeester Willy Brandt en zijn adviseur Egon Bahr.

Brandt (midden) kijkt uit het raam van zijn hotelkamer in Erfurt (DDR) naar de menigte op straat (maart 1970).

Dr. Jacco Pekelder is als wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Een nieuw concept

Hoewel de Muur het totale gebrek aan politieke legitimiteit van het Oost-Duitse bewind onderstreepte, was het belangrijkste effect ervan toch een versterking van de stabiliteit van de DDR. De instelling van de bevolking ten aanzien van de Oost-Duitse staat veranderde. Al in juni 1953 was gebleken dat een opstand tegen de communistische heerschappij geen kans maakte, zolang de Sovjet-Unie het SED-regime de hand boven het hoofd hield. Na de afgrenzing van West-Berlijn restte de Oost-Duitsers bovendien niets anders dan zich bij het trekken van hun levensplan te bepalen tot de DDR. De meesten begonnen zich noodgedwongen te 'arrangeren' met het bewind. Deze accommodatie werd gestimuleerd door de houding van de DDR-leiding, die het in de schaduw van de Muur aandurfde veel van haar fanatisme jegens de eigen onderdanen te laten varen. Bovendien slaagde zij er in de eerste helft van de jaren zestig in de Oost-Duitse economie te versterken en de welvaart aanzienlijk te verhogen.

Op internationaal-politiek vlak versterkte de bouw van de Muur de roep in Oost en West om een vergelijk tussen beide blokken op basis van de status-quo. Deze tendens, die al eind jaren vijftig was ingezet, kreeg nog meer gewicht na de Cubaanse raketten crisis van oktober 1962. In dit conflict, waarin de wereld op de rand van de afgrond had gebalanceerd, was gebleken dat er een nucleaire patstelling bestond tussen de supermogendheden. Deze maakte het onmogelijk nog langer grootscheepse veranderingen van de status-quo na te streven (althans in Europa en het voor de Verenigde Staten vitale westelijke halfmond). De VS en de Sovjet-Unie begonnen zich te richten op het vinden van een *modus vivendi* in de onderlinge relaties.

De Amerikaanse president John F. Kennedy ontwikkelde een 'vredesstrategie': door het vlechten van talloze contacten tussen de blokken moest een wereldomvattende belangengemeenschap geschapen worden die toekomstige internationale conflicten onmogelijke zou maken. Voor het welslagen hiervan was het noodzakelijk dat beide blokken de bestaande machtsverdeling voorlopig niet aan de orde zouden stellen. De Sovjet-Unie ging op haar beurt meer uit van de defensieve instelling van het Westen en richtte zich in het

kader van haar politiek van vreedzame coëxistentie op een gezamenlijke vastlegging van de status-quo in Europa, inclusief het bestaan van de DDR.

Door deze tendens in de richting van ontspanning kwam de Duitse kwestie minder centraal te staan in de internationale politiek. In de optiek van het Westen hoefde de hereniging van Duitsland niet meer zozeer het startpunt voor ontspanning tussen Oost en West te zijn, maar kon zij evengoed het sluitstuk van een langdurig toenaderingsproces vormen.

Voor veel politici en publicisten in Duitsland was het bitter te moeten constateren dat de steun van de NAVO-partners voor de traditionele Duitsland-politiek afkalfde. Viel het velen van hen al zwaar definitief afstand te moeten doen van de voormalige Duitse gebieden ten oosten van de Oder en Neisse, een grote meerderheid achtte acceptatie van het bestaan van de DDR uit den boze.

De bondsregeringen onder Adenauer (tot 1963) en diens opvolger Ludwig Erhard (1963-1966) hanteerden een defensief buitenlands beleid. Zij trachtten de oude politiek zoveel mogelijk hoog te houden. Zo verklaarde minister van Buitenlandse Zaken Gerhard Schröder (CDU) dat de Bondsrepubliek de status-quo internationaal voortdurend aan de orde diende te stellen.

Met dit standpunt isoleerde West-Duitsland zich binnen de internationale statengemeenschap.

Schröder trachtte wel aan te haken bij de internationaal-politieke trend door de contacten met de Oost-Europese staten aan te halen. Deze politiek had echter slechts beperkt succes, omdat hij weigerde met de Sovjet-Unie afspraken te maken over deze contacten en de DDR heel bewust bleef negeren.

Willy Brandt

Vooral in liberale en sociaal-democratische kring begonnen politici en publicisten wegen te zoeken om van de ontspanningspolitiek gebruik te maken om de Duits-Duitse verhoudingen beter te regelen.

De centrale rol hierbij speelde de SPD-leider Willy Brandt. Als burgemeester van (West-)Berlijn had deze de bouw van de Muur in 1961 van nabij meegemaakt. Uit de passieve houding van de Amerikaanse bondgenoten tegenover de afgrenzing trok hij de conclusie dat de Duitsers zelf het initiatief dien-

den te nemen in de Duitse kwestie. Samen met zijn naaste medewerker Egon Bahr ontwikkelde Brandt in de vroege jaren zestig een alternatief concept voor de Duitsland- en Oost-Europa-politiek van de Bondsrepubliek. Zij sloten daarmee aan bij Kennedy's vredesstrategie.

Tijdens een inmiddels klassiek geworden optreden in juli 1963 verklaarde Bahr dat deze nieuwe aanzet tot ontspanning tussen Oost en West de mogelijkheid bood om via een tijdelijke acceptatie van de status-quo (de Duitse deling) te komen tot een uiteindelijke doorbreking ervan (een verenigd Duitsland). Vertrouwend op de morele kracht van de westerse wereld, die uiteindelijk de doorslag zou geven, zou men kunnen afstappen van de mislukte confrontatiepolitiek en in plaats daarvan kunnen streven naar het aanknopen van zoveel mogelijk contacten met de DDR.

Aan volkenrechtelijke erkenning van de DDR dacht Bahr niet, omdat dit een ontkenning van de Duitse nationale eenheid zou inhouden. Door het vlechtwerk van contacten zouden de betrekkingen tussen de mensen in beide delen van Duitsland versterkt kunnen worden, waardoor op de lange duur de scheidsmuur tussen de twee Duitse staten zou wegvallen. Bahr doopte dit concept: 'Wandel durch Annäherung' (verandering door toenadering).

Obstakels

In eerste instantie kwam de nieuwe 'Ostpolitik' van Brandt en Bahr alleen tot uiting in een aantal ad hoc-regelingen. Al in 1961 had Brandt afspraken gemaakt met de Oost-Duitse regering om een aantal gezinnen te herenigen die door de Muur waren gescheiden. Deze eerste contacten kregen een vervolg in de passenregelingen, waarmee West-Berlijners eind 1963, alsmede in 1964 en 1965 rond Kerst en Pasen familieleden en vrienden in het oostelijk deel van de stad konden bezoeken. De DDR was daarmee akkoord gegaan, omdat zij de besprekingen met de West-Berlijnse Senaat beschouwde als een stap op weg naar erkenning door het Westen.

Na 1965 was zij echter niet meer tot dergelijke beperkte regelingen bereid en wilde directe onderhandelingen met Bonn. Zolang de CDU/CSU daar nog aan de regering was, bleek dit niet

Willy Brandt ontmoette in mei 1970 Willi Stoph (voorzitter van de DDR-ministerraad). V.l.n.r. De DDR-minister van buitenlandse Zaken, Winzer, Willi Stoph, Willy Brandt, W. Dorn en de minister-president van Hessen, Osswald.

bespreekbaar. Wel bracht de komst van de 'Grote Coalitie' van CDU/CSU en SPD eind 1966 eerste, kleine veranderingen. Zo was CDU-bondskanselier Kurt Georg Kiesinger (1966-1969) in 1967 voor het eerst bereid tot directe correspondentie met zijn collega in de DDR, minister-president Willi Stoph. Daarnaast werd de Duits-Duitse handel en de handel met Oost-Europa krachtig gestimuleerd.

Brandt, die minister van Buitenlandse Zaken was geworden, kreeg voor zijn nieuwe Duitsland-politiek echter nog onvoldoende ruimte.

De DDR reageerde argwanend op Brandts nieuwe concept voor de Duitsland-politiek. Zij vreesde dat Bonn en Moskou het buiten haar om op een akkoord zouden gooien. Bovendien beschouwde de SED toenadering van West-Duitsland als een groot risico voor haar bewind vanwege de Duits-nationale gevoelens die erdoor opgewekt zouden kunnen worden. Om dit gevaar te bezweren stuurde de DDR aan op een zo groot mogelijke ideologische 'Abgrenzung' jegens de Bondsrepubliek.

Ter legitimatie van die afscherming

ontwikkelde de SED vanaf 1966 de theorie dat zich op het Duits grondgebied sinds 1945 twee verschillende culturen hadden ontwikkeld: enerzijds de West-Duitse, kapitalistische traditie die geheel in de lijn van het agressieve Pruisisch-Duitse imperialisme stond en anderzijds de Oost-Duitse cultuur, de incorporatie van alle progressieve, humanistische tradities in de Duitse geschiedenis.

De DDR beschouwde zichzelf vanuit deze gedachte als de 'sozialistische Staat deutscher Nation', zoals het in de nieuwe grondwet van 1968 werd geformuleerd. Een jaar eerder was ook een apart staatsburgerschap van de DDR ingevoerd, waarmee haar inwoners niet meer formeel als 'Duitsers' maar als 'DDR-burgers' werden aangeduid.

Nederlanders naar de DDR

Tegelijk voerde de DDR haar campagne voor internationale erkenning op. Buitenlandse delegaties werden uitgenodigd om de verworvenheden van de Oost-Duitse arbeidersklasse te aanschouwen en vervolgens in hun land van herkomst de erkenning van de tweede Duitse staat te bepleiten.

Begin 1966 viel deze eer te beurt aan een groep van vier jonge Nederlandse journalisten, alle vier actieve PvdA'ers. De leider van de delegatie was het jonge partijbestuurslid Jan Nagel (tegenwoordig Leefbaar Hilversum c.q. Nederland).

Ondanks hun kritiek op de Muur en het gebrek aan democratie, pleitten deze PvdA'ers na thuiskomst ervoor dat Nederland de DDR zou erkennen. Dit pleidooi bleek de opmaat voor een erkenningsdebat in Nederland, dat zijn hoogtepunt beleefde toen het PvdA-congres in 1969 op aandringen van Nieuw Links de Nederlandse regering opriep tot onvoorwaardelijke en onmiddellijke erkenning van de DDR.

Ook in andere landen ontstonden erkenningscomités of werd op andere wijze voor de opname van de DDR in de internationale statengemeenschap gestreden. Meestal werden die comités en dergelijke direct of indirect aangestuurd vanuit Oost-Berlijn. In 1968 werd op instigatie van de DDR in Helsinki zelfs een internationaal erkenningscomité opgericht.

Het succes van de erkenningscampagne was zeer gering. Alleen enkele Arabische en Aziatische landen gingen tegen het eind van de jaren zestig overstag. Toch ging er een zekere druk vanuit in de richting van de Bondsrepubliek, waar meer mensen begonnen in te zien dat de westerse niet-erkenningpolitiek niet het eeuwige leven had.

Egon Bahr zag dit als een belangrijke motivatie voor de Bondsrepubliek om snel zelf het initiatief tot (beperkte) erkenning te nemen, nu de Sovjet-Unie en de DDR nog bereid waren daar bepaalde concessies op het vlak van de Duits-Duitse contacten tegenover te stellen.

Onderhandelingen

Na de bondsdagverkiezingen van 1969 kregen Brandt en Bahr de kans om hun nieuwe concept voor de Duitsland-politiek in de praktijk te brengen. Op grond van de uitslag kon met een zeer kleine meerderheid een coalitie-regering van SPD en FDP worden gevormd, onder leiding van Brandt. De liberalen, die eerder dan de SPD voor een beperkte erkenning van de DDR hadden gepleit, waren bereid de nieuwe Duitsland-politiek mede te dragen; hun leider Walter Scheel werd minister van Buitenlandse Zaken. In zijn regeringsverklaring op 28 okto-

ber 1969 sprak de nieuwe bondskanselier voor het eerst van twee staten in Duitsland, die hun onderlinge betrekkingen per verdrag zouden moeten regelen. Een volkenrechtelijke erkenning was echter niet aan de orde, omdat de beide Duitse staten voor elkaar nooit buitenland zouden kunnen zijn.

Beter dan voorgaande kabinetten begreep de regering van SPD en FDP dat zij bij haar toenadering tot de DDR rekening moest houden met Moskou. Zij zag de Sovjet-Unie ook niet meer als een agressieve, expansionistische staat, maar als een voorzichtig opererende mogendheid die voornamelijk uit was op de handhaving van de eigen veiligheidsbelangen.

Dat de 'neue Ostpolitik' niet betekende dat de Bondsrepubliek de banden met het Westen losser wilde maken, bleek uit de voortdurende consultatie van de westerse Grote Drie en de overige NAVO-partners. Die inbedding van de Oost-Europa-politiek in het bondgenootschappelijke overleg was ten dele bedoeld om de angst bij sommige bondgenoten weg te nemen voor een Duitse 'Alleingang' of een Duits-Russisch akkoord naar het model van Rapallo (1922). Zij was echter van meer dan alleen tactische aard: voor Brandt was de 'neue Ostpolitik' een aanvulling op Adenauers 'Westbindungspolitik' en geen vervanging daarvan.

Na aftastend overleg in december 1969, begon Bahr, als onderhandelaar van de bondsregering, eind januari 1970 in Moskou besprekingen met de Russische minister van Buitenlandse Zaken Andrej Gromyko over de West-Duitse verhouding tot Oost-Europa. De uitkomst was het Verdrag van Moskou dat op 19 augustus 1970 werd ondertekend. De belangrijkste concessie van West-Duitsland was de erkenning van de Europese status-quo. De bestaande grenzen, inclusief de Duits-Duitse en de Duits-Poolse grens, werden onschendbaar genoemd, hetgeen wilde zeggen dat zij niet met geweld mochten worden verlegd; een vreedzame grenswijziging werd echter niet verboden.

Het Verdrag van Moskou was bedoeld als raamwerk voor de normalisering van de West-Duitse verhoudingen met de DDR, Polen en Tsjecho-Slowakije. De Bondsrepubliek verklaarde in het verdrag de DDR voortaan op een gelijkwaardige manier te zullen behandelen. Al wees zij volkenrechtelijke erkenning van de DDR nog steeds af, eventuele verdragen van beide Duitse staten zouden wel een volkenrechtelijk karakter hebben.

Het eerste Oost-Europese land waarmee de Bondsrepubliek na de ondertekening van het Verdrag van Moskou een akkoord wist te bereiken was Polen. Op 9 december 1970 bracht

Brandt een bezoek aan de Poolse hoofdstad, waar hij het Verdrag van Warschau ondertekende. De Bondsrepubliek erkende daarbij de facto de Oder-Neiße-grens (formeel geschiedde dat pas in 1990). Brandts bezoek aan Warschau werd beeldbepalend voor de 'Ostpolitik' door zijn knieval voor het monument bij het voormalige joodse getto in Warschau. Dit gebaar van de bondskanselier, zelf slachtoffer van de nazi's, was symbolisch voor de door de 'Ostpolitik' belichaamde afrekening met het verleden en voor de achterliggende morele kracht.

Erfurt en Kassel

Tegen de achtergrond van de besprekingen in Moskou vonden de eerste ontmoetingen plaats tussen de regeringsleiders van beide Duitse staten. In maart 1970 werd Brandt door Stoph ontvangen in Erfurt in de DDR en in mei bracht Stoph een tegenbezoek aan Brandt in het West-Duitse Kassel.

Brandts reis naar Erfurt maakte duidelijk dat de vrees van het DDR-bewind voor de mogelijke reacties onder de Oost-Duitsers op de 'Ostpolitik' niet ongegrond was geweest. Het traject, dat de speciale trein die Brandt naar Erfurt bracht, aflegde, was vanaf de grens omzoomd door wuivende mensen. Na zijn aankomst verzamelde zich een menigte Oost-Duitsers op het plein voor hotel Erfurter Hof, die in spreekkoor 'Willy Brandt ans Fenster!' riepen. Na enige tijd kwam deze dan ook te voorschijn en gebaarde met zijn handen dat reserves geboden waren ... Hij was diep bewogen door de intensiteit van het hier geuite saamhorigheidsgevoel en vreesde voor de consequenties als teveel hoop opgewekt zou worden.

Twee maanden later in Kassel was de stemming veel grimmiger. Rechts-extremistische demonstranten verbrandden de DDR-vlag en raakten slaags met communistische tegenhangers.

Bij de officiële besprekingen ging het natuurlijk vreedzamer toe, maar con-

Na het afsluiten van het verdrag van Moskou verbeterde de verhouding tussen Duitsland en de USSR; deze weerspiegelde zich ook in de omgang van Willy Brandt met Leonid Brezjnev.

Na ondertekening van het 'Grundlagen'-verdrag met de Bondsrepubliek (1972) worden staatssecretaris Egon Bahr en Michael Kohl (ministerraad DDR) door journalisten omringd.

crete verbeteringen van de Duits-Duitse relaties brachten zij niet; de ontmoetingen waren door beide partijen dan ook vooral bedoeld om tegenover de Sovjet-Unie van goede wil te getuigen.

Pas enkele maanden na de ondertekening van het Verdrag van Moskou startten beide Duitse regeringen een serie vertrouwelijke gesprekken. Deze sleepden zich slechts moeizaam voort. De Oost-Duitse partij- en staatsleider Walter Ulbricht bekeek de toenaderingspogingen van Bonn met argusogen. Net als Bahr constateerde hij een internationale tendens in de richting van erkenning van de DDR. Hij was ervan overtuigd dat zijn staat ook zonder concessies te doen aan Bonn binnen enkele jaren in de internationale statengemeenschap opgenomen zou worden. De nieuwe 'Ostpolitik' dreigde nu een streep door deze rekening te halen.

Om dit te voorkomen trachtte Ulbricht de toenadering tussen Bonn en Moskou zoveel mogelijk te blokkeren. Maar zijn waarschuwingen voor de 'imperialisten' in Bonn waren tot dovemansoren gericht. De Sovjet-leiders ergerden zich in de loop van 1970 steeds meer aan de oude DDR-leider, die ook op economisch en zelfs ideologisch gebied steeds eigengereider werd. In het Oost-Duitse Politbüro wierp Erich Honecker zich steeds meer op als de

ware vertegenwoordiger van de Sovjet-belangen in Oost-Berlijn. Nadat de Russische partijleider Leonid Breznev hem te verstaan had gegeven dat zijn tijd gekomen was, maakte Ulbricht in mei 1971 plaats voor de jongere Honecker.

Toen de Grote Vier (de bezettende mogendheden) in september 1971 vervolgens een Akkoord over Berlijn bereikten, waarmee de positie van West-Berlijn was veiliggesteld, was vooruitgang in de Duits-Duitse onderhandelingen mogelijk.

De eerste doorbraak vormde een overeenkomst over de post- en telegraafverbindingen tussen beide staten (inclusief Berlijn), waartoe de Bondsrepubliek en de DDR op 30 september 1971 besloten. Op 17 december volgde het 'Berlijn-Transit-Abkommen', over het doorgaande verkeer tussen West-Duitsland en West-Berlijn. Deze akkoorden vormden de eerste bilaterale stappen in de richting van erkenning.

Met de steun van de Verdragen van Moskou en Warschau en het Viermogendhedenakkoord over Berlijn was het Bonn daarbij gelukt twee belangrijke Oost-Duitse desiderata te omzeilen: de akkoorden bleven onder het niveau van een volkenrechtelijke erkenning en de DDR had moeten accepteren dat de bondsregering namens West-Berlijn onderhandelde.

Het 'Grundlagenverdrag'

Dat beide Duitse staten hierna niet meteen doorstoomden naar onderhandelingen over een raamverdrag voor de wederzijdse betrekkingen, was vooral te wijten aan de grote politieke strijd in de Bondsrepubliek die aan de ratificatie van de Verdragen van Moskou en Warschau door de Bondsdag voorafging. De afspraken over de DDR en de grenzen stuitten in de Bondsrepubliek op felle oppositie van de CDU/CSU. Om de oppositionele krachten haar vasthoudendheid inzake de nationale eenheid te tonen, had de bondsregering aan het Verdrag van Moskou nog een 'brief over de Duitse eenheid' toegevoegd, die door de Sovjets gelaten werd geaccepteerd. Voor de oppositie was dit echter onvoldoende. Uiteindelijk wist Brandt de beide verdragen, na maar net aan een motie van wantrouwen te zijn ontsnapt, op 17 mei 1972 door het parlement te loodsen.

Medio juni begonnen Bahr en Kohl vervolgens de geplande onderhandelingen over het aanknopen van officiële betrekkingen en op 8 november 1972 was een ontwerpverdrag gereed. Na de Bondsdagverkiezingen van 19 november 1972 waarin de regeringspartijen een grote zege boekten, volgde op 21 december 1972 de ondertekening van het zogeheten 'Grundlagenverdrag'

(Basisverdrag) voor de Duits-Duitse betrekkingen. Hiermee verwierf de DDR weliswaar niet de gewenste volkenrechtelijke erkenning, maar de Bondsrepubliek kende haar wel een gelijk-gerechtigde positie in de internationale politiek toe.

Met deze staatsrechtelijke erkenning (zoals Bonn het noemde) gaf de West-Duitse regering de aanspraak op alleen-vertegenwoordiging van het Duitse volk tegenover het buitenland op. Ook ging Bonn akkoord met een Oost-Duits lidmaatschap van de Verenigde Naties.

Op haar beurt beloofde de DDR de onafhankelijke positie van West-Berlijn ten opzichte van Oost-Duitsland en de banden van de stad met West-Duitsland te respecteren. Daarnaast liet de DDR de eis vallen dat Bonn het Oost-Duits staatsburgerschap officieel zou erkennen. Voorts nam zij genoegen met de uitwisseling van permanente vertegenwoordigingen in plaats van ambassades. Beide laatste punten waren uitdrukking van de West-Duitse opvatting dat de twee Duitse staten geen buitenland voor elkaar konden zijn. Ook ging zij akkoord met een regeling voor het 'kleine grensverkeer', waardoor in de regio's langs de Duits-Duitse grens familie- en vriendschapsbanden opnieuw konden worden aangehaald. Ten slotte stond zij toe dat Oost-Duitsers in de toekomst in dringende familieaangelegenheden naar het Westen mochten reizen.

Het 'Grundlagenverdrag' maakte een einde aan een periode van meer dan twintig jaar waarin beide Duitse staten grotendeels langs elkaar heen hadden geleefd. De Bondsrepubliek en de DDR leken nu hun relaties te hebben genormaliseerd, al klonk in het commentaar van Egon Bahr op de nieuwe situatie een grote dosis scepsis door: *'Tot nu toe hadden we geen betrekkingen, nu zullen we slechte hebben, en dat is de vooruitgang'.*

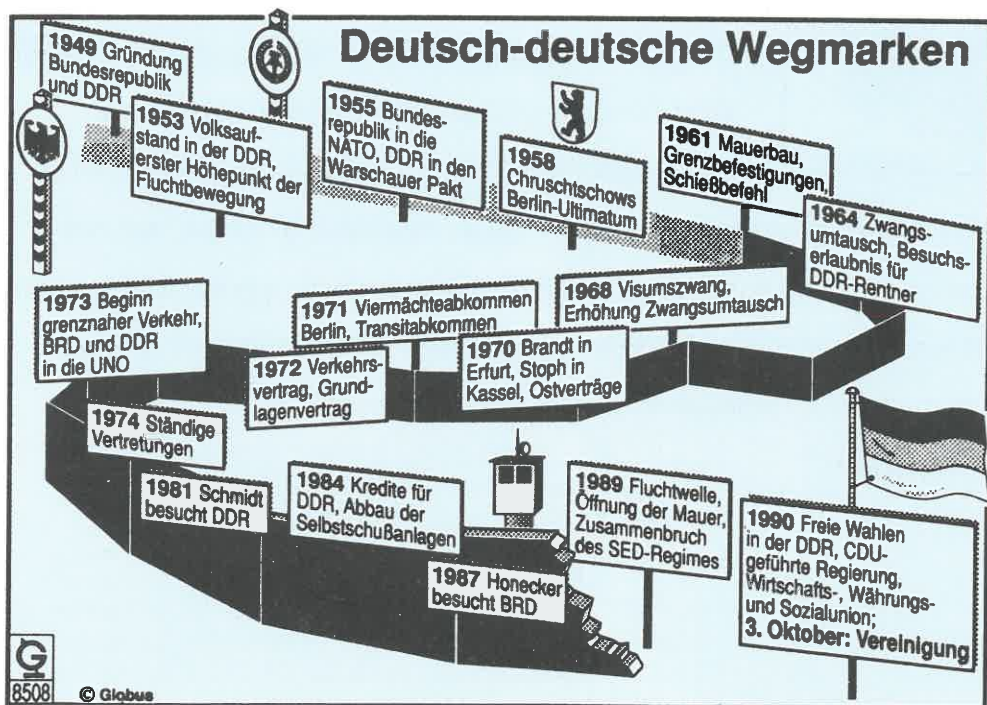
Besluit

Deze opmerking van Bahr voert naar de vraag wat Brandts 'neue Ostpolitik' voor Duitsland en voor de saamhorigheid van Oost- en West-Duitsers heeft betekend. Voor Duitslands internationale positie was deze ontspanningspolitiek van grote waarde. De 'Ostpolitik' bracht een normalisatie van de relatie met Moskou en de andere Oost-Europese staten. Daardoor nam het wantrouwen jegens de Duitsers en jegens de Bondsrepubliek in de Oost-Europese hoofdsteden af. Bondskanselier Helmut Kohl en minister van Buitenlandse Zaken Hans-Dietrich Genscher, die de 'Ostpolitik' overigens ook na de machtswisseling in Bonn van 1982 grotendeels op de oude voet hadden voortgezet, konden daarvan in de crisismomenten de vruchten plukken in de nazomer en herfst van 1989 en tijdens het onderhandelingsproces over het herstel van de Duitse eenheid in 1990.

Voor de Duits-Duitse betrekkingen heeft de 'neue Ostpolitik' zowel positieve als negatieve effecten gehad. Aan de ene kant bleek de wederzijdse erkenning tussen beide Duitse staten een enorme stimulans voor de onderlinge betrekkingen, vooral op het vlak van de persoonlijke contacten. De speciale relatie van beide Duitse staten onderstreepte ook enigszins het gezamenlijke, nationale verband. Aan de andere kant verkreeg de Duitse deling in de jaren zeventig, door de westerse acceptatie van het SED-bewind en de relatieve stabiliteit en welvaart van de DDR, meer en meer de schijn van normaliteit. In West-Duitsland hechtte men minder aan het ideaal van nationale eenheid. Zowel ter linker- als ter rechterzijde richtte men zich meer op de Bondsrepubliek.

De zeer verregaande samenwerking van Oost- en West-Duitse politici in de tweede helft van de jaren tachtig versterkte dit nog.

Daardoor raakte in het Westen het einddoel van de 'neue Ostpolitik' uit de jaren zestig wel eens uit het zicht. In de DDR bleef de gehechtheid aan de eenheid echter groot, mede door de intensieve Duits-Duitse relatie. De Oost-Duitsers voelden zich daardoor minder vergeten. Mede door de 'Ostpolitik' durfden zij nog te hopen op een betere toekomst dan de alledaagse utopie van het 'arbeidersparadijs', waarin zij leefden.

Schild en zwaard van de partij

De erenaam van het Ministerium für Staatssicherheit (MfS) was 'Schild en Zwaard van de Partij'. Daarmee zijn we direct tot de kern van het probleem-Stasi doorgedrongen. Het MfS was een overheidsinstantie en de minister had zitting in de DDR-regering, maar tegelijkertijd was het doel van dit ministerie het beschermen van de positie van de belangrijkste partij van de DDR: de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands.

Deze vervlechting tussen de partij en de staat maakt direct duidelijk dat de DDR in de beste tradities van de Oost-Europese volksdemocratieën te plaatsen is.

Een systeem dat in naam een meer-partijenstelsel en

een grondwet kende, maar dat in de praktijk neer kwam op de totalitaire dictatuur van een kleine elite binnen de communistische partij. In dit onderdrukkingssysteem speelde de Stasi een hoofdrol. Haar opdracht was: de tegenstanders van het socialisme te verslaan, 'mit welchem Mitteln und Methoden es auch sei – vorbeugend und im Keime zu ersticken'.

In deze strijd was alles toegestaan.

Achtung

V.I.P.s!

langjähriger MfS-Mitarbeiter
(Fahrerlaubnis, Waffenschein
Sprengmittelerlaubnis), sehr loyal,
empfiehlt sich für diskrete Aufga-
ben des Personenschutzes.

*Bewerbungen unter Zusendung
der Schutzgebühr erforderlich
an HORCH & GUCK Gesellschaft
mit beschränkter Verhaftung*

*Deze en de vorige
illustratie komen
uit 'Mach's besser
Ossi', cartoons van
Christine Dölle,
teksten van Peter
Seidel en Klaus
Dannegger
(Leipzig 1991).*

Erich Mielke, de latere oppermachtige minister, was direct al van de partij. Als jonge communist was hij actief als terrorist en in de Spaanse burgeroorlog had hij zijn sporen verdiend bij het opsporen en uitschakelen van anarchist en andere dissidenten.

In 1950, dus direct na de oprichting van de DDR, kon de provisorische organisatie worden omgezet in een officiële overheidsdienst. Maar de partij was niet van zins om de Stasi te laten verworden tot een staat binnen de staat. Mede door een aantal politieke crises bleef de Stasi in een politiek afhankelijke rol. De opstand in 1953 was totaal niet voorzien en leidde tot ingrijpende zuiveringen en reorganisaties binnen de Stasi. In 1956 was de top ervan betrokken bij een complot tegen partijleider Walter Ulbricht. Ook dit leidde tot zuiveringen en een tijdelijk machtsverlies van het MfS.

In de periode 1953-1955 functioneerde het ministerie alleen als staatssecretariaat. Een eigen minister zat er tijdelijk niet in.

Overigens gingen de zuiveringen voorbij aan Erich Mielke die zich vanaf 1957 als de sterke man van het Ministerium für Staatssicherheit kon profileren. Door zijn verstandhouding met Erich Honecker en het toenemende belang van zijn MfS wist Mielke het ministerie in de kern van de politiek te manoeuvreren, maar tot op de laatste dag van de DDR bleef de Stasi ondergeschikt aan de SED.

Bevoegdheden

De Stasi was, net als haar grote voorbeeld de KGB, volledig op militaire leest geschoeid. De medewerkers hadden militaire rangen en het ministerie beschikte zelfs over een eigen gewapende elite-eenheid, het Wachregiment Feliks Dzierzynski.

De bevoegdheden waren feitelijk onbeperkt. Er bestond geen wettelijke of grondwettelijke beperking aan haar optreden. Door de ruime definitie van staatsveiligheid was de Stasi actief op alle maatschappelijke terreinen. Economie, kunst, cultuur, religie, sport of de haardracht van schoolkinderen, letterlijk alles had de aandacht. Aanwijzingen kwamen van de SED, veelal als resultaat van de gesprekken tussen Mielke en Honecker. Op grond hiervan vaardigde Mielke zijn dagorders en andere instructies uit.

Horch & Guck

Evenals het Derde Rijk was de DDR een totalitaire staat, maar de Britse historica Mary Fulbrook heeft er terecht op gewezen dat in tegenstelling tot het Derde Rijk het Oost-Duitse regime nooit populair is geweest, geen charismatische leiders heeft gekend en de SED in vrije verkiezingen nooit een behoorlijke score heeft gehaald. Op eigen kracht zou de SED nooit tot een belangrijke politieke partij zijn uitgegroeid. Alleen dankzij de Sovjets kon men zich handhaven. Bij de bevolking versterkte dit alleen maar de, volkomen terecht, overtuiging dat de SED niet meer dan een marionet van de Sovjets was.

Bovendien, zo zouden we hier aan kunnen toevoegen, was de DDR in tegenstelling tot het Derde Rijk economisch nooit succesvol. Zeker niet wanneer we bedenken dat de bevolking haar positie steeds vergeleek met die van de neven en nichten in de Bondsrepubliek. Ook na de destalinisatie in de periode 1956-1960 bleef de DDR een totalitaire staat. Het brute geweld werd vervangen door een 'spät-totalitärer Versorgungs- und Überwachungsstaat' (K. Schroeder).

Vanwege deze structurele zwaktes was een grote rol voor de Stasi weggelegd. De media en de kunsten stonden onder strikt toezicht van de overheid. De politieke onderdrukking was grootschalig en relatief efficiënt georganiseerd. Kosten noch moeite werden gespaard

om de bevolking in het gareel te krijgen. Uiteindelijk zou dit apparaat beschikken over circa 100.000 medewerkers en een informantenlegioen van 180.000 burgers om zeventien miljoen onderdanen te bewaken. Dit aantal krijgt meer dimensie wanneer we het met de omvang van de Gestapo vergelijken. Deze organisatie telde hoogstens 10.000 medewerkers ter controle van circa 80 miljoen burgers.

De Stasi boezemde de Oost-Duitsers angst in. Net als eskimo's wel tien woorden hebben voor sneeuw, zo hadden de Oost-Duitsers vele bijnamen voor het ministerie. Om er enkele te noemen 'Stasi', 'Die Firma', 'Horch und Guck', 'Memfisblues' en 'Magdalena'. Alleen al van de mythe van alomtegenwoordigheid van de Stasi ging een preventieve werking uit. Maar pas na de Wende werd het de bevolking duidelijk dat de activiteiten van de Stasi nog verder waren gegaan dan zij ooit hadden vermoed.

Organisatie en werkwijze

Direct na de capitulatie van het Derde Rijk namen de Sovjets het initiatief tot het oprichten van een organisatie die later zou uitgroeien tot de Stasi. Kleine 'cellen' van betrouwbare politiemannen werden ingezet om vijanden van het socialisme op te sporen. Sleutelposities waren hierbij, uiteraard, weggelegd voor communisten. Zeker voor communisten met ervaring in het inlichtingenwerk én met een opleiding in Moskou.

Strikt genomen concentreerde de Stasi zich op de staatsveiligheid, maar in de praktijk nam zij ook detentie van de verdachten ter hand. Eenmaal in 'Untersuchungshaft' zag het er voor de verdachte slecht uit. Bovendien nam de Stasi de vrijheid om een proces tegen de verdachte tot in de laatste details voor te bereiden. Sinds de Wende weten we bovendien dat de meeste advocaten onder haar controle stonden. Daarnaast dienden ambtenaren van het ministerie van Binnenlandse Zaken, Justitie en van de Volkspolizei zonder morren en enthousiast met de Stasi samen te werken.

Kortom: de volledige rechtsgang van opsporing tot en met veroordeling en detentie van politieke vijanden was in handen van het Ministerium für Staatssicherheit, met alle gevolgen van dien.

Rekrutering

Hoe werd je nu 'hauptamtlicher Mitarbeiter des MfS'? In ieder geval niet door middel van een open sollicitatie. In een dergelijk geval kon je er op rekenen dat je onmiddellijk een dossier kreeg. De Stasi zocht zelf haar medewerkers.

De rekrutering begon in de meeste gevallen op de middelbare school, waar leerlingen gepolst werden voor een officiersloopbaan in het leger. Vanuit het leger kon dan overplaatsing

naar het ministerie volgen. Om zeker te zijn van betrouwbare ambtenaren, ging de voorkeur uit naar kinderen van ouders die zelf al actief waren in het ministerie. Met enige overdrijving kan men zeggen dat in de jaren tachtig er vele tweede en zelfs derde generatie agenten in dienst waren.

Hogere ambtenaren doorliepen als aanvullende opleiding de partijschool in Potsdam. In de hogere rangen was het opleidingsniveau hoog, zien we weinig vrouwen en was de stijl van opereren in hoge mate bepaald door de rijke tradities van het Duitse ambtenarendom. Alles, maar dan ook alles, werd schriftelijk vastgelegd en zonder duidelijke instructies werd er niet gewerkt. Om slechts een enkel voorbeeld te geven: 'Inoffizieller Mitarbeiter' (IM), over wie hieronder meer, waren in maar liefst elf categorieën verdeeld en er waren zes soorten ontmoetingen die de 'Führungsoffizier' kon hebben met zijn IM. Dat men hierbij met de allergrootste geheimzinnigheid ter werk ging moge voor zich spreken, het lievelingswoord van de Stasi was immers 'konspirativ'.

Groei van de Stasi

Vanaf 1950 was er sprake van een gestage groei in het aantal medewerkers. In 1954 telde het Ministerium für Staatssicherheit 10.000 medewerkers,

in 1989 was dit opgelopen tot circa 100.000. Hierbij moet worden aangetekend dat de bevolking niet groeide, maar zelfs afnam van achttien miljoen naar zestien miljoen.

Wél zijn twee keerpunten in de geschiedenis van de DDR duidelijk te herkennen: de bouw van de Muur tijdens het bewind van Ulbricht en het aantreden van Honecker. Zowel na 1961 als na 1971 nam de omvang van het apparaat sterker toe dan in voorgaande jaren. Dit hangt samen met de strategie die de leiders van de DDR kozen om het land te stabiliseren.

Na de bouw van de Muur begreep Ulbricht goed dat hij een tijdelijke stabilisering van de DDR had afgedwongen. Hij zette daarom een tweesporenbeleid uit. Enerzijds moest geprobeerd worden in de DDR een sterkere economisch groei te bewerkstelligen. Anderzijds moest de bevolking en zeker de jongere generatie gebonden worden aan het socialistische vaderland. Behalve de Muur in Berlijn moest er ook een 'Mauer im Kopf' verrijzen. In dit proces van ideologisering en bewaking was de Stasi onmisbaar. De bevolking moest in de gaten worden gehouden en elke vorm van politieke oppositie in de kiem worden gesmoord.

Na de machtsovername door Honecker in 1971 veranderde aan dit beleid weinig. Het werd aanzienlijk grootschaliger. Anders dan onder Ulbricht was de DDR, als gevolg van de 'Ostverträge' en de akkoorden van Helsinki, poreus geworden.

Om internationale erkenning te krijgen moest de DDR buitenlandse bezoekers en journalisten toelaten. Ook kregen de eigen burgers meer bewegingsruimte. Als gevolg hiervan nam het aantal contacten tussen de DDR-burger en westerlingen toe. Daar kwam nog bij dat de DDR-burger vrijwel onbeperkt toegang had tot de westerse radio en televisie. Avond aan avond vertoefde hij vele uren in een virtuele Bondsrepubliek.

Om zich hiertegen te weren koos Honecker voor een beleid van 'Abgrenzung': de bevolking moest ideologisch zoveel mogelijk worden afgeschermd van verderfelijke invloeden uit het Westen. Dat betekende handenvol werk voor de Stasi.

Het archief van de Stasi in Berlijn.

IM

De taakstelling voor de Stasi in de periode Honecker, de jaren 1971-1989, was 'flächendeckende Überwachung', volledige controle. Of zoals Mielke het ook wel eens noemde: 'Wer ist Wer?' Bruut geweld en terreur zoals in de jaren vijftig waren uitgesloten in de moderne wereldpolitiek van media-aandacht en detente. Daarom ontwikkelde de Stasi haar eigen strategie. De basis van deze aanpak was door een fijnmazig net van informanten elke vorm van verzet of oppositie in een vroeg stadium op te sporen, te saboteren en vervolgens te vernietigen. Om dit karwei tot een goed einde te brengen werd meer en meer gebruik gemaakt van de zogenaamde 'Inoffizieller Mitarbeiter', de IM's.

Ook in de jaren vijftig werd de 'In-offizieller Mitarbeiter' reeds ingezet, maar het aantal was nog bescheiden. Zo waren in 1954 circa 13.000 IM's in dienst. De verhouding IM en echte ambtenaren was toen een-op-een. Aan het einde van de jaren tachtig was dit aantal gestegen tot naar schatting 174.000 IM's, terwijl de verhouding IM – ambtenaren was opgelopen tot 2:1. Bij dit op zich reeds gigantische aantal moet nog een deprimerende kanttekening worden geplaatst. Dit was namelijk een momentopname in 1989, maar aangezien veel IM's slechts een beperkte termijn werkzaam waren is het aantal mensen in de DDR dat ooit voor de Stasi werkte in totaal een veelvoud van de reeds eerder genoemde 174.000. Daar staat tegenover dat uit de akten blijkt dat velen hun medewerking weigerden en dat opvallend genoeg deze weigeraars geen strobreed in de weg is gelegd.

Hoe zat het met de rekrutering van de Inoffizieller Mitarbeiter?

Naast de mensen die op basis van hun beroep verplicht waren aan de Stasi te rapporten, zoals leraren en personeelschefs van bedrijven, moesten de meeste IM's worden geworven. Ook hier was vrijwillige aanmelding taboe. Werving diende gebaseerd te zijn op een psychologisch overwicht van de Stasi-agent over zijn informant. Chantage was een veelgebruikt middel: schulden, overspel, een onorthodox seksleven of privileges in het beroepsleven waren een goede methode om de informant te binden. Geldelijk gewin speelde slechts zelden een rol. De bedragen die uitgekeerd werden, waren

Bondskanselier Willy Brandt samen met zijn secretaris, Stasi-spion Günter Guillaume, tijdens een bezoek aan Niedersachsen (1974). De 'affaire Guillaume' noodzaakte Brandt zijn functie van Bondskanselier neer te leggen.

nauwelijks voldoende om een flesje Bulgaarse wijn te kopen. De informanten op hun beurt ontwikkelden vaak een psychologisch mechanisme om hun gedrag goed te praten. Veel IM's stellen achteraf dat zij probeerden erger te voorkomen. Wanneer hun beste vrienden toch verraden moesten worden dan konden ze het beter zelf doen, zo luidt een zeer gangbare verdediging. De wat intelligentere IM's vleiden zich met de gedachte dat ze in rechtstreekse contact waren met de macht en op deze manier een zekere bijdrage aan het politieke debat in de DDR konden leveren.

Al deze werkzaamheden tezamen hebben geresulteerd in dossiers over meer dan zes miljoen personen oftewel 180 km: 100 km dossier in het Berlijnse hoofdkwartier en 80 km in de buitengewesten. Een onbekend aantal is vernietigd of in Moskou terecht gekomen.

Werkterreinen van de Stasi

De bevoegdheden van de Stasi waren vrijwel onbeperkt en het ministerie was alleen verantwoording verschuldigd aan de top van de SED.

Naast de 'normale' taken van een veiligheidsdienst kunnen we de belangrijkste werkterreinen indelen in een aantal categorieën:

– Spionage.

Dit was het werkterrein van de 'Hauptverwaltung Aufklärung' en speelde zich voornamelijk in het buitenland

af. Wel is inmiddels duidelijk dat de afdeling van de legendarische meester-spion Markus Wolf zich niet alleen bezighield met de traditionele politieke, militaire en economische spionage. Ook het vervolgen en terroriseren van 'ausgebürgerte' dissidenten behoorde tot het werk.

– Desinformatie.

Het 'informer' van het buitenland en de eigen bevolking in termen die het eigen systeem gunstig afschilderden.

– Carrières bewaken.

De DDR was een nomenklatoera-staat. Voor elke belangrijke benoeming moest aangetoond worden dat de beoogde kandidaat politiek betrouwbaar was. De Stasi speelde in dit zogeheten 'Kaderverfahren' een sleutelrol. Politiek negatieve opmerkingen van een kind op school konden de carrière van vader of moeder onherstelbare schade berokkenen.

– Politiek verzet opsporen en vernietigen.

Dit was in hoofdzaak het uitgebreide werkterrein van de afdeling 'HA XX'.

Op dit laatste punt zal ik nader in gaan.

'Ohne PIT keine PUT'

Uitgangspunt van de Stasi was de simpele formule 'Ohne PIT keine PUT'. Oftewel: 'ohne politisch-ideologische Diversion, keine politische Untergrundtätigkeit' (zonder politiek-ideologische afwijkende meningen zijn er ook geen illegale politieke acties).

Zaak was elke vorm van PIT in een

Mit *Fantasie* gegen Stasi und Nazi

Aktionskundgebung: 15. Januar um 17 Uhr

Das Neue Forum Berlin ruft für den 15. Januar 1990 um 17.00 Uhr zur
Aktionskundgebung vor dem Stasi-Gebäude Ruschestraße auf.

Wir fordern:

Sofortige Schließung aller Stasi-Einrichtungen
Hausverbot für alle Stasi-Mitarbeiter
Einleitung von Ermittlungsverfahren gegen das MfS
Offenlegung der Befehlsstrukturen zwischen SED und Stasi
Stasi in die Volkswirtschaft
Keine Sonderzahlungen und Privilegien für ehemalige
Stasi-Mitarbeiter
Keine Bildung von neuen Geheimdiensten

Schreibt Eure Forderungen an die Mauern der Normannenstraße!
Bringt Farbe und Spraydosen mit!
Wir schließen die Tore der Stasi!
Bringt Kalk und Mauersteine mit!

*Pamflet verspreid in
januari 1990 voor
het Stasi-gebouw in
Berlijn.*

18

Mit *Fantasie* und ohne Gewalt

vroeg stadium op te sporen, om PUT te voorkomen. Dat betekende een actief optreden op die maatschappelijke terreinen waar ruimte voor PIT kon ontstaan. Daarom was de Stasi zeer actief op middelbare scholen, universiteiten, maar vooral ook in de kerken en de kunstwereld. Vanaf de jaren tachtig trokken de zogeheten Basisgroepen veel aandacht, min of meer informele groepen die zich met thema's als vrede en milieu bezighielden.

Wie interne Stasi-documenten leest, wordt getroffen door de botte toon waarmee elke kritiek systematisch wordt beschreven als '*feindlich-negativ*', hier en daar afgewisseld met '*dekadent-negativ*'.

Overall waar het zingevingsmonopolie van de SED onder druk zou kunnen komen te staan nam het ministerie maatregelen. Bijzondere aandacht kregen bovendien ook burgers die besloten hadden de DDR de rug toe te keren. Dankzij de Ostverträge en het verdrag van Helsinki was het mogelijk geworden een 'Ausreiseantrag' in te dienen. Dit diende zo veel mogelijk te worden ontmoedigd.

In algemene termen was de gang van zaken als volgt. Wanneer een burger de aandacht had getrokken door bepaalde uitspraken, een bepaalde levensstijl of deelname aan verdachte groepjes dan kwam de Stasi-machinerie in werking. Allereerst werd een dossier geopend en werd nagegaan of het mogelijk was één of meer IM's in de omgeving van het slachtoffer te plaatsen. Was dit eenmaal gelukt en bleek de verdachte interessant genoeg dan werd deze OPK, oftewel 'operativer Personenkontrolle', omgezet in een echte OV, oftewel 'operativer Vorgang'. De zaak kreeg een fraaie codenaam ('Tulpe' of 'Romeo') en een aantal Stasi's boog zich nu full time over de zaak. Doel van de 'operativer Vorgang' was om het verzet van een hele groep of een individu in de knop te breken.

Het wapen dat de Stasi inzette tegen '*feindlich-negativ*' gedrag stond bekend als 'Zersetzung', in goed Nederlands: ontwrichting. Niet alleen dissidente groepjes moesten worden ontwricht, maar vooral ook het leven van de individuele deelnemers aan deze groepjes. De toegepaste methoden waren zeer

uiteenlopend. Zo infiltreerden IM's in oppositionele groepen, om deze vervolgens door het maken van ruzie of eindeloos discussiëren uiteen te laten vallen.

Sascha Anderson

Een van de meest beruchte IM's was de kunstenaar Sacha Anderson. Met hem had de Stasi een absoluut hoogtepunt bereikt, hij was dan ook een IM-E ('Inoffizieller Mitarbeiter im besonderen Einsatz'). Anderson speelde namelijk een leidende rol in de alternatieve kunst-scene in Oost-Berlijn. Door zijn charismatische persoonlijkheid bond hij veel oppositie aan zich. Met andere woorden: de Stasi organiseerde in feite zelf het kunstleven en had zodoende perfect zicht op subversieve activiteiten. Maar Anderson was eerder een uitzondering, meestal waren IM's burens, collega's, vrienden of kennissen van het slachtoffer die het vertrouwen van het 'Objekt' misbruikten.

Kwalijker was het wanneer de 'Zersetzung' zich niet tegen de groep maar rechtstreeks tegen het individu richtte. Dan werd regelrechte psychologische terreur toegepast om het zelfvertrouwen en reputatie van het slachtoffer te breken. Dat kon door het laten mislukken van de carrière, het opzetten van lastercampagnes, het veroorzaken van vreemde auto-ongelukken, het verdacht maken bij de werkgever of het eigen gezin, enzovoort. Ook heel populair was het uitnodigen van het slachtoffer voor een goed gesprek op de kantoren van de Stasi om dan door middel van valse beschuldigingen en dreigementen het verzet totaal te breken. Vrijwel alle dissidenten en aanvragers van een Ausreiseantrag kregen deze behandeling.

Vanaf het midden van de jaren zeventig was het eindpunt van het 'operatives Vorgehen' meestal gevangenisstraf gevolgd door 'Ausbürgerung', maar daar gingen maanden of vaak jaren van treiteren en intimidatie aan vooraf.

De Stasi in de crisis van 1989

De vuurproef voor de Stasi kwam in 1989. Uit de Stasi-archieven blijkt dat de veteranen en zeker minister Mielke al in het begin van het jaar een vergelijk trokken met de traumatische ervaringen in 1953. Dat het 'Ministerium für Staatssicherheit' de vuurproef

van 1989 niet heeft doorstaan is algemeen bekend, maar interessant is om te kijken waarom niet.

Naast alle internationale verwikkelingen zijn twee belangrijke redenen te bedenken. In de eerste plaats was de Stasi weliswaar zeer goed op de hoogte van de activiteiten van de verzetsgroepen, geen enkele groep of dissident was over het hoofd gezien, maar waar het aan ontbrak was een concept om de oppositie te bestrijden.

'Flachendeckende Überwachung' alleen was niet meer voldoende. De ontevredenheid was dermate groot geworden dat 'Zersetzung' en intimidatie eenvoudig niet meer werkten. Het project van de 'flachendeckende Überwachung' was uitgegroeid tot een wereldkaart schaal 1:1, maar zonder politiek concept was alle informatie volstrekt waardeveloos.

Uiterste oplossingen waren het gebruik van massaal geweld en massale arrestaties. Beide maatregelen waren in detail voorbereid. Maar door het uitblijven van Russische steun en onwillegheid in het leger kwam het gelukkig niet tot de gevreesde 'Chinees oplossing'. Ook was in oktober 1989 alles tot in de puntjes geregeld om circa 90.000 personen in concentratiekampen, in Stasi-termen 'Vorbeugungskomplexen', te stoppen. De vrachtwagens stonden al klaar. Maar uiteindelijk ontbrak het aan de politieke wil om deze voornemens in de praktijk om te zetten.

In de tweede plaats had de Stasi ook een heldere analyse gemaakt van de diepe economische crisis die de DDR teisterde, maar de uiteindelijke beslissing om hervormingen door te voeren lag bij de SED. De gerontocratie van Honecker was niet van plan op dit terrein maatregelen te nemen. Dat de analyse niet slecht was, blijkt uit de onthullende reactie van Honecker op de rapportage van de Stasi: 'Dan kan ik net zo goed een westerse krant lezen'. Daarom gooide hij de rapporten ongelezen in de prullenbak.

De derde reden waarom de inspanningen van de Stasi de revolutie niet tegen konden houden, was dat de oppositie niet de voornaamste motor achter de revolutie en de uiteindelijke ineenstorting bleek te zijn. Dat waren namelijk de gewone burgers die het vertrouwen in de DDR opzegden en via Hongarije en andere gaten in de Muur het land verlieten. Het was het massale vertrek

Berlijn, januari 1990, bezetting van het Stasi-gebouw in de Normannenstraße. Tot dan toe geheime stukken vlogen naar buiten.

van tienduizenden dat de doodsklap gaf aan het gezag van de SED en de Stasi.

Destasificatie

De historicus Friso Wielenga heeft er terecht op gewezen dat een rechtsstaat het altijd erg moeilijk heeft bij de bestraffing van politieke misdaden. Dat gold niet alleen voor de denazificatie in de jaren na 1945, maar evenzeer voor de destasificatie van de DDR na 1989. Bij de verwerking van dit verleden kunnen we twee terreinen onderscheiden: de juridische afwikkeling en de psychologische doorwerking.

Ter verdediging van de DDR wordt wel gezegd dat deze staat, anders dan het Derde Rijk, geen bergen lijken heeft achtergelaten, maar uitsluitend bergen papier in de vorm van 180 kilometer Stasi-dossier. Bij deze observatie zijn wel enige kanttekeningen te plaatsen. In de eerste plaats heeft ook de SED, in samenwerking met de Sovjets, wel degelijk vuile handen gemaakt. In voormalige concentratiekampen, waaronder Buchenwald en Sachsenhausen, kwamen onder misereabele omstandigheden vele tienduizenden politieke vijanden om het leven. Het aantal doden in deze 'Speziallager' wordt op minstens 60.000 geschat. Deze kampen waren in eerste instantie ingericht voor voormalige nazi's, maar al spoedig kwamen ook

democratische politici die zich verzetten tegen de dominantie van de SED in de kampen terecht. De kampen waren tot in de vroege jaren vijftig in bedrijf. Ook in de jaren daarna pakte de DDR politieke tegenstanders hard aan. Hoge gevangenisstraffen onder vaak misereabele omstandigheden waren geen uitzondering. In totaal zaten tussen 1949 en 1989 200.000 politieke gevangenen kortere of langere tijd in kampen of gevangenissen.

Door de slechte omstandigheden vielen ook in latere jaren onder politieke gevangenen dodelijke slachtoffers, soms reeds in de gevangenis, vaak later als gevolg van de detentie in Bautzen, Hohenschönhausen of andere beruchte instellingen. Geruchten dat dissidenten ook na vertrek naar de Bondsrepubliek werden lastiggevalen of zelfs slachtoffer werden van aanslagen lijken meer en meer bewaarheid te worden.

Juridische afwikkeling

De juridische afwikkeling van het verleden vertoont relatief grote overeenkomsten met die van het Derde Rijk. Wanneer men zich bij de bestraffing van totalitaire regimes aan de democratische spelregels houdt, dan is de bewijslast voor dergelijke misdaden tamelijk gecompliceerd.

De standaardverdediging van de voormalige Stasi-agenten en andere over-

Literatuur

- Timothy Garton Ash, *In Europe's name. Germany and the divided continent* (Londen 1993).
- Frits Boterman en Willem Melching, *De Duitse Phoenix. De geschiedenis van Duitsland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1996).
- Karl Wilhelm Fricke, *MfS Intern. Macht, Strukturen, Auflösung der DDR-Staatssicherheit. Analyse und Dokumentation* (Keulen 1991).
- Mary Fulbrook, *Anatomy of a dictatorship. Inside the GDR 1949-1989* (Oxford 1995).
- Armin Mitter en Stefan Wolle, *Untergang auf Raten. Unbekannte Kapitel der DDR-Geschichte* (München 1993).
- Armin Mitter en Stefan Wolle, *Ich liebe Euch doch alle! Befehle und Lageberichte des MfS Januar bis November 1989* (Berlijn 1990).
- Ehrhart Neubert, *Geschichte der Opposition in der DDR, 1949-1989* (Berlijn 1998).
- Wolfgang Rüdtenklau Störenfried, *DDR-Opposition 1986-1989* (Berlijn 1992).
- Klaus Schroeder, *Der SED-Staat. Partei, Staat und Gesellschaft, 1949-1990* (München en Wenen 1998).

Internet-adressen

Echte Stasi-aktes
<http://www.codes.de/taeuscher/html/inhalt.html>

Stasi-museum werkgroep
<http://ourworld.compuserve.com/homepages/samisdat/>

Ter herinnering aan zeer actieve Basisgroep
<http://www.inx.de/~ruedden/>

Gauckbehörde
<http://www.snafu.de/~bstu/>

Herinneringen aan de Stasi-gevangenis Hohenschönhausen
<http://www.snafu.de/~bstu/link/index3.htm>

Lachen om Honecker (veel cartoons)
<http://www.honecker-im-inter-net.de/>

heidsdienaren was dat men zich aan de destijds geldende DDR-wetten hield. Een dergelijke redenering was ook zeer bruikbaar in de jaren van de denazificatie. Alleen op grond van zeer concrete schendingen van datzelfde DDR-recht kan men verdachten vervolgen. Dat maakt het echter extra moeilijk om de hogeren in rang aan te pakken. Een lage Stasi-ambtenaar die anderen post opende en zich de lekkernijen en de *Playboy* toeëigende is makkelijker te vervolgen dan Mielke, het hoofd van het MfS. Mielke moest worden veroordeeld vanwege een moordaanslag uit 1931, voor zijn activiteiten als minister kon hij niet worden aangepakt! Vele grootheden zijn ongestraft, dan wel vrijwel ongestraft, ontkomen. De parallel met de denazificatie dringt zich hier op. Pas zeer recent is de juridische basis van de processen wat sterker geworden nadat het 'Bundesverfassungsgericht' ook misdaden tegen de mensheid als een reden tot vervolging heeft erkend.

Psychologische verwerking

De psychologische 'Bewältigung' van het DDR-verleden ligt volgens mij fundamenteel anders dan die van het Derde Rijk. Bij de 'Vergangenheitsbewältigung' van het Derde Rijk gaat het om het vinden van een houding ten aanzien van de misdaden die het Derde Rijk had gepleegd. Afgezien van slachtoffers onder politieke tegenstanders in Duitsland en de Duitse joden, waren de meeste slachtoffers van deze misdaden buitenlanders en werden de wreedheden bedreven in het buitenland. In de DDR is deze situatie fundamenteel anders. De misdaden werden in eigen land bedreven, tegen de eigen bevolking en de gevolgen waren zeer zichtbaar. Anders dan de juridische afwikkeling is de psychologische verwerking van veertig jaar DDR-dictatuur een zaak van de lange termijn en betreft het in feite de gehele bevolking. Het SED-regime bedreef een vorm van psychologische oorlogvoering tegen de eigen bevolking. Uit de werken van onder anderen de Oost-Duitse psychiater Hans-Joachim Maaz en romanschrijvers als Jens Sparschuh en Thomas Brussig blijkt dat veertig jaar repressie tot een fundamentele onzekerheid, het verlies van eigenwaarde en een 'Gefühlsstau' hebben geleid. Tegelijkertijd zal niemand graag toegeven dat hij of zij veertig jaar voor niets heeft geleefd. Op de een of andere

manier zal de DDR-burger de DDR een plaats moeten geven in zijn of haar biografie.

Bij een groot deel van de bevolking uit zich dat in een overdreven vorm van nostalgie naar het verleden, dit verschijnsel staat ook wel bekend als 'Ostalgie'. In bepaalde opzichten, zo stellen velen in de nieuwe Bundesländer, was de DDR beter dan de huidige Bondsrepubliek. Met name de aspecten van veiligheid, geborgenheid en sociale voorzieningen worden hoogelijk geroemd. Maar niemand die bij zijn volle verstand is wil de DDR helemaal terug, dus inclusief het 'Reiseverbot', de Muur en niet te vergeten de Stasi.

In het verwerkingsproces is een belangrijke rol weggelegd voor de 'Gauck-Behörde', genoemd naar haar leider Joachim Gauck, die de Stasi-archieven beheert. Dankzij de inspanningen van de dissidenten werden de Stasi-dossiers voor totale vernietiging gered. Het voormalige hoofdkwartier van de Stasi is omgevormd tot een archief waar slachtoffers van de terreur hun dossiers in kunnen zien. De gevreesde bijltjesdag en wraaknemingen zijn uitgebleven. Politici of andere hoogwaardigheidsbekleders kunnen hier worden gescreend op hun DDR-verleden en menigeen is zijn goede reputatie inmiddels kwijt.

Voor de meeste bezoekers heeft 'Akteneinsicht' vooral een therapeutische werking, eindelijk weet men zeker wie de IM's in de omgeving waren en waarom bepaalde dingen in hun leven zo merkwaardig verliepen. Dat hier grote behoefte aan bestaat blijkt wel uit het feit dat de wachttijd kan oplopen tot vele maanden, dit ondanks het harde werken van Gaucks drieduizend personeelsleden.

Optimisten stellen dat een volledige aanpassing aan de nieuwe tijd minstens nog vijfentwintig jaar in beslag zal nemen. Hopelijk gaat dat zo snel. Wanneer we het 'Stasi-complex' als een ziektebeeld beschouwen dan hebben de 'neue Bundesländer' nog een lang genezingsproces voor de boeg. Belangrijke troost is dat de DDR-bevolking op eigen kracht een van de meest onaangename regimes in een geweldloze revolutie heeft verslagen. Als ze het in de voormalige DDR echt niet meer zien zitten dan kunnen ze daar altijd nog nieuwe energie uit putten.

De overrompelende Duitse hereniging

21

'As so few experts predicted the revolutions of 1989/91, all the more experts called ex eventu these revolutions predictable', aldus de Amerikaanse historicus Fritz Stern. Eenzelfde opmerking is van toepassing op de Duitse eenwording. Achteraf gezien lijkt de Duitse vereniging een logisch gevolg van de revolutie in Oost-Europa in 1989, maar precies een jaar eerder zou een voorspelling in deze richting niet serieus zijn genomen. In dit artikel wordt betoogd dat het

van doorslaggevend belang was voor het verloop van het eenwordingsproces dat de vereniging door niemand was voorzien.

werd het bevel uitgevaardigd dat opening van de Muur niet zou worden toegestaan, maar dat bij het nemen van tegenmaatregelen geen vuurwapens mochten worden gebruikt. Hoewel die bestorming nooit heeft plaatsgevonden bleef het bevel gelden. De massale demonstraties en het vertrek van honderdduizenden DDR-burgers via de gaten in het IJzeren Gordijn zetten de SED-leiding met de rug tegen de muur.

Op 7 november werd tijdens een vergadering van het politbureau besloten de meeste reisbeperkingen uit de DDR-

Michail Gorbatsjov: "Perestrojka, Egon, geef het door!"
Tekening: LVZ (Guckuk).

Egon Krenz, die vlak voor de val van de Muur de leiding kreeg in de DDR, ging recentelijk nog uitvoerig in op het verrassingseffect van de gebeurtenissen begin november. De SED-leiding was gewaarschuwd dat op 4 november 1989 een menigte demonstranten in Berlijn zou proberen de grensovergang bij de Brandenburger Tor te bestormen. In reactie hierop

Barend Verheijen is historicus en onderwijscoördinator van het DIA, Martine Kamsma is journalist.

wet te schrappen en dus de Oost-Duitse grens te openen. Op 9 november maakte persvoorlichter Günter Schabowski dit voornemen openbaar. Maar hij had zich slecht voorbereid. Hij rommelde wat in zijn papieren en zei abusievelijk dat de grens 'ab sofort' geopend was; een dag te vroeg want de grenswachters waren nog niet ingelicht.

Onmiddellijk trokken duizenden mensen naar de grenzen van de DDR. De grenswachten werden volkomen verrast. Stasi-hoofd Erich Mielke belde op naar Krenz en vroeg hem wat hij moest doen. 'Wie würdest Du es machen?', antwoordde de SED-leider. 'Der Generalsekretär bist Du', repliceerde Mielke.

Zelfs voor de leiders van de DDR kwam de val van de Muur onverwacht.

Internationaal was de verbazing nog veel groter. Bondskanselier Helmut Kohl was net begonnen met een staatsbezoek aan Polen en het merendeel van de Duitsland-correspondenten was met hem mee gereisd. Daardoor kon haast niemand verslag doen van de gebeurtenissen in Berlijn. Pas op 10 november in de namiddag keerde de kanselier terug in Duitsland.

Al snel werd duidelijk dat niet alleen hij was overvallen door de gebeurtenissen. In de internationale politiek bleek niemand zich te hebben voorbereid op deze plotselinge opening van de grenzen. Er was sprake van een totale 'wirwar van meningen', zoals de historicus Gordon Graig het omschreef. Geen enkele regering kon terugvallen op een draaiboek 'hoe te handelen in een Muur-loos Duitsland'.

Achteraf gezien is de val van de Muur eerder logisch dan verrassend. Al een half jaar was het onrustig in de DDR en sinds september werd er massaal gedemonstreerd. Het land liep leeg via nota bene de Oostblok grenzen en het rigide beleid van de DDR-regering werd niet langer gesteund door de enige legitimiteitswaarborg, de Sovjet-Unie.

'Anyone who thought that it was normal to live with a wall through Berlin was not quite normal. It was more normal to take a bus from the Alexanderplatz to Bahnhof Zoo. Altogether, it was more normal for a nation that had once been united in a single state again to live in one', zegt ook de Britse historicus Timothy Garton Ash. Maar dat is wijsheid achteraf.

Een nachtelijk Oost-West-feest boven op de Muur op 9 november 1989.
Uit: Berlin im November

Zur Überwindung der deutschen Teilung

Niet alleen de val van de Muur kwam onverwacht, ook de Duitse eenwording verscheen voor velen als een verrassing op de agenda. Ondanks de revolutionaire ontwikkelingen in de DDR en de opening van de grenzen, leek het alsof niemand serieus rekening hield met een spoedige vereniging. Dit bleek bijvoorbeeld op 27 november 1989, een cruciale dag in het eenwordingsproces. Op die dag maakte Helmut Kohl zijn roemruchte tien-punten-plan 'zur Überwindung der deutschen Teilung' bekend in de Bondsdag. De bondskanselier eiste dat de Oost-Duitse regering enkele hervormingen zou doorvoeren voordat de Bondsrepubliek bereid was om vergaande steun te verlenen. De Duitse Kwestie

moest met de Europese ontwikkelingen en de Oost-West-betrekkingen worden verbonden. Kohl noemde hierbij met name de Europese Gemeenschap en de Conferentie over Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE). De doelstelling van het hele programma werd in punt tien samengevat: *'Mit dieser umfassenden Politik wirken wir auf einen Zustand des Friedens in Europa hin, in dem das deutsche Volk in freier Selbstbestimmung seine Einheit wiederlangen kann'.*

In het plan gaf Kohl ook aan hoe hij verwachtte dat het proces zou verlopen: eerst zou er een verdragsgemeenschap ontstaan tussen de twee Duitse staten, dan zouden er 'confederatieve structuren' moeten komen en ten slotte een federatie. Hij gaf geen tijdslimiet

voor de Duitse eenwording, maar zei er zeker van te zijn *'daß die Einheit kommen wird, wenn die Menschen in Deutschland sie wollen'*.

In een vertrouwelijk gesprek met zijn adviseur voor buitenlandse zaken, Horst Teltschik, openbaarde Kohl die dag dat hij ervan uitging dat dit proces ongeveer vijf of misschien wel tien jaar zou gaan duren.

Het tien-punten-plan sloeg in de internationale politiek in als een bom. In Frankrijk, Groot-Brittannië en de Sovjet-Unie werd woedend gereageerd. Kohl had hen, zo meenden vooral Margaret Thatcher en François Mitterrand, vooraf moeten inlichten over de inhoud van zijn voorstel. Hij zou met zijn plannen de ontwikkelingen in de DDR in een gevaarlijke stroomversnelling hebben gebracht en Moskou kon dit opvatten als een provocatie. Alleen de Amerikanen reageerden positief. Ook zij waren verrast, maar inhoudelijk konden ze zich wel vinden in de voorstellen van de bondskanselier. De grote winst die Kohl met het tien-punten-plan boekte was dat hij het initiatief inzake de Duitse kwestie naar zich toe had getrokken. Hij zou het niet meer uit handen geven.

Die heftige kritiek op Kohl kwam vooral voort uit emotionele overwegingen. Thatcher maakte er geen geheim van dat ze bang was voor een herhaling van de geschiedenis. Inhoudelijk gaf het tien-punten-plan helemaal geen aanleiding voor zo veel verontwaardiging.

Vooral het onaangekondigde voornemen van Kohl om naar een vereniging te streven schoot bij de grote regeringsleiders in het verkeerde keelgat. Klaarblijkelijk had geen van hen er rekening mee gehouden dat de leider van de West-Duitse regering de eenwording ter sprake zou brengen. En dat terwijl alweer bijna drie weken eerder de Muur was gevallen, er dagelijks duizenden Oost-Duitsers de Bondsrepubliek binnentrokken om een nieuw leven op te bouwen, de situatie in de DDR uiterst explosief bleef, in de straten van Leipzig en Berlijn eenwordingsleuzen de boventoon voerden, in de pers talrijke artikelen over de kansen op een vereniging verschenen en in de Duitse grondwet was vastgelegd dat elke bondsregering de plicht had de vereniging van de Duitse natie na te streven.

Het was niet alleen verbazingwekkend dat men verrast werd door het initiatief van Kohl. Wat ook opvalt is dat geen enkel ministerie van Buitenlandse Zaken, op dat in Washington na, er sinds de val van de Muur in was geslaagd om een weloverwogen standpunt te formuleren over de Duitse kwestie. Zelfs de West-Duitse minister van Buitenlandse Zaken, Hans-Dietrich Genscher, werd volkomen overvallen door het tien-punten-plan. Kennelijk leek een Duitse eenwording zó onwaarschijnlijk dat zelfs na 9 november niemand er serieus rekening mee wilde houden. Het gebrek aan voorspelbaarheid had de meeste toeschouwers volledig verlamd.

De Duitse revolutie kwam in de ogen van velen uit de lucht vallen. Ondanks dat werd Duitsland minder dan een jaar na de val van de Muur in vrede verenigd, daarbij gesteund door al zijn bureaus en door een overgrote meerderheid van de eigen bevolking. Dat werpt automatisch de vraag op in hoeverre het proces anders zou zijn verlopen als men zich eerder had gerealiseerd dat de Duitse eenwording voor de deur stond. Een dergelijke if-vraagstelling wordt door veel historici als een doodzonde gezien, maar zij lijkt in dit geval wel degelijk gerechtvaardigd. Voor het verloop van het eenwordingsproces was namelijk juist het overrompelings-element van doorslaggevend belang.

'Wir sind ein Volk'

Het was de Oost-Duitse bevolking die het in 1989 onvermijdelijk maakte om over vereniging te spreken. De massale demonstraties zorgden voor een constante druk op de SED-leiding. De exodus richting de Bondsrepubliek verhoogde deze niet alleen, maar dwong ook de West-Duitse regering tot handelen.

Vanaf mei 1989 begon de Oost-Duitse oppositie bijeenkomsten te organiseren, die vooral vanaf september steeds meer deelnemers trokken. Tijdens deze protestbijeenkomsten werd een breed scala aan voorstellen op tafel gelegd, maar het streven naar Duitse eenwording hoorde hier niet bij. De eisen spitsten zich toe op meer democratie, vrijheid om te reizen, een beter milieu, afschaffing van de Stasi-dictatuur en uitbreiding van de consumptiemogelijkheden. Kenmerkend voor de ideeën van de oppositie was een slogan van de nieuwe politieke partij Demokra-

tischer Aufbruch uit oktober 1989: *'Het politieke doel is een democratische, sociale en ecologische maatschappij met voortzetting van de socialistische traditie'*.

Veel oppositieleden waren helemaal geen voorstander van de opheffing van de DDR. De afkeer van het kapitalisme was eerder norm dan uitzondering.

Pas na de val van de Muur veranderde het karakter van de protesten: een steeds groter deel van de bevolking geloofde niet meer in de zelfredzaamheid van de DDR en begon te schreeuwen om vereniging. De kleine kern die bang was om een 'Kohlplantage' te worden en die een nieuwe socialistische staat binnen de bestaande DDR-grenzen wilde maken, verdween in de marge van de politiek.

De vraag in hoeverre de oppositie zich in deze eerste maanden van protest anders zou hebben opgesteld als zij zich van begin af aan had gerealiseerd dat deze acties zouden leiden tot de eenwording, is niet te beantwoorden. Feit is dat de behoefte aan een diepgaande verandering van het systeem in de DDR enorm was. De vereniging speelde bij het hervormingsstreven aanvankelijk geen rol, maar het uitblijven van vergaande maatregelen door de nieuwe SED-leiding deed de roep om hereniging vanzelf aanzwellen.

De transformatie van de slogan 'Wir sind das Volk' in 'Wir sind ein Volk' was de Duitse versie van 'Geen woorden, maar daden'. De rol van de oppositieleiders was in de periode tot november 1989 van cruciaal belang. Daarna nam de straat het over.

'Die DDR sei reformierbar'

Veel interessanter is de vraag wat er gebeurd zou zijn als de demonstranten vanaf het begin om eenwording hadden geroepen.

Zowel de SED onder leiding van Krenz als bijvoorbeeld sovjetleider Gorbatsjov was ervan overtuigd dat 'socialisme met een menselijk gezicht' in de DDR een reële optie was.

'Der Herbst von 1989 war NICHT der Beginn der Wende in die Richtung einer deutschen Einheit. Es war eine Wende in die Richtung eines reformierten Sozialismus, wie in den UdSSR, wie bei Gorbatschow. Es war nie meine Absicht die DDR in die BRD eintreten zu lassen. Ich bin in der Überzeugung angetreten, die DDR sei reformierbar', aldus Egon Krenz tien jaar later.

Zou er niet veel harder zijn ingegrepen of juist veel verdergaand zijn hervormd als de leden van het politbureau eerder hadden beseft dat hun beleid uiteindelijk een belangrijke aanzet zou blijken voor de opheffing van de DDR?

Waarschijnlijk wel. En dus kan men voorzichtig concluderen dat de kansen op de vereniging vanaf november 1989 aanzienlijk waren, juist omdat de eenwording tot op dat moment letterlijk ondenkbaar was.

Nog fascinerender is het om te bedenken wat de eindeloze stoet Oost-Duitsers die hun land verlieten, zou hebben gedaan als zij had beseft dat de eenwording op komst was.

De leegloop was zonder meer een van de belangrijkste katalysatoren in het eenwordingsproces. Deze ontwrichtte de toch al wrakke economie van de DDR nog verder, zaaide onrust binnen de SED en dwong de Oost-Duitse regering tot het invoeren van vrijheid van reizen. Bovendien móest de West-Duitse regering zich nu wel mengen in de situatie van het buurland. De 'Übersiedler' werden op deze schaal (in november trokken 133.400 DDR-burgers naar de Bondsrepubliek) zowel logistiek als economisch een te zware belasting voor de Bondsrepubliek. Daarmee vormde de exodus een krachtig – en veel gebruikt – argument voor Kohl om snel en actief over te gaan tot het nemen van drastische maatregelen. Kortom: zonder exodus zou het eenwordingsproces geheel anders zijn verlopen.

De belangrijkste reden voor de Übersiedler om hun land te verlaten was dat zij de (economische) situatie in de DDR uitzichtloos achtten en van het gat in de grens gebruik wilden maken om hun land te verlaten voor het te laat was.

Niet zozeer het uitzicht op hervormingen, als wel de vergroting van de kans op vereniging bleek de leegloop te remmen. Pas na de verkiezingen in maart 1990, waarbij de Oost-Duitsers voor de vereniging stemden, kwam de exodus definitief tot stilstand. Klaarblijkelijk was het uitzicht op vereniging met het rijke West-Duitsland genoeg reden om thuis te blijven én kennelijk was men daarvan niet overtuigd tot in december 1989. Pas toen begonnen de vluchtelingencijfers af te nemen.

Het feit dat men in 1989 geen rekening hield met een spoedige eenwording was dus een belangrijke reden voor de reusachtige omvang van de vluchtelingenstroom en het was precies die massaliteit die de druk in de Duitse snelkookpan zo hoog opvoerde. Ofwel, het eenwordingsproces werd versneld juist omdat niemand de vereniging zag aankomen.

De spagaat van Gorbatsjov

Naast de maatschappelijke, interne ontwikkelingen was de situatie in de internationale politiek van grote invloed op het eenwordingsproces. Het gedeelde Duitsland was een product van de eindeloos geachte Koude Oorlog. De val van de Muur vereiste daarom een groot aanpassingsvermogen van de hoofdrolspelers op het internationale toneel. Hoe moesten zij reageren op dit abrupte en niet geregisserde einde aan de status quo? Alleen zij die in de gaten hadden dat de val van de Muur onmiddellijk een tot voor kort ondenkbaar scala aan mogelijkheden creëerde, bleken in staat om van de verrassing te profiteren.

Van alle deelnemers in het internationale proces nam Michail Gorbatsjov misschien wel de meest gecompliceerde positie in. Achteraf gezien is het ironische dat in het hele eenwordingsproces voortdurend rekening werd gehouden

Demonstratie in Leipzig, oktober 1989.

Foto: Harald Kirchner.

DER MAURER MUSS WEG

FORMAT fragte nach:

Warum uns auch heute noch Leute weglassen

met Gorbatsjov, terwijl hij – zoals toen door sommigen al werd vermoed en later ook is gebleken – nauwelijks in staat was om invloed uit te oefenen op de gang van zaken. Gorbatsjov was politiek niet meer in staat om initiatieven te nemen en te sturen. Hij kon alleen nog maar reageren en werd door de omstandigheden gedwongen om ad hoc-besluiten te nemen. Maar desondanks konden de Westerse bondgenoten, gewaarschuwd door het verleden, niet anders dan zeer behoedzaam en omzichtig met Moskou omgaan. Hoeveel signalen Gorbatsjov ook gaf dat hij niet zou ingrijpen in de DDR, Kohl en Bush bleven op eieren lopen. En terecht, want nog in het voorjaar van 1990 probeerden conservatieve elementen, onder andere uit de legertop, Gorbatsjov tot een militair ingrijpen over te halen.

Gorbatsjov had zichzelf al veel eerder in een hoek gemanoeuvreerd, waardoor hem de middelen waren ontnomen om het tij te keren. De nieuwe koers in de buitenlandse politiek – onder meer de ontwapeningsonderhandelingen met het Westen – stond in dienst van de binnenlandse hervormingen: Gorbatsjov probeerde door middel van glasnost en perestrojka zijn land er weer bovenop te krijgen. Daarmee maakte hij echter onbedoelde en onbeheersbare krachten los. Zij werden de Sovjet-Unie uiteindelijk fataal.

In de Oostbloklanden sloegen hervormers en oppositie hun eigen weg in en ook binnen het Sovjetrijk kregen onafhankelijkheidsbewegingen een kans: de onrust in de Baltische staten had uiteindelijk de afbrokkeling en de ineenstorting van de Sovjet-Unie tot gevolg. Zo had Gorbatsjov het nooit bedoeld.

Daarbij kwamen nog eens de partijpolitieke problemen. Iedereen, inclusief Gorbatsjov en zijn minister van Buitenlandse Zaken Sjervardnadze, verkeerde in voortdurende onzekerheid over hoe lang zij nog konden aanblijven. Een staatsgreep, zo bleek nog geen twee jaar later, was niet ondenkbaar. Maar ook een bureaucratische machtsgreep was mogelijk: dat Gorbatsjov en Sjervardnadze de Russische partijdag in juli 1990 overleefden stond van tevoren helemaal niet vast. Als zij hier geen mandaat van de Doema hadden gekregen, zou het eenwordingsproces in gevaar zijn gekomen.

Wat had de Sovjet-Unie kunnen doen om de Duitse eenwording tegen te houden? Het antwoord leidt hoe dan ook naar 1985, toen Gorbatsjov tot partijleider werd benoemd. Gorbatsjov kon in 1985 niet anders dan hervormingen doorvoeren en hij kon daarna ook niet anders dan de gevolgen hiervan accepteren. Hij zette ontwikkelingen in gang die vervolgens niet meer waren terug te draaien. De enige manier om dit proces resoluut te stuiten was een militair ingrijpen. Dat zou het einde hebben betekend voor glasnost en perestrojka, voor Gorbatsjov en Sjervardnadze en voor de Sovjet-economie. Het is nooit een serieuze optie geweest voor de sovjetleider, ondanks de massieve druk van de legerleiding.

Omdat Gorbatsjov nooit overwoog militair in te grijpen, was de diplomatie des te belangrijker. Maar ook hier belandde de Sovjet-leider vanwege zijn eigen beleid in een moeizame spagaat. Met zijn ene been stond hij in het Westen: alleen met behulp van Westerse leningen kon hij in Moskou zijn hachje

INVENTUR

Retten was zu retten ist

Die Wahlen und das Parteikapital

Seite 3

KULTUR

KARIKATUR

Speisekarte: Wir empfehlen

redden. Bovendien moest Gorbatsjov zorgen dat de Sovjet-Unie een stem behield in Europa en opgenomen zou worden in de nieuwe politieke en veiligheidsstructuren. Hiervoor moest hij compromissen sluiten en de verhouding met de belangrijkste westerse landen goed houden. Gorbatsjov had dan ook weinig zin in conflicten met het Westen over de Duitse vereniging. Bovendien achtte hij de eenwording onvermijdelijk en had hij begrip voor de Duitse verenigingswens.

Met zijn andere been stond hij in Moskou. Hier werd hij fel aangevallen vanwege het verdwijnen van het Oostblok uit de Russische invloedssfeer. Hij moest het hoofd bieden aan de Litouwse opstand en hij moest vechten voor zijn geloofwaardigheid bij de Sovjet-burgers die genoeg hadden van de economische crisis en de lege winkels. Zijn politieke vijanden hielden hem scherp in de gaten. Zij verwachtten een onverbiddelijke houding ten aanzien van de DDR. Vanaf april vergezelde de legertop Gorbatsjov tijdens internationale ontmoetingen om er op toe te zien dat hij zijn troeven niet verspeelde.

Deze spagaat maakte dat Gorbatsjov geen helder beleid kon voeren. Duidelijkheid en directheid zouden hem in ieder geval op één van beide fronten problemen opleveren. Het gevolg hiervan was dat Gorbatsjov een wispelturige, onzekere indruk maakte. Bush en Kohl sprongen daar handig op in: voor het oog van de wereld werden de Russen in hun waarde gelaten, maar in besloten kring werden zij telkens geïsoleerd.

Gorbatsjov werd uiteindelijk door Kohl afgescheept met vijftien miljard mark, een schijntje in vergelijking met de totale kosten van de eenwording.

Als de leiders in het Kremlin hadden kunnen voorzien dat Gorbatsjovs hervormingen uiteindelijk het einde van de Russische invloed in Europa en een decimering van het Sovjet-rijk tot gevolg zouden hebben, zou Gorbatsjov nooit aan de macht zijn gekomen. Beredeneerd vanuit de Duitse vereniging is het maar goed dat de eenwording zo onverwacht en zo snel kwam. Als de eenwording was voorspeld zou Gorbatsjovs buitenlandse politiek waarschijnlijk in de kiem zijn gesmoord door zijn politieke tegenstanders. De gevreesde Russische ingreep in Oost-Europa, vergelijkbaar met die in '53, '56, '68 en '80, zou dan wel dege-lijk hebben plaatsgevonden.

Tot in januari 1990 bleven conservatieve krachten in de Sovjet-Unie op een militair optreden aandringen. De overrompelende snelheid van de eenwording stelde hen echter voor een fait accompli. Het hoge tempo van het onverwachte eenwordingsproces was dus niet alleen Duitslands redding, maar ook die van Gorbatsjov. De uitkomst van het eenwordingsproces was voor de sovjetleider echter een nederlaag en voor Kohl een overwinning. Door de beperkte bewegingsruimte die Gorbatsjov dankzij zijn eigen beleid had, lukte het niet om de Russische troeven tijdens de onderhandelingen over Duitsland optimaal uit te spelen.

Partnership in leadership

De Verenigde Staten bleken veel beter in staat om het verrassings-element uit te buiten. Amerika was de eerste natie die de Duitsers zonder voorbehoud feliciteerde met de val van de Muur. En ook het tien-punten-plan werd niet gekraakt. President Bush en zijn minister van Buitenlandse Zaken James Baker hadden maar één eis: Duitsland, dus ook een verenigd Duitsland, moest volwaardig lid van de NAVO blijven.

Vanaf de presentatie van het tien-punten-plan tot het verlossende ja-woord van Gorbatsjov in de Kaukasus in juli 1990 was het de ondersteuning van de Amerikaanse regering die alle zetten van Kohl in de internationale politiek legitimeerde en kracht bijzette. Doordat Bush onvoorwaardelijk achter Kohl stond, konden Thatcher en Mitterrand niet anders dan volgen. Niemand wilde tenslotte als dwarsligger bestempeld worden en hierdoor aan de zijlijn

van het diplomatieke spel komen te staan. Zo kon het westerse blok gesloten blijven en werd Gorbatsjov, op een weliswaar zeer behoedzame manier, geïsoleerd.

Achteraf lijkt de houding van Amerika te getuigen van visie, van vertrouwen en van standvastigheid. Al in mei 1989 riep Bush Gorbatsjov op om van Europa 'een gemeenschappelijk huis' te maken en de Europese deling op te heffen. De Bondsrepubliek werd verklaard tot 'Partner in Leadership'. En nog voor de val van Muur gaf hij publiekelijk aan voor een eventuele Duitse vereniging te zijn.

Na de Duitse eenwording leken deze steunbetuigingen onderdeel van een vooropgezet plan. Dit beeld werd nog eens versterkt door Genscher en Kohl die nooit zijn opgehouden hun lof-trompet uit te steken voor Bush en Baker, zonder wie zij het toch allemaal nooit gered zouden hebben.

Maar hoewel de invloed van de Amerikanen op het eenwordingsproces onbetwist is, kan enige nuancering worden aangebracht in hun intenties. Uit de geschriften van direct betrokkenen in de Amerikaanse regering is gebleken, dat het beleid tot november op zijn minst zwalkend is te noemen. Of nog stellig: er was helemaal geen beleid. *'Because our focus was on Eastern Europe in 1989, the emerging prospects of unification that autumn had caught us almost completely by surprise. Our reaction was ad hoc rather than strategic. (...) unification remained a distant dream. As a result we had not done comprehensive planning in advance and we had to scramble our act together'*, staat in het boek *A World Transformed* van George Bush en zijn veiligheidsadviseur Brent Scowcroft.

De vreedzame revoluties eisten de volledige aandacht op en alle ogen waren gericht op de reactie van Gorbatsjov. In de zomer van 1989 was er nauwelijks contact op presidentieel niveau met Kohl en de ambassadeur in Bonn werd verzocht niet op de zaken vooruit te lopen toen hij over de Duitse kwestie sprak. Bovendien hadden de Verenigde Staten zich nooit met de DDR bemoeid. De West-Duitse regering leek de relatie met dit satellietstaatje van Moskou prima te kunnen beheren. En als er echt iets wezenlijks gebeurde was Moskou het aanspreekpunt, niet Honecker.

De voornoemde uitspraak van Bush om te streven naar 'een vrij en ongedeeld Europa' moet dan ook niet gezien worden als een oproep tot directe veranderingen. Officieel was de opheffing van de Europese en Duitse deling altijd al het streven van Amerika en zijn westerse bondgenoten geweest. Sinds de bouw van de Muur in 1961 was dit standpunt versteend tot een formaliteit. De Amerikanen waren er niet van overtuigd dat Moskou niet zou ingrijpen in Oost-Europa. Tot november 1989 gingen Bush en Baker dan ook niet verder dan een retorische ondersteuning van de oppositie en een voorzichtige oproep tot 'veranderingen'.

Vier principes

De val van de Muur betekende een onmiddellijk einde van deze oogklempolitiek van de Amerikaanse gezagsdragers. In allerijl werd de koers uitgestippeld. Toen Kohl zijn tien-punten-plan presenteerde, kon Baker zich dan ook beroepen op 'vier principes' die de basis van het Amerikaanse beleid ten aanzien van de Duitse eenwording vormden: het Duitse volk moest zelf over zijn toekomst beslissen, een verenigd Duitsland moest lid blijven van de Europese Gemeenschap en de NAVO, de Poolse grenzen moesten worden gegarandeerd en het eenwordingsproces moest geleidelijk verlopen. Achter deze vier principes zat uiteindelijk maar één gedachte: Duitsland moest verbonden blijven aan het Westen. Om dit af te dwingen zou Amerika de Duitsers op alle andere punten volledig vrijlaten. De vier principes stelden inhoudelijk weinig voor. Zij gaven geen enkele aanwijzing voor de invulling van het eenwordingsproces. Het was zelfs mogelijk om van eenwording af te zien. In dit opzicht sloten zij perfect aan bij de tien punten van Kohl. Niet wát er gezegd werd, maar dát er wat gezegd werd telde.

Kohl en Bush namen door hun stelligheid het heft in handen. Hiermee werden de andere spelers overtroefd, zij liepen telkens achter de ontwikkelingen aan. Zo konden Kohl en Bush de voorwaarden bepalen waaronder de onderhandelingen werden gevoerd. De echte kunst van de Amerikaanse diplomatie bestond er vanaf die dag uit om de onderhandelingspartners telkens één stapje voor te zijn en onmiddellijk te reageren op ontwikkelingen in Oost-Europa en de Sovjet-Unie. Visie was daarbij een veel te groot woord.

Bondskanselier Kohl in het Kremlin, oktober 1988, 'Diese Teilung ist wiedernatürlich'.

Zelfs in het voorjaar van 1990 toen de Oost-Duitse bevolking zich al voor vereniging had uitgesproken, waren er nog te veel onzekerheden om te kunnen voorzien dat de eenwording nog datzelfde jaar zou plaatsvinden. Gorbatsjov had nog steeds niet ingestemd met het NAVO-lidmaatschap van het verenigde Duitsland en zijn positie in het Kremlin was wankel. Pas in juni verklaarde hij in besloten kring dat Duitsland 'onder voorwaarden' tot de NAVO kon toetreden. En het was slechts te hopen dat hij niet afgezet zou worden, voordat hij die toezegging publiekelijk had gedaan.

Vooral de combinatie van flexibiliteit en standvastigheid is te bewonderen in de Amerikaanse houding. Flexibel omdat Bush en Baker telkens op het juiste moment met de juiste acties kwamen: de onmiddellijke steun van het tienpunten-plan, maar ook het voorstellen van een onderhandelingsstructuur voor de externe aspecten van de eenwording om slechts twee voorbeelden te noemen. Standvastig omdat Amerika gedurende het hele proces, dat steeds weer een voorzichtig aftasten van de situatie vereiste, volhardde in de openlijke steun aan Kohl. Deze steun bood Kohl de mogelijkheid om op zijn manier uit te voeren wat hem altijd voor ogen had gestaan: de vereniging van het Duitse volk.

Kohl de crisis-manager

Zonder enige twijfel kan gezegd worden dat Helmut Kohl het spelletje Stratego heeft gewonnen. De kracht van Kohl lag niet zozeer in zijn inzet voor de goede zaak, maar in zijn zesde zintuig, zijn politieke instinct waarmee hij feilloos aanvoelde dat zich een kans voordeed die misschien wel eenmalig was.

Achteraf is er veel kritiek gekomen op Kohl: hij zou de eenwording te snel hebben doorgedrukt, hij zou de kosten hebben onderschat en de DDR-bevolking zou te weinig inspraak hebben gehad. De vraag is echter wat het alternatief zou zijn geweest. Met welke andere oplossing zouden de DDR-burgers ervan hebben afgezien om naar het Westen te vertrekken? Natuurlijk waren er mensen die binnen de grenzen van de DDR een nieuw socialisme wilden realiseren, maar hier gold de macht van het getal. Te veel mensen schreeuwden om vereniging. Als op dat moment de vereniging op de lange baan zou zijn geschoven, zou de DDR zijn leeggelopen. En dat wilde niemand.

Ook Kohl wist van tevoren niet wanneer de vereniging zou moeten plaatsvinden. In de jaren tachtig had hij zonder bedenkingen de 'Ostpolitik' van zijn voorgangers overgenomen.

Kenmerkend voor dit beleid was dat de deling van Duitsland als gegeven werd geaccepteerd. Daarmee leek de bondskanselier het signaal te geven dat ook onder een CDU-regering de vereniging voorlopig niet op de agenda zou staan. In november 1989 sprak hij nog steeds over jaren voordat de eenwording plaats zou kunnen vinden. De vorm van deze nieuwe staat was hem toen evenmin bekend. In het begin dacht hij aan een confederatie.

Dit betekent niet dat Kohl hier geen ideeën over had. Waar het om gaat is dat het niet zijn visie was, waardoor hij in het eenwordingsproces zo'n belangrijke rol kon spelen, maar zijn talent om telkens weer accuraat te reageren op de veranderende omstandigheden. Toen de wereld nog verbaasd was over de val van de Muur had Kohl al afscheid genomen van de 'Ostpolitik' en begon hij over een eenwording te praten. Toen in december iedereen nog dacht aan een jarenlang proces, voelde Kohl al aan dat haastige spoed in dit geval juist goed was.

Ook Kohl werd verrast door de ontwikkelingen in Oost-Europa. Maar als een ware crisis-manager werd hij er niet door overrompeld maar door geïnspireerd.

Ten slotte

Concluderend kan zonder meer gezegd worden dat verrassing, onvoorspelbaarheid en onzekerheid van invloed zijn geweest op het Duitse eenwordingsproces. Niet alleen zou men zich geheel anders hebben opgesteld als men zich eerder had gerealiseerd hoe levend het verlangen naar eenwording eigenlijk nog was. Ook is duidelijk geworden hoe belangrijk het was om snel in te spelen op de constant veranderende internationale en Duits-Duitse situatie.

Kohl en Bush waren in staat om snel en overtuigend te handelen. Zij profiteerden van de verrassing. Gorbatsjov, die ongetwijfeld ook een aantal mooie troeven in handen had, liet zijn beurt voorbij gaan. Alhoewel zelfs hieraan nog wel een positieve draai te geven is; als de Russen in de toekomst hadden kunnen kijken, zou Gorbatsjov nooit de beëindiging van de Koude Oorlog op zijn rekening hebben kunnen schrijven.

Duitsland anno 1999 - De bescheidenheid voorbij

Zelfs tijdens de officiële viering van de tiende verjaardag van de val van de Berlijnse Muur kon Helmut Kohl het niet laten. In zijn toespraak in de Rijksdag op deze feestelijke dag slaagde hij erin, tussen de regels door, de Europa-politiek van zijn opvolger Gerhard Schröder (SPD) opnieuw te bekritisieren.

Voor een land met tachtig miljoen inwoners is het belangrijk de Europese buurlanden met de nodige sensibele te benaderen, waarschuwde Kohl. Daarbij hoort, zo zei hij met een impliciete verwijzing naar Schröders openlijke vrijages met Tony Blair, dat Duitsland vooral de relatie met Frankrijk goed onderhoudt.

De grootste Europeaan van heel Duitsland, die inmiddels tot 'gewoon' CDU-parlementariër is gedegradeerd, herhaalde daarmee in iets andere bewoordingen de kritiek die hij al eerder had gegeven op het Duitse EU-voorzitterschap in de eerste helft van 1999: Schröders manier van omgang met Europa deugt niet. Niet alleen met Frankrijk, maar ook met de kleinere buurlanden dient Duitsland voorzichtiger om te springen. Ook de voormalig EU-commissaris Karel van Miert, thans president van Nijenrode, verweet Schröder onlangs de belangen van Europa te verwaarlozen. Volgens Van Miert komt Schröder heel goed, en zelfs te goed, op voor het eigen Duitse belang, maar niet voor dat van de Europese Unie. De tijd dat de Duitsers de beste Europeanen waren, is in de ogen van Van Miert definitief voorbij.

Hoewel het absoluut niet zo was bedoeld, moet de kritiek Schröder als

muziek in de oren hebben geklonken. Schröder, die zijn kiezers vorig jaar nog heeft bezworen dat het afgelopen moet zijn met de verkwisting van Duits geld in Brussel, beschouwt het nadrukkelijk als zijn taak op te komen voor de Duitse belangen, ook als die opstelling andere landen voor het hoofd zou stoten. Wat de Fransen kunnen, kunnen wij ook, zo redeneert hij.

En zo stapt Schröder sinds zijn aantreden vorig jaar met zevenmiljard dwars door Europa. Hij bezoekt, geheel tegen de tradities in, eerst Londen en dan pas Parijs, stelt samen met zijn grote voorbeeld Blair een discussiestuk op over de toekomst van de Europese sociaal-democratie zonder Jospin daarbij te betrekken, en benoemt tegen de zin van de kleine EU-staten de weg te promoveren Duitse ex-minister Bodo Hombach tot Balkan-coördinator. Hiermee onderscheidde Schröder zich direct al van zijn voorganger Kohl, die altijd voorzichtig met Frankrijk was omgesprongen in het besef dat de Europese Unie zonder de Duits-Franse motor niet vooruit zou komen. Tegelijkertijd hoedde Kohl ervoor de kleinere buurlanden voor het hoofd te stoten. De mening van de kleintjes was voor Kohl de graadmeter voor zijn Europa-politiek. Zijn motto luidde: als de kleine EU-landen zich door Duitsland niet opzijgeschoven voelen, kan de Duitse EU-politiek zo slecht niet geweest zijn.

Schröder brak met dat beleid. Symbool voor de nieuwe brutale houding van Duitsland was de heuse taalstrijd die hij afgelopen zomer, een dag na het aflopen van het Duitse EU-voorzitterschap, ontketende. Uit woede over de afwezigheid van een Duitse tolk bleef Duitsland weg bij een informeel ministersoverleg onder de volgende EU-voorzitter Finland. Zo probeerde Duitsland af te dwingen dat het Duits, naast het Engels en Frans, tot officiële voertaal bij de EU zou worden ingevoerd, vooralsnog overigens tevergeefs.

Er waren meer incidenten. Zo was er de rel rond het terughalen van sloopauto's. Schröder, die zich voor het karretje had laten spannen van de Duitse auto-lobby, blokkeerde in de EU een al afgesproken regeling voor een milieuvriendelijke verwerking van afgedankte auto's. Volgens de Europese afspraken

zou de auto-industrie verplicht worden sloopauto's terug te nemen. Maar Schröder, die gevoelig was gebleken voor het argument dat de Europese regeling tot hogere lasten zou leiden voor de Duitse auto-industrie, verzette zich daartegen, tot grote woede van de Europese partners.

Anderzijds probeert Schröder de schade voor de internationale naam van Duitsland zo veel mogelijk te beperken. Duitsland gedroeg zich voorbeeldig in de Kosovo-crisis, stuurt troepen naar Oost-Timor waar niemand om gevraagd heeft, en ondersteunt Polen en Turkije bij hun toenaderingspogingen tot de EU. Schröders minister van Buitenlandse Zaken Joschka Fischer wordt er intussen op uitgestuurd een zekere band op te bouwen met zijn Franse collega Hubert Védrine. Maar ook Fischer is nuchter. De tijd van de grote tweespans Adenauer-De Gaulle, Schmidt-Giscard d'Estaing en Kohl-Mitterrand is voorbij. Het gaat nu om zakelijke contacten, zegt Fischer, en niet langer om symbolen. Duitsland is niet langer bescheiden. Anders dan zijn voorganger vindt Schröder dat Duitsland meer voor de eigen belangen moet opkomen, en ook het recht heeft dat te doen. Schröder wil, als vertegenwoordiger van de naoorlogse generatie in Duitsland, niet langer met gebogen hoofd door Europa gaan, maar met de rug recht en het hoofd omhoog. Kohls opvolger vertoont een machogedrag, dat beter past bij de grootte van het land.

Hans Verbeek is correspondent te Berlijn voor onder meer *Het Parool* en *Radio Nederland Wereldomroep*.

Links de aanstaande Bondskanselier Schröder en rechts zijn minister van Buitenlandse Zaken Fischer op weg naar de VS (1998).

Duitsland en Europa - Een belangrijk onderwerp

'Als dit geen belangrijk onderwerp is, wat is het wel? Dit gaat over het lot van Europa', zegt Ronald Havenaar met veel nadruk tijdens het gesprek over het examenonderwerp van dit jaar en volgend jaar. 'We kunnen in Europa niet om Duitsland heen.' Theo van Zon is het volledig met hem eens.

Havenaar en Van Zon waren lid van de stofomschrijvingscommissie. Ronald Havenaar vertegenwoordigde als docent aan de Universiteit van Amsterdam de wetenschappelijke wereld, Theo van Zon was lid van de Commissie Vbo/Mavo van de VGN.

Betrouwbaar

De hoofdvraag in de stofomschrijving 'Duitsland en Europa' is: Welke internationale en nationale ontwikkelingen verklaren dat Duitsland van een verslagen en vervolgens verdeeld land, een betrouwbare en invloedrijke partner in Europa werd?

Waarom heeft de commissie voor deze vraag gekozen?

Havenaar: 'Kijk de termen 'verslagen' en 'verdeeld' zijn in dit verband betrekkelijk neutraal, daar kun je je geen buil aan vallen. Maar de crux zit hem natuurlijk in het woordje 'betrouwbaar'. Over dat woord hebben we wel even moeten nadenken. Is het wel zo'n gelukkige term? Er lijkt een soort waardeoordeel in te zitten. Maar die term is uitdrukkelijk bedoeld in de zin van: betrouwbaar in de ogen van andere Europese landen. We wilden laten zien hoe het komt dat een land dat Europa twee keer in een oorlog heeft gestort en dus een factor van instabiliteit was, zich na 1945 heel anders ontwikkelde. En dat zowel intern als extern, met de nadruk op extern, want het gaat immers om de positie in Europa.

Anders gezegd, dat na de oorlog de instabiliteit is verdwenen en er een ontwikkeling naar democratie en samenwerking in een westelijk kader voor in de plaats is gekomen. Dat is de achtergrond van de hoofdvraag.'

Die hoofdvraag was natuurlijk niet voldoende, de stof moest verder worden verdeeld, er moesten deelvragen worden geformuleerd. Op grond van welke criteria is dat gebeurd?

Havenaar: 'We hebben de hoofdvraag opgesplitst in acht deelvragen. Elke deelvraag ging over een belangrijk moment in de internationale ontwikkeling van Duitsland. Dus de blokkade van Berlijn, de val van de Muur, et cetera.'

Van Zon: 'We hebben, ook vanuit didactisch oogpunt, gekozen voor een aantal kernmomenten in de naoorlogse Duitse geschiedenis. We deden dat om de aandacht van de leerlingen erbij te houden met aansprekende punten. In een aantal gevallen was dat heel moeilijk.'

Welke moeilijkheden kwamen jullie tegen tijdens het maken van de stofomschrijving? En waren er eigenlijk meningsverschillen binnen de commissie?

Havenaar: 'Het begin is even een moeilijk moment geweest. Het ging toen over het uitgangspunt van de stofomschrijving. Een aantal mensen uit de commissie zei dat het niet over droge feiten moest gaan, omdat de leerlingen beleving wilden. Het moest over mensen gaan. Ik heb toen gezegd: 'Ja hoor eens even, bij dit onderwerp moeten verschillende aspecten ter sprake komen. Anders begrijpen de leerlingen niet hoe het is gegaan met Duitsland in Europa'.

Vooral over het thema 'Koude Oorlog' is veel discussie geweest. De ontwikkeling van de Duitse kwestie was toch eigenlijk een afgeleide van de Koude Oorlog. Duitsland was het voornaamste strijdpunt bij het conflict tussen Oost en West. Dus ik vond dat dit thema veel aandacht verdiende, terwijl een paar mensen zeiden: 'O, nee weer die

Koude Oorlog, dan moeten we zeker ook raketjes gaan tellen'. Maar toen die discussie eenmaal achter de rug was, bleek het uiteindelijk meer om een accentverschil te gaan. Eigenlijk is het allemaal heel harmonieus gegaan.

Als we het goed begrijpen zijn jullie dus op zoek gegaan naar een vorm waarin beide elementen, de droge feiten en de menselijke kant, tot hun recht kwamen. Is dat gelukt?

Havenaar: 'We hebben twee oplossingen gevonden om duidelijk te maken dat het niet alleen om machtsverhoudingen en structuren gaat. Ten eerste krijgen mensen die een belangrijke rol hebben gespeeld, zoals Konrad Adenauer en Willy Brandt, veel aandacht. En ten tweede hebben we de casussen gebruikt om duidelijk te maken hoe burgers de geschiedenis hebben beleefd.'

Is het niet wat geforceerd om dat element van de beleving via de casussen in de stofomschrijving te brengen?

Havenaar: 'Dat kan wat geforceerd overkomen, maar het alternatief was dat bepaalde onderwerpen dan helemaal niet ter sprake zouden komen. Bovendien, het is beslist niet waar dat de houding van de Duitse bevolking alleen naar voren komt in de casussen en dat in de rest van de stofomschrijving alleen de harde politiek zit. In de stofomschrijving zelf wordt bijvoorbeeld het verloop van verkiezingen behandeld. We hebben geprobeerd een evenwicht te creëren tussen wat moest en wat óók moest.'

De casussen

Welke rol spelen de casussen eigenlijk? Zijn er duidelijke richtlijnen voor of geeft iedere stofomschrijvingscommissie er zijn eigen invulling aan?

Van Zon: 'De casussen zijn bij het examenonderwerp 'Fin de Siècle' voor de eerste keer gebruikt, nu hebben we ze voor de tweede keer en bij het onderwerp 'Indonesië' voor de derde keer. De verschillende stofomschrijvingscommissies hebben zich afgevraagd wat ze nu precies wilden met die casussen. Wij hebben ervoor gekozen ze niet te gebruiken om harde kennis over te brengen, maar als middel om leerlingen als het ware *historisch* te laten denken. Dus dat ze met behulp van de

casussen ingaan op een aantal vragen en problemen. Want anders is het gewoon een stukje stofomschrijving. Neem bijvoorbeeld de casus over denazificatie. De feiten staan in de stofomschrijving en de casus wordt gebruikt voor de verdieping. Zo'n casus is een extra aanzet om de leerling in de klas aan de gang te laten gaan met een bepaald probleem en daarbij aan te laten tonen dat hij bepaalde historische vaardigheden beheerst maar ook historische kennis heeft.'

Ons is opgevallen dat een aantal casussen bij havo/vwo is gebruikt om extra aandacht te besteden aan het leven in de DDR, dat in de rest van de stofomschrijving minder aan bod komt. Maar bij de vbo/mavo ontbreken die casussen. Is het niet jammer dat die leerlingen dat deel van de Duitse geschiedenis dus missen?

Van Zon: 'Bij de mavo is met het oog op de doelgroep gekozen voor minder casussen. Tegelijkertijd wilden we er voor zorgen dat ze zo aansprekend mogelijk waren. Daardoor is voor de vbo/mavo-leerling de DDR wat uit het zicht verdwenen. Maar je kunt deze leerlingen nu eenmaal geen zes casussen aanbieden, drie is het maximum. Je moet een keuze maken.

In de casus over de Berlijnse Muur komen de visie van zowel de Bondsrepubliek als de DDR aan bod. Die is dus redelijk geslaagd. Maar dat we voor de mavo-leerlingen geen casus over bijvoorbeeld de Stasi hebben opgenomen, vind ik wel jammer.'

Zijn er verder nog belangrijke verschillen tussen de stofomschrijving voor havo/vwo en vbo/mavo?

Van Zon: 'We hebben bewust bekeken welke punten in ieder geval voor vbo/mavo-leerlingen aan bod moesten komen. Vervolgens hebben we voor havo/vwo de zaak aangekleed. Critici

zeggen wel eens dat bij de stofomschrijving eerst naar havo/vwo wordt gekeken en de stof vervolgens wordt uitgekleeft voor vbo/mavo. Maar dat is bij ons niet gebeurd.

Wel blijft het altijd een probleem dat je eenzelfde onderwerp hebt voor havo/vwo en vbo/mavo. Daar kun je dan wel een totaal eigen invulling aan willen geven, maar gezien de tijd en de mogelijkheden die je hebt, gaat dat gewoon niet.

En daar komt bij: ook voor vbo/mavo-leerlingen is een aantal zaken van belang. Waarom zouden bepaalde kwesties wel belangrijk zijn voor leerlingen van de havo of het vwo en niet voor die van de mavo?

Kijk, dit examenonderwerp werd ook ingebracht vanwege de visie van veel jongeren op Duitsland en de Duitsers. Dat is een van de achtergronden geweest bij de keuze voor dit thema. Voor veel jongeren is Duitsland alleen maar het Duitsland van de jaren '40-'45. Terwijl wij nu heel nadrukkelijk de periode na 1945 behandelen. Dat is ook voor mavo-leerlingen van belang.'

Havenaar: 'Als je het hebt over belangrijke onderwerpen ... Als dit geen belangrijk onderwerp is, wat is dan wel een belangrijk onderwerp?

Dit gaat over het lot van Europa. De ontwikkeling van Duitsland als centrale mogendheid van Europa is toch in hoge mate beslissend voor het lot van Europa als geheel. Dat is meer dan eens aangetoond sinds 1870. Ik zou er dus geen bezwaar tegen hebben als bij de leerlingen het beeld zou blijven hangen dat Duitsland na 1945 een geheel ander soort natie is geworden dan daarvoor. En dat ze ook weten waarom dat zo is.

Het is niet mijn taak het beeld van de Nederlandse jeugd over Duitsland bij te stellen. Maar de meningsvorming over

Twee stofomschrijvers, links Theo van Zon, rechts Ronald Havenaar.

Duitsland vindt wel plaats op basis van een gebrek aan kennis. In die zin is het heel nuttig en legitiem om dit onderwerp te kiezen.'

Keuzes maken

Bij het opstellen van de stofomschrijving moesten keuzes worden gemaakt. Was dat moeilijk?

Havenaar: 'Het uitgangspunt voor ons was dat er in de stofomschrijving een minimum aan feiten moest staan en dat minimum was er al vrij moeilijk in te krijgen, want het werd al snel overvol. Maar de dingen waarvan ik dacht: die moet je toch ten minste weten om een beetje te begrijpen hoe het is gegaan, die moeten er toch instaan. Voor de rest moet je je beperken. Die kinderen krijgen natuurlijk al enorm veel over zich heen. Je moet ergens een streep trekken.'

Maar is het bijvoorbeeld niet jammer dat er nauwelijks specifiek aandacht wordt besteed aan de relatie tussen Nederland en Duitsland. Dat had toch heel goed gepast in het thema Duitsland en Europa?

Van Zon: 'Het is een algemeen probleem bij een stofomschrijving dat het altijd korter moet, terwijl er tegelijkertijd van alles in moet! Ik kan me nog vaag herinneren dat een van de discussiepunten in de commissie was om over de houding van Nederland ten opzichte van Duitsland een casus te maken.'

Havenaar: 'In casus 2.4 wordt gesproken over de manier waarop de niet-Duitsers op de denazificatie reageerden. Ik geloof dat we toen ook aan Nederland hebben gedacht ...'

Van Zon: 'Zo hebben we ook besproken of het nodig was om apart de Nederlandse reactie op de val van de Muur te noemen. Maar ook hier was het een kwestie van keuzes maken.'

Havenaar: 'Vooral afbakenen ...'

Van Zon: 'Op zich zou het thema Nederland-Duitsland een mogelijkheid zijn geweest. Met name voor vbo/mavo-leerlingen had dat een rode draad kunnen zijn, met uitweidingen naar Europa. Maar dat werd onmogelijk gemaakt door de eisen die vanuit de domeinen aan havo/vwo worden gesteld.'

Duitslands rol in Europa

Tot slot, hoewel dit eigenlijk tot het losse eind van de stofomschrijving behoort, wat is op dit moment de rol van Duitsland in Europa?

Havenaar: 'Dat kan ik misschien het best illustreren met de confrontatie tussen de verwachtingen die er waren in 1990 en wat er in 1999 van is uitgekomen. In '90 was er natuurlijk veel onzekerheid, ook bij de buurlanden, over de rol die Duitsland internationaal zou gaan spelen. Aan de andere kant werd verwacht, zeker door de Duitse regering, dat de interne integratie van de 'Ostländer' zonder al te grote problemen zou verlopen.'

Achteraf is gebleken dat die interne ontwikkeling veel moeizamer verloopt. De Duitsers zijn nog steeds heel veel met zich zelf bezig. Tegelijkertijd zie je dat de internationale positie van het herenigde Duitsland, als het gaat om de integratie in de Westerse structuur en in organisaties als de West-Europese Unie en de Navo, relatief weinig problemen heeft opgeleverd. Het is natuurlijk wel een wankel evenwicht dat Duitsland internationaal moet bewaren. De Duitsers moeten niet te veel willen, maar zeker ook niet te weinig. Want dan krijgen ze het verwijt, zoals de Zwitsers, dat ze neutraal willen zijn en anderen de kastanjes uit het vuur laten halen. Dus wat betreft de internationale ontwikkeling is het allemaal veel soepeler verlopen dan verwacht.'

Valt er al iets te zeggen over de buitenlandse politiek van bondskanselier Gerhard Schröder? Zijn er grote verschillen met zijn voorganger Kohl?

Havenaar: 'Voor Schröder was het meedoen aan de actie in Kosovo veel makkelijker dan het voor Kohl geweest zou zijn. Bij Kohl zou er een enorm lawaai bij de linkse oppositie zijn ontstaan. De SPD zou fel tegen zijn geweest, zoals ze, voordat ze in de regering kwam, tegen elke actieve militaire rol van Duitsland was. Voor de CDU was zo'n houding natuurlijk onmogelijk. Dat Duitsland onder leiding van de nieuwe bondskanselier minder geneigd zou zijn met Frankrijk samen te werken, omdat Schröder zelf de Tweede Wereldoorlog niet heeft meegemaakt, vind ik onzin. Alsof die oorlog niet zou doorwerken bij mensen die net na 1945 zijn geboren. Die oorlog heeft natuurlijk diepe sporen nagelaten in het nationale bewustzijn. Van een verminderde samenwerking zie ik geen tekenen. Men roept weliswaar in Duitsland: 'Wij gaan onze eigen belangen verdedigen in Brussel en zullen eisen stellen, ook aan de Fransen'. Maar zodra de onderhandelingen goed

De bouw en de val van Muur spreken natuurlijk aan, dat was duidelijk. Maar wat doe je bijvoorbeeld met de jaren zeventig, welke punten haal je daar naar voren? Daar hebben we lang over nagedacht. Hoe maak je een indeling in een vrij lange periode, welke aansprekende punten haal je eruit en wat hang je daar vervolgens weer aan op?

en wel op gang komen, is men bereid bakzeil te halen omwille van de samenwerking, ook ten opzichte van de Fransen.'

En welke positie neemt Duitsland in Europa nu in tussen Oost en West?

Havenaar: 'Duitsland probeert al sinds 1990, en het ziet er naar uit dat dit binnen vijf tot acht jaar gaat lukken, van het Oosten ook het Westen te maken. Want de grote doelstelling van de Duitse politiek in de Europese Unie is natuurlijk dat landen als Tsjechië, Hongarije en Polen ook deel worden van het Westen. Maar ten opzichte van Rusland blijft de traditionele 'Mittel-lage' bestaan. Want als er in Rusland iets mis zou gaan en Polen wordt bedreigd, ja dan zitten de Duitsers natuurlijk weer in het zelfde schuitje. Vandaar ook dat men de band met Amerika zo belangrijk blijft vinden, wat weer een obstakel is voor een verbetering van de band met Frankrijk ...

De Duitsers weten natuurlijk heel goed dat ze zelf geen kernwapens hebben. Niemand praat meer over kernwapens, maar er zijn er nog heel veel van. Als het in Rusland mis zou gaan, op welke manier dan ook, dan hebben de Duitsers toch weer de Verenigde Staten nodig.

En ze hebben Amerika ook nodig als een soort garantie ten opzichte van andere Europese landen. Er is altijd op de achtergrond die grote mogendheid die, mocht er iets mis gaan, Duitsland kan corrigeren. Het is gek genoeg een Duits belang dat andere Europese landen daar een geruststelling aan kunnen ontlelen. Vandaar ook dat de Franse positie zo dubbel is: aan de ene kant willen ze dat Amerika in Europa blijft en aan de andere kant willen ze de leiderspositie, die Amerika in Europa feitelijk heeft, overnemen. Misschien is wel een van de opvallendste zaken van de afgelopen tien jaar dat er in de verhoudingen in West-Europa na het einde van de Koude Oorlog eigenlijk niet veel is veranderd.'

Van vijand tot bondgenoot

Bespreking van

Friso Wielenga, *'Van vijand tot bondgenoot. Nederland en Duitsland na 1945'*

(Boom, Amsterdam 1999)

480 blz., f57,50.

Een boek over de verhouding tussen Nederland en Duitsland na de Tweede Wereldoorlog, bestaat dat nog niet? Dit was mijn eerste reactie op het verschijnen van Wielenga's *Van vijand tot bondgenoot*. En inderdaad: het bestond nog niet. Als je de uitgebreide literatuurlijst achterin doorbladert, kom je heel wat deelstudies tegen, maar aan een min of meer 'alles' omvattende studie waagde tot dusver niemand zich.

In een dergelijk boek kan, zoals Wielenga in zijn inleiding stelt, natuurlijk niet 'alles' aan de orde komen. Zo blijven de economische betrekkingen – toch niet geheel onbelangrijk voor Nederland – grotendeels en het wederzijdse beeld, zoals dat tot uiting komt in romans, films en schoolboeken, geheel buiten beschouwing.

Wielenga onderscheidt en beschrijft drie lagen in de Nederlands-Duitse betrekkingen. Als eerste noemt hij de multilaterale laag. Hij bedoelt daarmee de Nederlandse kijk op en houding tegenover de Duitse kwestie en Duitslands plaats in Europa en de Atlantische samenwerking. Als tweede noemt hij de bilaterale relatie tussen Den Haag en Bonn voor zover die de naweeën van de Duitse bezetting betrof en als derde de politiek-psychologische relatie of anders gezegd de wederzijdse beeldvorming. Binnen elke laag zijn de betrekkingen tussen Nederland en Duitsland na 1945 (weer) genormaliseerd. Het tempo van normalisatie verschilde echter per laag. Bij de eerste was er sprake van een snelle normalisatie, bij de tweede ver-

liep dit proces heel moeizaam en dus langzamer en bij de derde kan je je afvragen of er ook na bijna vijfenvijftig jaar wel van volledige normalisatie sprake is.

De verschillende lagen in de betrekkingen tussen Nederland en Duitsland en de verschillende tempo's van normalisatie per laag zijn de hoofdthema's van dit boek.

Bronnen

Naast de al genoemde deelstudies putte Wielenga uit een groot aantal bronnen. Hij reconstrueerde de beeldvorming zoals die uit diplomatieke en parlementaire bronnen naar voren komt, aangevuld met talrijke dagblad- en weekbladartikelen en opinieonderzoeken. Duitse overheidsarchieven gaan pas na dertig jaar open gaan, zodat officiële politieke en diplomatieke bronnen vanaf ongeveer 1965 niet meer beschikbaar waren. Daarom haalde Wielenga aanvulling uit kranten, weekbladen, herinneringen van top politici als Schmidt, Genscher en Kohl en verwijzingen naar de Duitse houding in Nederlandse diplomatieke bronnen.

Dat de Nederlandse bronnen uitvoeriger zijn, is één reden waarom in *Van vijand tot bondgenoot* meer sprake is van het Nederlandse beeld van Duitsland dan omgekeerd. De tweede reden heeft te maken met het verschil tussen een grote en een kleine mogelijkheid. Voor Nederland was de relatie met Duitsland alleen al uit economisch gezichtspunt essentieel; voor Duitsland was en is Nederland een van de kleine buurstaten.

Het boek beperkt zich, en dat ligt voor de hand, vrijwel uitsluitend tot de relatie tussen Nederland en (tot 1990) West-Duitsland. De BRD en niet de DDR, werd door Nederland gezien als de rechtsopvolger van het Duitse rijk. Nederland werkte zowel in Europa als in Atlantisch verband samen met de Bondsrepubliek. Hoewel Nederland in 1973 de DDR volkenrechtelijk erkende, bleef West-Duitsland, ook in het spraakgebruik, Duitsland.

Duitslands rol in Europa

De eerste jaren na de bevrijding voerde Nederland een tweesporen-beleid. Aan de ene kant werd schadevergoeding – waarbij inbegrepen territoriale annexaties – geëist, maar aan de andere kant verlangde Nederland zo snel mogelijk een versterking van de economische banden met Duitsland. Gevoel en verstand botsten hier. Zware straffen voor Duitsland, waar het Nederlandse gevoel voor was, zouden het economisch herstel in Nederland verhinderen. Het verstand schreef dus toenadering voor.

Met de Nederlandse gevoelens werd overigens door de Grote Vier geen rekening gehouden. Van enige Nederlandse invloed was geen sprake.

De Nederlandse gevoelens leidden in die tijd tot vreemde plannen, zoals dat van minister Kolfsochten om alle in Nederland wonende Duitsers uit te wijzen, de afschaffing van het Duits als schoolvak en niet te vergeten de annexatieverlangens. De *'lijdensweg van de annexatiekwestie'* – de woorden zijn van B.W. Schaper – bracht uiteindelijk 69 km², met zo'n tienduizend Duitsers, bij het Nederlandse territorium, terwijl Nederland 1750 kilometer had gevraagd.

De internationale ontwikkelingen na 1948, de Koude Oorlog met bijbehorende blokvorming en de Duitse deling, leidden tot een meer samenhangend Nederlands beleid in de jaren vijftig. Dit beleid bestond uit een streven naar integratie van Duitsland in Europa en het vasthouden aan de hereniging van Duitsland. Integratie van Duitsland in Europa en het Atlantisch bondgenootschap was in het belang van Nederland. Het zou voorkomen dat Duitsland in de toekomst weer gevaarlijk werd en het zou bijdragen aan het intomen van het actuele gevaar: de Sovjet-Unie. Vanuit deze visie was Nederland, met

Tenminste één Duitser die hier geliefd is! (Burkhard Mohr, 1998.)

alle anti-Duitse gevoelens die er leefden, een warm voorstander van Duitse herbewapening. Het was voor Nederland uitermate belangrijk de westerse verdedigingslinie tegen de Russen op te schuiven van de Nederlands-Duitse grens naar de oostgrens van (West-) Duitsland.

Het overgrote deel van de Nederlandse publieke opinie schaarde zich achter deze politiek, die tevens leidde tot het accepteren van de voormalige vijand als bondgenoot. Zelfs de stationering van een Duitse opleidingseenheid van drieduizend man in het Brabantse Budel gaf geen enkel probleem.

In de Duitse kwestie, het herenigingsvraagstuk dus, deelde Nederland volledig het standpunt van Duitsland. Volgens Wielenga was Nederland in de jaren vijftig en zestig oprecht voorstander van een herstel van de Duitse eenheid en wel om verschillende redenen. Erkennen dat er nog een Duitsland was, zou een concessie aan de Sovjet-Unie zijn, zonder dat daar wat tegenover stond. Dit zou blijk geven van westerse slapheid en dat beschouwde Nederland als uitermate riskant. Bovendien, en dat was een ander kernpunt van het Nederlandse beleid, als Duitsland niet de volledige steun van het Westen kreeg, zou dit kunnen lei-

den tot een neutraal Duitsland, 'een zwerfkei tussen Oost en West'. Een groter angstbeeld dan een Duitsland met Rapallo-neigingen, een 'Alleingang' van Duitsland was niet denkbaar. Nederland streefde dan ook naar wat Wielenga een *'status quo plus'* noemt, een herenigd Duitsland opgenomen – ingekapseld is misschien wel een betere uitdrukking – in Europa en de NAVO.

In het begin van de jaren zestig verslechterde de verhouding tussen Duitsland en Nederland. De angst voor een Frans-Duitse overheersing in Europa, het veto van De Gaulle tegen de toetreding van Groot-Brittannië tot de EEG en de op zijn zachtst gezegd moeizame verstandhouding tussen Adenauer en Luns leidden tot een uitbarsting. Nederland blokkeerde (samen met België) het door Adenauer gesteunde Franse voorstel om te komen tot een Europese politieke unie. De lucht klaarde op onder Adenauers opvolger, de Atlanticus Erhard.

Onder de Grote Coalitie werd de Frans-Duitse samenwerking hervat en dus ook het Nederlands wantrouwen. Pas na het aantreden van Brandt en het aftreden van De Gaulle in 1969 was er sprake van 'Europese' ontspanning tussen Nederland en Duitsland. Brandt

(en Pompidou) maakten toetreding van Groot-Brittannië tot de Europese gemeenschap mogelijk.

Wielenga besteedt uitvoerig aandacht aan de mislukte plannen om te komen tot een multilaterale NAVO-atoommacht. Ondanks de volledige steun voor de Duitse herbewapening, ging dit Nederland te ver. Een *'Duitse vinger aan de atoomtrekker'* was absoluut niet de bedoeling.

Parallel met de verandering van de Duitse houding liep de wijziging van de Nederlandse opstelling tegenover de Duitse kwestie. Ook in Nederland werd langzamerhand de Duitse deling als normaal beschouwd. Deze *'ontdekking van de DDR'* leidde uiteindelijk tot erkenning van het andere Duitsland. Uitgangspunt voor Nederland bleef zoals altijd solidariteit met de Bondsrepubliek. De Ostpolitik van Willy Brandt werd dan ook gesteund, hoewel er aan Nederlandse kant wel twijfels waren over de kansen op succes, vooral wat betreft afspraken met Moskou.

In 1989, het jaar van de Wende, werd Duitsland door Nederland als een betrouwbare, stabiele partner beschouwd. Wielenga constateert dan ook een *'nuchtere' en 'instemmende'* houding van Nederland ten opzichte van de Duitse eenwording.

Het Duitse beeld dat Nederland het snelle proces van eenwording vanaf

eind 1989 met wantrouwen volgde, is dan ook onjuist. Nederland reageerde vooral instemmend en doorzag hoogstens de dynamiek van het eenwordingsproces onvoldoende, maar was daarin beslist geen uitzondering. Een herenigd Duitsland werd lid van de NAVO en dat was precies wat Nederland wilde.

De relatie Nederland-Duitsland

Heel wat moeizamer dan op het multilaterale vlak was de bilaterale verhouding tussen Nederland en Duitsland voor zover het de nasleep van de Tweede Wereldoorlog betrof. Nederland was in 1949 uiteindelijk akkoord gegaan met in zijn ogen uiterst magere grenscorrecties in de verwachting dat de verworven gebieden zouden kunnen worden gebruikt om de Bondsrepubliek tot concessies te bewegen bij andere geschilpunten. En die waren er. Ze liepen uiteen van een grensgeschil in de Eemsmonding, restitutie van geleden oorlogsschade, onteigende landbouwgronden van Duitse boeren op Nederlands grondgebied, de Rijnvaart, tot het strafrechtelijk beleid jegens nazi-misdadigers. Ze komen in Wielenga's boek allemaal uitvoerig aan de orde.

De Nederlandse onderhandelingsstrategie, koppeling van de grensgeschillen en afzonderlijke onderhandelingen over elk geschilpunt liep op niets uit. Midden jaren vijftig was de normalisa-

tie van de bilaterale verhoudingen geheel vastgelopen. In 1956 reageerde Nederland voor het eerst positief op een Duits voorstel onderhandelingen te beginnen over alle kwesties tegelijk, die zouden moeten leiden tot een zogenaamde *'Generalbereinigung'*. De onderhandelingen over het verdrag verliepen uiterst traag. Er was duidelijk sprake van twee verschillende golfengten. De Duitse kant zag de besprekingen met Nederland als een normaal onderhandelingsproces waarbij een zo gunstig mogelijk resultaat behaald diende te worden. Aan Nederlandse kant speelden morele overwegingen een grote rol. Van Duitsland werd een schuldbevuste houding verwacht, die uiteraard haar weerslag moest vinden in tegemoetkomingen van Duitse kant. Pas nadat Adenauer in 1958 persoonlijk zorgde voor een Duitse (financiële) toezegging ten aanzien van *'Wiedergutmachung'*, kwam er een akkoord in zicht.

In 1960 werd de *'Generalbereinigung'* ondertekend. De reacties in Nederland waren veelal negatief en zelfs bitter. Ook hier speelden morele overwegingen een hoofdrol. Er was grote teleurstelling over wat beschouwd werd als het gebrek aan Duitse boetvaardigheid. Ondanks alle kritiek in vooral de Tweede Kamer nam het parlement het verdrag aan.

Toch effende deze *'Generalbereinigung'* de weg tot normalisatie van de bilaterale betrekkingen tussen Nederland en Duitsland. Deze kreeg haar beslag met het bezoek van president Heinemann in 1969 en het tegenbezoek van koning Juliana in 1971.

De langst slepende kwestie, het gevangenen houden van Duitse oorlogsmisdadigers – de vier, daarna de drie en tenslotte de twee van Breda – wordt door Wielenga apart beschreven. Zijn conclusie is dat herhaaldelijke Duitse interventies ten gunste van de gevangenen geen enkele invloed hebben gehad op het Nederlandse beleid. Achteraf was voor de Nederlandse slachtoffers van de oorlog *'een korte schokgolf rond 1970'*, dat wil zeggen vrijlating toen, beter geweest dan *'het steeds weer oploeiend debat uit de jaren zeventig en tachtig'*.

Ansichtkaart van kort na de oorlog.

Politiek-psychologische verhouding

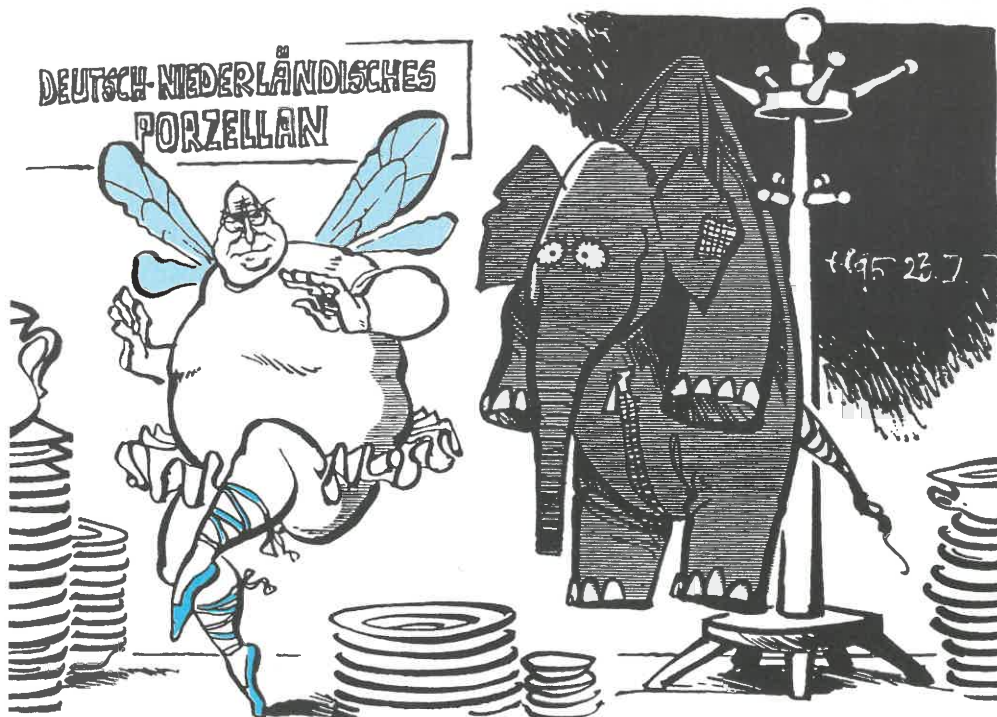
De politiek-psychologische verhouding tussen Nederland en Duitsland is misschien wel het meest interessant maar ook het moeilijkst grijpbaar. Wielenga is hier terecht heel voorzichtig.

De vraag is hoe representatief de bronnen, zoals bijvoorbeeld opiniepeilingen, zijn. Algemene uitspraken zijn eigenlijk niet mogelijk, zo luidt zijn conclusie. Er is sprake van een veelheid aan beelden van Duitsland. De Nederlands-Duitse relatie van 1945 tot en met de jaren vijftig wordt niet zonder reden als een mijnenveld getypeerd. Er was 'weinig ruimte voor nuances' constateert Wielenga wat onderkoeld, als het ging om uitspraken en meningen over Duitsers en Duitsland. Ook hier speelde weer het uitblijven van een Duitse knieval een grote rol. Wantrouwen en waakzaamheid tegenover Duitsers in het algemeen en tegen de jonge Duitse democratie in het bijzonder – het wordt toch niet weer een Weimar? – stond voorop.

Toch was er ook in de jaren vijftig geen sprake van één beeld van Duitsland. De algemene omschrijving anti-Duits ging niet op. De afkeer van de Sovjet-Unie en de wederopbouw van Nederland leidden eerder tot een bewust afstand houden van Duitsland. De Nederlander ging met zijn rug naar zijn grote buurman staan. In de jaren zestig, wanneer zoals bekend de belangstelling voor de bezettingstijd sterk toeneemt, is er (weer) sprake van een groeiende anti-Duitse stemming.

Uit allerlei opinieonderzoeken concludeert Wielenga dat er anti-Duitse gevoelens leefden bij zo'n dertig procent van de Nederlandse bevolking, vooral in het westen van het land en bij het opinievormende, politiek gezien linkse deel van ons volk.

Deze groep speelde een actieve rol in de bekende kwesties waarbij volop anti-Duitse gevoelens naar boven kwamen, zoals het huwelijk van Beatrix met Claus von Amsberg en de affaire Von Kielmannsegg. De consternatie rond deze Duitse generaal die AFCENT-bevelhebber werd op het moment dat dit NAVO-commando naar het Limburgse Brunssum verhuisde, leidde zelfs tot een crisissfeer in het kabinet. Maar, zelfs voor de jaren zestig gold, dat de algemene karakterisering anti-Duits niet opging voor de hele bevolking. Er werd steeds positiever gedacht

Duits-Nederlands porselein, cartoon van Horst Haizinger uit de 'Berliner Zeitung' van 23.5.'99.

over de Duitse democratie, zeker na het aantreden van Willy Brandt.

Voor de jaren zeventig en tachtig kan zelfs gesproken worden van een normale relatie. Een uitzondering op de regel vormde de Nederlandse reacties op de z.g. 'Radikalerlass'; maatregelen afgekondigd onder andere naar aanleiding van de opkomst van de RAF, die moesten voorkomen dat er extremisten in overheidsdienst traden. Vooral in PvdA-kringen werd hier fel – in de ogen van Wielenga zelfs overdreven fel – op gereageerd. De BRD vertegenwoordigde even het kwaad in de ogen van links Nederland, waarbij in vergelijking de DDR er goed vanaf kwam. PvdA-coryfee Jan Nagel noemde zelfs de bouw van de Muur 'historisch juist'.

In de jaren tachtig is er vanuit Nederland geen kritiek meer op de ontwikkelingen in de Bondsrepubliek.

Hoewel de bezettingsjaren nog steeds gevoelig liggen in Nederland, speelde en speelt een andere factor zo langzamerhand een steeds belangrijker rol in de politiek-psychologische relatie met Duitsland. Zowel bij het EK-voetbal in 1988, het opslokken van Fokker door DASA en de vergeefse poging van Ruud Lubbers om voorzitter van de Europese Commissie te worden, was 'bezorgdheid over het behoud van nationale zelfstandigheid en identiteit' veel belangrijker.

Het kleine Nederland is nauw verbonden met het grote Duitsland en is er in

bepaalde opzichten zelfs afhankelijk van. Dit was en is een blijvende bron van spanning. We hebben in Nederland nu eenmaal een lage pijndrempel ten opzichte van ons buurland en dat zal ook zo blijven wanneer De Oorlog geen rol meer speelt.

Wielenga sluit zich dan ook aan bij een oproep van een andere Nederlandse Duitsland-deskundige, Frits Boterman, om 'oudere bilaterale lijnen en patronen zichtbaar te maken'. Dat is volgens hem de sleutel tot een beter begrip tussen Nederland en Duitsland.

Ten slotte

Dat er in de verhouding tussen het kleine Nederland en het grote Duitsland gevoeligheden zijn en zullen blijven is normaal en niet erg. Een normale verhouding vraagt echter om een genuanceerd beeld van Duitsland. Ongenuanceerde voorstellingen van Duitsland vind je, althans dat is mijn ervaring als geschiedenisdocent op een middelbare school slechts zeven kilometer van de Duitse grens, nog steeds onder jongeren.

Docenten geschiedenis zijn mede verantwoordelijk voor de voorstellingen van Duitsland die hun leerlingen hebben. Lezing van het boek van Friso Wielenga zal zeker bijdragen tot nuancering van het eigen beeld van Duitsland en vervolgens, naar ik hoop, van dat van de leerlingen.

Examensites

Trabant, de kunststof kameraad van de DDR-burger

Huub Oattes

Kleioskoop

36

Een bijzonder bruikbare
Internetsite voor het
examenonderwerp Duitsland
en Europa 1945-2000, is die
van het Haus der Geschichte
der Bundesrepublik
Deutschland in Bonn, welke
te vinden is op het volgende
Internetadres: www.hdg.de
en de

Examensite van het ICLON:
<http://icloniis.fsw.leidenuniv.nl/walhain/geschiedenis/index.htm>

**Eröffnung des
Zeitgeschichtlichen Foru
am 9. Oktober 1999**

**LeMO:
Lebendiges virtuelles Museum Online**

Zyklus virtueller Ausstellungen: Geteilt -

**Kinoschlager in Deutschland
50 Jahre deutsche Kinogeschichte in
Filmplakaten**

**50 Jahre deutsche Frage
in Karikaturen
des Hauses der
Geschichte**

**Die aktuelle Wanderausstellung
"40+10":
Fünfzig Jahre Deutsche Geschichte**

Das Haus der Geschichte

Wat heeft deze Duitstalige site zoal te bieden ter ondersteuning van docenten? Ik noem enkele hoogtepunten.

Allereerst is er een permanente tentoonstelling over de geschiedenis van Duitsland (*LeMo: Lebendiges virtuelles Museum Online*). Hierin wordt een virtuele rondgang door de Duitse geschiedenis gerealiseerd met behulp van alle mogelijke multimediale middelen. Voor het examenonderwerp komen twee perioden bijzonder goed van pas:

1945-1949: 'Nachkriegsjahren' en
1949-1989: 'Das Geteilte Deutschland'.

Deze laatste periode bestaat uit de volgende thema's: de opbouw in Oost- en West Duitsland (49-55), de toenemende spanningen tijdens de Koude oorlog

(55-63), continuïteit en verandering (63-74) en nieuwe uitdagingen (74-89). Elk van deze thema's is rijkelijk voorzien van aansprekend foto-, film- en audiomateriaal, waarmee de geschiedenis soms letterlijk herleeft. De vooroorlogse jaren zijn op dezelfde boeiende wijze vormgegeven en kunnen goed dienst doen bij de voorbereiding van het historisch kader bij het examenonderwerp.

Verder biedt de site nog twee bijzondere tentoonstellingen die de moeite waard zijn.

Geteilt-vereint. 50 Jahre Deutsche Frage in Karikaturen biedt een overvloed aan chronologisch geordende cartoons, zowel uit Oost- als uit West-Duitsland, die de problemen van dat moment in beeld brengen. Helder vormgegeven kun je cartoons uit een bepaald tijdvak

dan vergelijken. Hoe keek men in Oost of West tegen de gebeurtenissen van dat moment aan? Deze tentoonstelling is een ideale vindplaats voor oefenmateriaal voor de leerlingen, of voor werkmateriaal voor een toets.

Voor liefhebbers van visuele bronnen is er ook nog een soortgelijk opgebouwde tentoonstelling rondom een vergelijking van filmposters van grote filmhits van na de oorlog.

Het Haus der Geschichte in Bonn is ook zeker een fysiek bezoek waard, al dan niet met leerlingen. Enkele interessante wetenswaardigheden: de toegang is gratis en er kan een gratis educatief programma van vier uur geregeld worden. Ter voorbereiding van een groepsbezoek is er informatie online voor de docent en ook de aanmelding kan online plaatsvinden: rechtstreeks bij het Haus der Geschichte of via het Duitsland Instituut in Amsterdam.

Knooppunt Leidse Geschieddidactiek

Een andere aanrader is de website die wordt aangeboden door het ICLON, de lerarenopleiding van de Rijksuniversiteit Leiden, en heet *Knooppunt Leidse Geschieddidactiek*. Het examendeel over Duitsland omvat veel origineel werk dat geschikt is gemaakt voor toepassing in de examenklassen. Er is materiaal bij dat speciaal voor de mavo-leerlingen gemaakt werd. Zo omvat het thema *De deling van 1948* uitgeschreven onderwijsleergesprekken voor 3MHV over het Marshallplan en de deling van Europa. Handig en bruikbaar zijn de toetsvragen, waar onder een aantal cartoons. Ook de antwoorden worden aangeleverd, dus de docenten worden op hun wenken bediend. Voor de mavo-leerling zijn er ook oefen-stelopdrachten

ter voorbereiding op een mogelijke examenopdracht. Ze zijn gegoten in de vorm van het schrijven van ansichtkaarten: korte en bondige inlevingsopdrachten. Model-ansichtkaarten om de leerlingen te inspireren zijn beschikbaar.

Heel bruikbaar is ook de quiz, waarin veertien uitspraken moeten worden gekoppeld aan veertien actoren uit de geschiedenis van het naoorlogse Duitsland. Leuk is het aparte thema over de Trabi, het typisch Oost-Duitse autootje. Door middel van liedteksten en mopjes, gesprekken met ontwerpers en gebruikers komt via de Trabant een deel van de Oost-Duitse geschiedenis tot leven. Dat er bij dit onderdeel ook weer vragen en antwoorden worden meegeleverd zal menig docent plezier doen. Op de site treft u ook materiaal met betrekking tot de examencasus over de Rote Armee Fraktion. In de examenbundels wordt deze casus summier behandeld, maar hier krijgt het thema de ruimte. U (of de leerling) vindt hier informatie over de achtergronden, ideeën en daden van de RAF en krijgt zo een duidelijker beeld over deze politieke terreurorganisatie. Ook de rol van de overheid komt uitgebreider aan de orde, waardoor de hoofdvraag van de casus beter beantwoord kan worden. Gedidactiseerde cartoons completeren dit onderdeel.

Welke waarde heeft een propagandistisch schilderij als bron? Aan de hand van een schilderij over de bouw van de Stalinallee moeten de leerlingen dit proberen vast te stellen. Een vergelijkend onderzoekje naar "de ideale vrouw- enquete" in een Oost- en een West-Duits vrouwenblad zal inzicht verschaffen over de verschillende waarden en normen in de buurlanden. Origineel is ook het onderdeel waarin de stofomschrijving m.b.v. twintig lied- en caba-

Weet u nog hoe u foto's en andere afbeeldingen van een Internetsite in uw eigen computer kunt importeren?

Stap 1: U bevindt zich op de gewenste webpagina van de Internetsite. U ziet daar bijvoorbeeld een cartoon die u wil gaan gebruiken in de les.

Stap 2: Plaats de muis op de gewenste afbeelding en klik op de rechter muisknop. U krijgt nu een aantal keuzemogelijkheden, maar u selecteert: *Bewaren als / Save as*.

Stap 3: In het keuzevenster *Opslaan als / Save As* bepaalt u onder welke bestandsnaam, in welk grafisch format en in welke directory of map u de afbeelding wil opslaan.

Stap 4: Eenmaal in uw bezit kunt u de afbeelding dan gebruiken in een tekstverwerker. Als u werkt aan een tekstdocument kunt u via de optie: *Invoegen – Bestand*, de gewenste afbeelding in het tekstdocument plaatsen.

Stap 5: De ingevoegde afbeelding kunt u desgewenst nog bewerken. Plaats de muis op de afbeelding en druk de rechter muisknop in. Een menu biedt dan verschillende bewerkingsmogelijkheden.

retteksten wordt belicht. Veel muziekfragmenten zijn te beluisteren en er worden ook hier weer vragen over de betekenis en waarde van de teksten als bron gesteld. Aparte vermelding verdienen ook de compleet uitgewerkte oefen-stelopdrachten, waarmee leerlingen zich kunnen bekwamen in dit voor hen lastige onderdeel: het schrijven van een essay aan de hand van richtlijnen. Beide oefenopdrachten zijn zonder meer goed te gebruiken. Als laatste vermeld ik de uitgebreide serie Duitsland-links, waarmee u nog uren kunt blijven surfen naar gerelateerde websites.

Het is goed om te weten dat de site naast het examenmateriaal, ook nog ander kant en klaar lesmateriaal (voor onder en bovenbouw) in de aanbieding heeft, zodat ook uw andere klassen kunnen profiteren van deze elektronische ondersteuning. Kortom, het *Knooppunt Leidse Geschieddidactiek* is een geslaagde, want uitermate bruikbare, site die ongetwijfeld door veel docenten (en leerlingen) bezocht en gebruikt zal gaan worden.

Knooppunt Leidse Geschieddidactiek

[Up] [Dtl WWW] [Deling 1948] [Slagveld Dtl] [Trabant] [Liedjes] [Vmwe] [Stalina Lee] [Quiz] [RAF] [Stelopdracht]
[Ansichtkaart]

Oplossing

Inhoud

Quiz: "Van wie is deze uitspraak?"

1. Voeg de teksten (1 t/m 14) bij de personen en data (A t/m D)
2. Geef aan in welke samenhang of naar aanleiding waarvan deze uitspraak is gedaan.

ZOJUIST VERSCHENEN

Na 1990 is de Bondsrepubliek volwassen geworden. Met als symbool daarvan de verhuizing van de regering van Bonn naar Berlijn.

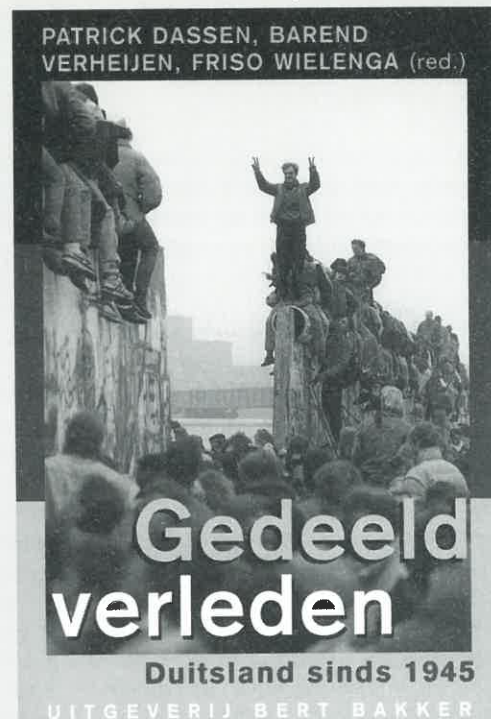
In *Terug naar Berlijn* kijkt Frits Boterman naar het eerste decennium na de val van de Muur. Aan de orde komen de problemen die de Duitse eenheid met zich mee bracht, zoals de economische crisis en het verwerken van het DDR-verleden. Maar Boterman gaat ook in op de nieuwe rol van Duitsland in de internationale politiek, die na een moeizame start steeds meer wordt gekenmerkt door realistische uitgangspunten. (De Arbeiderspers, 224 blz., prijs f34,90.)

Met het oog op het eindexamenonderwerp 'Duitsland en Europa' heeft het Duitsland Instituut in Amsterdam (DIA) een bundel samengesteld. In *Gedeeld verleden*, onder redactie van Patrick Dassen, Barend Verheijen en Friso Wielenga, komen verschillende aspecten van de naoorlogse geschiedenis aan de orde. Friso Wielenga, Ronald Havenaar, Willem Melching en andere Duitsland-kenners gaan onder meer in op de Westbinding, de Ostpolitiek, de buitenlandse politiek, de nationale identiteit, het DDR-verleden en de ontwikkeling van de democratie. (Bert Bakker, 276 blz., prijs f49,90.)

In eigen beheer heeft het DIA de lezingen gebundeld die werden gehouden op een conferentie over Duitsland op 18 september 1999 in Amsterdam.

Oud-premier Ruud Lubbers gaf als openingsspreker een persoonlijke visie op de Duitse eenwording. De andere sprekers waren historicus Maarten Brands, de voormalige adviseur van Helmut Kohl, Horst Teltschik, en de man die de Stasi-archieven beheert, Joachim Gauck. De publicatie is te bestellen bij het DIA (tel. 020 - 525 36 90).

In een andere bundel over ons buurland, *Leven met Duitsland*, staan meer filosofische vragen centraal. Het boek verscheen in verband met het emeritaat van de Amsterdamse hoogleraar Maarten Brands. Vandaar dat de thema's aansluiten bij zijn belangstelling voor het typische Duitse probleem van Geist en Macht, de afstand tussen het Unpolitische en de politiek. Dat resulteert in een serie artikelen over Duitsers als Karl Marx, Thomas Mann, Friedrich Nietzsche en Max Weber, maar ook over de literaire beweging Gruppe 47 en de gespannen Frans-Duitse verhouding tijdens de eenwording in 1990. (Van Oorschot, 328 blz., prijs f39,90.)

'Auschwitz zal (in Duitsland) langzaam uit de herinnering verdwijnen ... Schuld, schaamte en verantwoordelijkheid zullen geleidelijk overgaan in kennis, erkenning en analyse.'

Dat is een van de opvallende conclusies die de Amerikaanse historici Andrei S. Markovits en Simon Reich trekken in *Het Duitse dilemma*. In hun boek stellen ze de vraag welke rol het nieuwe Duitsland in de volgende eeuw zal spelen. Zijn de Duitsers getemd na Auschwitz? Of is de stabiliteit van het land brozer dan zijn sympathisanten willen erkennen? (Van Reemst, 272 blz., prijs f49,90.)

In het proefschrift *Herdenken in Duitsland* gaat Ries Roowaan in op de rol die oorlogsmonumenten in (West-) Duitsland na 1945 hebben gespeeld. Hoe problematisch was het nationale herdenken in de Bondsrepubliek door de erfenis van de nazi-dictatuur? Werden alle doden herdacht, of alleen zij die zich niet schuldig hadden gemaakt aan oorlogsmisdaden? Roowaan bespreekt niet alleen de periode vóór 1989, toen Bonn de hoofdrol speelde bij herdenkingen, maar ook de veranderingen na de *Wende*, met Berlijn als middelpunt. (Boom, 263 blz., prijs f44,50.)

Tot slot aandacht voor twee tijdschriften die in het kader van het eindexamen een special hebben gewijd aan Duitsland.

Het themanummer van *Spiegel Historiael* staat in het teken van de culturele ontwikkeling van Duitsland. Dat levert interessante artikelen op, onder meer over de rol van intellectuelen, de geschiedschrijving, de literatuur, de cinema en de beeldende kunst. (SDU, nummer 11/12 (1999), prijs f15,00.)

Het *Leidschrift*, dat verschijnt bij de Universiteit van Leiden, koos voor artikelen over de politieke geschiedenis. Onderwerpen die ter sprake komen zijn de omgang met het nazi-verleden, Duitsland in het Warschaupact en de Navo, de invloed van de Ostpolitiek op de hereniging en de ondergang van de DDR. (Stichting Leidschrift, nummer 3 (1999), prijs f15,00.)

Ruud Slotboom

PUBLICATIES VAN HET DUITSLAND INSTITUUT

De integratie van Oost- en West-Duitsland.

Docentenboek: W. Melching en L. Paul

(Amsterdam 1997) 80 blz., f15,-.

Leerlingenboek: G. Peek en L. Paul (Amsterdam 1997) 94 blz., f5,-.)

In mei 1996 werd het Duitsland Instituut bij de Universiteit van Amsterdam (DIA) geopend. Het doel van deze instelling is het verzorgen en organiseren van onderwijs over het hedendaagse Duitsland. Een van de belangrijke doelgroepen is het voortgezet onderwijs. Er worden onder andere nascholingscursussen gegeven voor docenten geschiedenis, aardrijkskunde en economie. Het DIA beschikt ook over een documentatiecentrum waar men terecht kan en heeft een internetsite met veel informatie. Voor het CSE-onderwerp 'Duitsland en Europa 1945-2000' kan men uiteraard ook bij het DIA terecht.

Een van de eerste producten van het DIA was het docentenboek bij de eerste nascholingscursus: *De integratie van Oost- en West-Duitsland*, geschreven door W. Melching en L. Paul, en verschenen in 1997. Daarbij hoort een door G. Peek en L. Paul samengesteld leerlingenboek. Deze boeken voldoen uitstekend aan de doelstelling van het DIA; ze kunnen prima gebruikt worden door docenten van de verschillende hierboven genoemde vakken en ze geven veel informatie over het hedendaagse Duitsland.

Na twee historische overzichten (over de periode 1945-1989 en over de gebeurtenissen in de jaren 1989 en 1990) komen onder andere de economische veranderingen sinds 1989, de kosten en baten van de eenwording, de kloof tussen Oost en West en de sociaal-geografische aspecten van Duitsland (regionale verschillen, landbouw, huisvesting etcetera) aan de orde. Het boek wordt afgesloten met een epiloog over de buitenlandse politiek van Duitsland na 1990: 'Rückkehr auf die Weltbühne'. Het docentenboek is een publicatie geworden waar menig leraar zijn voordeel mee kan doen gezien de heldere manier waarop een grote hoeveelheid, vaak gedetailleerde, informatie gegeven wordt.

Het bijpassend leerlingenboek (voor slechts vijf gulden te koop) richt zich op leerlingen uit de bovenbouw havo/vwo met bovengenoemde vakken in hun pakket/profiel. De zevenenveertig bronnen zijn rond drie thema's gegroepeerd: de val van de Muur, bevolking en economie en als derde balans en perspectief: politieke participatie en democratie. De drie stukken beginnen ieder met een uitgebreide tekst, die de leerlingen in staat stelt de bronnen te plaatsen. De bronnen (teksten, foto's, statistieken en dergelijke) zijn veelal uit het blad *Der Spiegel* afkomstig. Het leerlingenboek is ook voorzien van een uitgebreide didactische verantwoording.

Het zou wenselijk zijn als er ook voor vbo/mavo-leerlingen een boekje werd samengesteld, want ook zij behoren m.i. tot de doelgroep van het DIA.

Van de bouw tot de val van de Muur.

Bondsrepubliek en DDR 1961-1989.

Geschiedenisboek: R. Slotboom (Amsterdam 1998) 103 blz., f19,75.

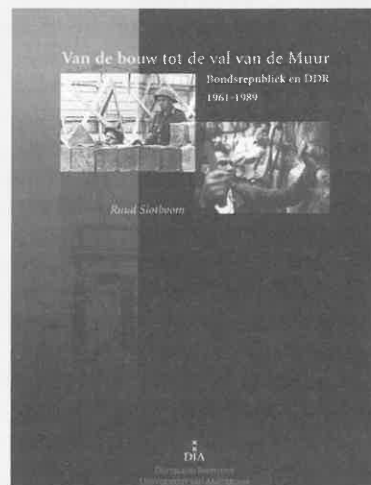
Leerlingenboek: P. Dassen e.a. (Amsterdam 1999, 96 blz., f21,50.

De tweede publicatie is van de hand van Kleio-redacteur Ruud Slotboom, die eerder al een geschiedenis van Duitsland na 1945 schreef. Hij analyseert de ontwikkeling van de beide Duitslanden van 1961 tot 1989, waarbij de binnenlandse ontwikkelingen en de onderlinge betrekkingen centraal staan.

Na twee historische overzichten over Berlijn 1961 en de Duits-Duitse betrekkingen volgen hoofdstukken over economie, politieke ideologie en protest waarin de beide Duitslanden met elkaar vergeleken worden. Daarna komt de val van de Muur aan bod, waarna in de epiloog een stand van zaken anno 1998 wordt opgemaakt. In het boek zijn biografietjes opgenomen van de meest vooraanstaande politici in deze periode, er is een berekenende literatuurlijst en een uitgebreid chronologisch overzicht. Het is een helder, duidelijk en informatief boek geworden.

Hierbij is een leerlingenboek samengesteld, dat als schoolonderzoek geschiedenis, aansluitend bij de domeinen Vaardigheden en benaderingswijzen en Staat, natie en politiek kan dienen. Na twee inleidende thema's over de Muur en de ontwikkeling van de BRD en de DDR volgen er drie waarin de DDR en de BRD met elkaar vergeleken worden. Die thema's zijn de omgang met het nazi-verleden, het leven van de jeugd in beide staten (werk, school, vrije tijd) en de houding ten opzichte van afwijkende meningen (van RAF en Groenen tot de rol van de Stasi). Het laatste hoofdstuk behandelt de val van de Muur. Ook dit boek heeft een chronologisch overzicht, een begrippenlijst en een literatuurlijst. Het bronnenmateriaal is gevarieerd, ieder thema begint met een vraagstelling, waarop bij het einde teruggekomen wordt, er zijn opdrachten en extra opdrachten. Met name het hoofdstuk over 'Jeugd in West-Duitsland en de DDR' zal door leerlingen als verhelderend ervaren worden, omdat ze een vergelijking kunnen maken met hun eigen situatie.

Het leerlingenboek telt vele bronnen: teksten, foto's, grafieken, cartoons, en heel veel opdrachten. Wil een leerling die allemaal doen in de twintig studielasturen die er volgens de uitgever voor staan, dan zal hij hard door moeten werken. Zeker als er van die bewerkelijke opdrachten bij staan als de extra opdracht op bladzijde 36, waar verwezen wordt naar een aantal bekende boeken van onder andere Böll (*Billard um halb Zehn*) en Schlink (*Der Vorleser*). De leerling moet een van die boeken uitkiezen en vervolgens proberen weer te geven welk standpunt de auteur inneemt inzake het morele probleem van de grens tussen gehoorzaamheid en persoonlijke verantwoordelijkheid. Het boek van Schlink is niet zo dik, maar dat van Böll is in mijn editie 260 pagina's. Een leuk idee, die opdracht, maar niet erg realistisch. En dat geldt ook voor een van de slotopdrachten: 'De volgende speelfilms zijn

.....En nu het examen nog! **Cito**

Schoolonderzoek afgerond?

Hoe bereid ik mijn leerlingen optimaal voor op het *echte* examen?

Het Cito helpt u hierbij:

Met de examenvoorbereidingstoetsen die het Cito heeft ontwikkeld kunt u uw leerlingen goed voorbereiden op het centrale examen.

Bij de ontwikkeling van de examenvoorbereidingstoetsen zijn dezelfde criteria gehanteerd als bij het *echte* examen.

De toetsvragen zijn toegespitst op de vereiste structuurbegrippen en vaardigheden.

De officiële stofomschrijving is het uitgangspunt.

De docentenhandleiding bevat naast een correctievoorschrift ook een toelichting op de gehanteerde structuurbegrippen en vaardigheden.

De opgaven zijn losbladig en mogen voor gebruik in de school worden gekopieerd.

U kunt zo uw eigen toets in de gewenste aantallen samenstellen.

Beschikbaar:

Examenvoorbereidingstoets vbo/mavo c/d 1999:

"een nieuwe eeuw, nieuwe verhoudingen?"

Bestelnummer 57013, prijs fl. 75,-

Examenvoorbereidingstoets vbo/mavo c/d 2000:

"Duitsland en Europa (1945 – 2000)"

Bestelnummer 57440, prijs fl. 75,- (leverbaar vanaf januari 2000)

Bestel- en leveringsvoorwaarden:

Bestellen is mogelijk bij de Sectie Verkoop van het Cito.

Tel: 026-352 15 90 of

fax: 026-352 11 35 of

per e-mail: verkoop@cito.nl is uiteraard ook mogelijk

De examenvoorbereiding doet u met een Cito examenvoorbereidingstoets.

nog regelmatig te zien in bioscopen, op tv, of te huur in de videotheek: *Die verlorene Ehre der Katharina Blum* (1975), *Die Ehe der Maria Braun* ...'. De opdracht is een filmrecensie te schrijven, waarbij je ook een oordeel geeft over de politieke betekenis van die film. Leuk bedacht, maar ik vrees dat maar heel weinig videotheken deze films te huur aanbieden. Het was handig geweest als de auteurs hadden aangegeven waar je deze films kunt huren.

Het CSE op cd-rom, Duitsland Instituut Amsterdam 1999, fl.49,50 excl. verzendkosten., Leerlingenversie fl. 10,-.

Erlebnisgeschichte: Deutschland seit 1945, cd-rom: Ernst Klett verlag GmbH i.s.m. Haus der Geschichte, 1997 (te koop bij het Duitsland Instituut Amsterdam, fl. 85,-).

In alle boeken van het DIA wordt verwezen naar de website van het instituut: www.xxlink.nl/dia. Daar is voor docenten en leerlingen heel veel informatie te vinden. De cd-rom, die half december uit zal komen, belooft nog meer informatie te bieden. De demo-versie van eind november geeft een goed beeld hoe de definitieve versie er uit gaat zien. De cd-rom kent 6 hoofdstukken: de kennistrainer, CSE-dossiers, links, er is het Duitsland Informatie Net (DUIN), een bronnenafdeling en een mooie tijdbalk.

De kennistrainer is m.n. voor de leerlingen bedoeld. Er is een onderverdeling in de 'stamper', de 'kijker' en 'de kraker'. De 'stamper' bevat 200 meerkeuze-vragen. Als leerling kun je aangeven op welk niveau (VBO/MAVO of HAVO/VWO) je de vragen wilt maken. De leerlingen hebben ook de mogelijkheid na te gaan waarom hun antwoord goed of fout was.

Daartoe is er een 'meer info'-knop. Het is de bedoeling dat er ook een score-formulier aan toegevoegd wordt, waarop aangegeven staat hoeveel vragen je gemaakt hebt, hoeveel er fout waren etc. De 'kraker' test historische vaardigheden. Aan de hand van één historische bron worden meerdere vragen gesteld. Er zijn bij dit onderdeel drie items: denazificatie, de ondergang van de DDR en de bouw van de muur. De 'kijker' is onderverdeeld in de krantenkijker (6 krantenkoppen, die gedateerd moeten worden), de mensenkijker (23 foto's van bekende Duitse politici) en de tijdskijker (68 foto's en cartoons).

Met de tijdbalk kun je nagaan wat er in een bepaald jaar is gebeurd op binnenlands gebied in de BRD en de DDR, op buitenlands gebied in beide landen, op het vlak van de Duits-betrekkingen en in de wereld.

Het hoofdstuk bronnen (dat alleen op de docentenversie van de cd-rom te zien is) kent een thematische en chronologische onderverdeling. Je krijgt een flink aantal teksten, foto's en wat geluidsfragmenten. DUIN biedt informatie over geschiedenis, economie, politiek, cultuur en literatuur en onderwijs. Het hoofdstuk heeft prachtige topknoppen over b.v. Oostalgie en Kaiser Wilhelm de houthakker. De CSE-dossiers tenslotte behandelen de denazificatie, de Ostpolitiek, de Stasi en het onderwerp protest. Alle onderdelen kennen subthema's; bij denazificatie b.v. is er informatie over 'Vergangenheitsbewältigung', de denazificatie in de DDR en de BRD, de processen in Neurenberg, de Amerikaanse 'Fragenbogen' en bronnen. Bij de Ostpolitiek is er b.v. een filmpje met de debatten over de Ostpolitiek dat je kunt downloaden.

De benodigde browsers (Netscape 4.0 of hoger, of Microsoft Explorer 4.0) worden bijgeleverd, maar een provider zul je zelf moeten hebben. Ook al is de versie die ik ingezien heb, nog niet helemaal af, toch kan nu al vastgesteld worden dat het een attractieve cd-rom is, waar leerlingen en docenten veel plezier en steun aan kunnen beleven. De definitieve versie zal overigens ook een docentenhandleiding kennen.

Wel af is de cd-rom 'Deutschland seit 1945', die is gebaseerd op de vaste tentoonstelling van het Haus der Geschichte in Bonn. Voor deze cd-rom heb je géén provider nodig. Hij is vormgegeven als een tijdsbalk (in de vorm van een filmrolletje), die voorbij schuift. Per decennium kun je een aantal onderwerpen aanklikken, die ook nog beschikken over subthema's. Over de hele periode – de cd-rom gaat tot 1995 – zijn er zo'n 50 onderwerpen. Steeds terugkerende aandachtspunten zijn economie en cultuur. Jeugdcultuur en de rol van de vrouw komen bij verschillende onderwerpen aan de orde. Ook naar sommige politici zoals Adenauer wordt verschillende keren verwezen. Bij zaken als film en muziek is er vaak een uitsplitsing in een Oost- en een Westvariant. Regelmatig wordt er gebruik gemaakt van filmbeelden of geluidsfragmenten.

Het meest interessante deel van deze cd-rom zijn de vele geluids- en beeldfragmenten. Ze bieden de gelegenheid een beeld te krijgen van de tijd waarover het gaat. Je hoort politici spreken, je ziet hoe ze gekleed zijn, je hoort Duitsland wereldkampioen voetbal worden in 1954 en je hoort Conny over 'Zwei kleine Italiener' zingen als het over groeiende welvaart en vakantie gaat.

Wim Rongen.

DUITSE LITERATUUR

De afgelopen tijd zijn drie Duitse romans in het Nederlands vertaald die met het oog op het examenonderwerp extra aandacht verdienen.

Natuurlijk in de eerste plaats het boek van Nobel-prijswinnaar Günter Grass, *Mijn eeuw*. Grass schetst in negenennegentig – deels autobiografische – verhalen de geschiedenis van de twintigste eeuw. Elk hoofdstuk behandelt één jaar. Wie naar de periode na 1945 kijkt, ziet de bekende gebeurtenissen en personen voorbij komen: de juni-opstand van 1953, Willy Brandt, Günter Guillaume, de RAF, de val van de Muur, de Treuhand, enzovoort. Het boek werd in Duitsland, zoals Grass de laatste jaren wel vaker overkomt, met sterk uiteenlopende gevoelens ontvangen. Het *Handelsblatt* sprak van een mooi leesboek, maar *Der Spiegel* vond het maar een nietszeggend 'plaatjesboek'. (Meulenhoff, 251 blz., prijs f35,00.)

Vorig jaar laaide in Duitsland opnieuw de discussie op over 'Auschwitz', dit keer als gevolg van een heftige controverse tussen de schrijver Martin Walser en Ignatz Bubis, de – inmiddels overleden – voorzitter van de Centrale Raad van de joden. Walser vindt dat Duitsers maar eens minder plichtmatig met hun verleden moeten omgaan en Auschwitz niet langer moeten misbruiken als een morele knuppel. Dat bracht Bubis ertoe hem te beschuldigen van geestelijke brandstichting. De manier waarop Walser naar het verleden kijkt is goed terug te zien in zijn nieuwste roman: *Een springende fontein*. De auteur gaat terug naar de jaren dertig, met als leidraad de vraag waarom zijn moeder lid was geworden van 'de partij'. Walser kiest voor het perspectief van een kind dat niet weet wat er in de oorlog zou gebeuren (De Geus, 415 blz., prijs f49,90.)

Een andere fascinerende roman over Duitsland die in het Nederlands is verschenen, is *Simpele Story's* van Ingo Schulze. De jonge (Oost-)Duitse auteur laat zien hoe ingrijpend het leven in de oostelijke deelstaten is veranderd na de hereniging van 1990. In negenentwintig vertellingen schetst hij het leven van de inwoners van het provinciestadje Altenburg. Niet de grote omwenteling staat centraal, maar de manier waarop de gewone burgers daarmee omgaan. De één leeft gewoon door, de ander probeert bijzonder succesvol te worden in het nieuwe kapitalisme en de volgende heeft de grootste moeite om zijn hoofd boven water te houden. *Die Zeit* schreef: 'Aan het eind van het boek zijn ze ons zeldzaam dichtbij gekomen, deze voortdurend falende maar altijd weer opkrabbende tijdgenoten...'. (Van Gennep, 288 blz., prijs f34,90.)

Verder aandacht voor drie nieuwe Duitse romans die nog niet in het Nederlands zijn verschenen, maar wel zeer de moeite waard zijn.

Peter Schneider vertelt in *Eduards Heimkehr* het verhaal van een Duitse wetenschapper die in Amerika hoort dat hij een aantal huizen in Oost-Berlijn heeft geërfd. Hij keert terug naar Berlijn en ontdekt zowel dat de stad hem volkomen vreemd is geworden als dat zij een enorme aantrekkingskracht op hem uitoefent. Hij wordt geconfronteerd met de manier waarop twee dictaturen worden verwerkt, met de intellectuele verwarring na de Wende en met de praktische problemen die het verdwijnen van de

DDR opleverde. Het fascinerende Berlijn met zijn nieuwe bouwwerken en prominent aanwezige verleden is het decor voor een verhaal over het *Heimat*-gevoel, de hereniging van vrienden en de zoektocht naar een nieuwe identiteit. (Rowohlt, 407 blz., prijs DM 45,00.)

Jürgen Fuchs dook een jaar lang in de archieven van het Oost-Duitse Ministerie voor Staatsveiligheid. Niet om een historisch verslag te schrijven over de Stasi, maar om antwoord te vinden op de vraag waarom hij als auteur in de DDR-tijd werd vervolgd en 'ausgebürgert'. Dat resulteerde in het boek *Magdalena*. Machteloosheid, schaamte en angst zijn de sleutelwoorden in deze niet eenvoudige, maar wel fascinerende roman over de onnavolgbare manier waarop een veiligheidsdienst burgers onder controle tracht te houden. (Rowohlt, 510 blz., prijs DM 19,90.)

De boeken van Peter Schneider en Jürgen Fuchs zijn vooral voor docenten interessant. Voor leerlingen zijn ze te ingewikkeld en te dik. Dat geldt zeker niet voor een opmerkelijke komedie die dit najaar in Duitsland is verschenen: *Am kürzeren Ende der Sonnenallee* van de populaire Berlijnse schrijver Thomas Brussig. Leerlingen met Duits in hun pakket kunnen hun hart ophalen aan dit boek. Brussig speelt op fascinerende wijze met de spanning tussen Oostalgie en het werkelijke leven in de DDR. Het boek over Oost-Duitse jongeren in de jaren zeventig is overigens tegelijkertijd uitgebracht als film.

Brussig schreef enkele jaren geleden het hilarische *Helden wie wir*, dat als een sleutelroman over de val van de Muur wordt gezien. Ook in zijn nieuwste werk slaagt hij erin op een lichtvoetige manier de absurde aspecten van het leven in de DDR te beschrijven, zonder verwijtend of belerend te worden. Terecht merkte een Berlijnse krant met gevoel voor humor op: *Am kürzeren Ende der Sonnenallee* is 'das schönste Geschenk zum 50. Geburtstag der DDR'. (Verlag Volk & Welt, 157 blz., prijs DM 28,00.)

Ruud Slotboom

Günter Grass Mijn eeuw

MEULENHOF

Aan het einde van de stofomschrijving staat zoals altijd een literatuurlijst voor geïnteresseerde docenten. Ik vrees dat een ijverige docent, zeker als deze niet vlak bij een grote (universiteits-)bibliotheek woont, niet zo gemakkelijk aan de Duitstalige titels kan komen. Er is echter een andere mogelijkheid. Er zijn in Duitsland naar aanleiding van de viering van vijftig jaar BRD nogal wat boeken verschenen, waaronder een flink aantal als pocket. In deze boeken komt de periode 1949-1989, het belangrijkste deel dus van de examenstof aan de orde en tevens de tien jaar na de eenheid.

Als aanvulling op de officiële literatuurlijst worden hier verschillende van deze titels – en andere – besproken. Ik beperk me tot (goedkope) 'Taschenbücher' die verschenen zijn bij grote uitgeverijen.

De besproken boeken zijn:

- Friedemann Bedürftig, *Taschenlexikon Deutschland nach 1945* (Piper, München 1998) DM 19.90.
- Klaus Behnke en Jürgen Wolf, *Stasi auf dem Schulhof. Der Missbrauch von Kindern und Jugendlichen durch das Ministerium für Staatssicherheit* (Ullstein, Berlin 1998) DM 18.90.
- Hartwig Bögeholz, *Wendepunkte - der Chronik der Republik. Der Weg der Deutschen in Ost und West* (Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1999) DM 29.90.
- Günter de Bruyn, *Vierzig Jahre. Ein Lebensbericht* (Fischer, Frankfurt am Main 1998) DM 16.90.
- Deutsches Historisches Museum, Haus der Geschichte der Bundesrepublik, *50. Einigkeit und Recht und Freiheit. Wege der Deutschen 1949-1999* (Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1999) DM 10.
- Marion Gräfin Dönhoff, *Deutschland deine Kanzler. Die Geschichte der Bundesrepublik vom Grundgesetz zum Einigungsvertrag* (Goldmann, München 1992) DM 14.90.
- John Dos Passos, *Das Land des Fragebogens. 1945: reportagen aus dem besiegten Deutschland* (Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1999) DM 14.90.
- Klaus Harpprecht, *'... und nun ist's die'. Von Deutscher Republik* (Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1999) DM 14.90.
- Barbara Hoffmeister en Uwe Naumann (Hrsg.), *Was die Republik bewegte. 50 Zeitgenossen erinnern sich* (Rowohlt, Reinbek bei Hamburg 1999) DM 16.90.
- Werner Kalinka, *Schicksal DDR. Zwanzig Porträts von Opfern und Tätern* (Ullstein, Berlin 1997). DM 17.90.
- Werner Sikorski en Rainer Laabs, *Checkpoint Charlie und die Mauer. Ein geteiltes Volk wehrt sich* (Ullstein, Berlin 1997) DM 10.00.
- Wilhelm von Sternburg (Hrsg.), *Die deutschen Kanzler. Von Bismarck bis Kohl* (Aufbau, Berlin 1998) DM 19.90.
- Christoph Städt (Hrsg.), *Die Deutschen im 20. Jahrhundert. Ein historisches Lesebuch* (Beck'sche Reihe, München 1999) DM 14.90.
- Markus Wolf, *Spionagechef im geheimen krieg. Erinnerungen* (Econ, München 1998) DM 19.90.

De Bondsrepubliek

John Dos Passos, schrijver van onder andere *Manhattan Transfer* en de USA-trilogie, reisde in opdracht van *Life* enkele maanden na het einde van de Tweede Wereldoorlog door Duitsland en Oostenrijk. Hij bezocht Frankfurt, het platteland van Hessen, Berlijn en Wenen, en was aanwezig bij de opening van het proces van Neurenberg. Zijn reportages verschenen in 1946 in boekvorm als *In the year of our defeat*. Rowohlt gaf ze kort geleden opnieuw uit als *Das Land des Fragebogens*. De 'Fragebogen' slaat dan op de vragenlijst die Duitsers van de Amerikaanse bezettingsautoriteiten moesten invullen in het kader van de denazificatie.

Dit is een mooi boekje omdat Dos Passos heel goed de sfeer in Duitsland tijdens de 'Stunde Null' weet te treffen. De Amerikaanse schrijver zag zo veel verwoesting, ellende en vertwijfeling om zich heen dat hij er depressief van werd. Onvergetelijk vind ik zijn beschrijving van een rondleiding door Frankfurt waarbij de gids bezienswaardigheden laat zien die er niet meer zijn. Dos Passos laat in zijn reportages voortdurend blijken dat hij diep medelijden heeft met het lot van de individuele Duitser; iets wat eind 1945 in de Verenigde Staten op weinig sympathie kon rekenen. Bovendien beschrijft hij op een levendige manier het – vergeleken met de Duitsers – uiterst luxe leventje van de geallieerde overwinnaars en de toenemende arrogantie van hun macht. In een brief aan zijn vrouw Kathy twijfelde hij er zelfs aan of *Life* zijn reportages, gezien zijn sympathie voor de gewone Duitser en zijn kritische houding ten opzichte van de Amerikaanse militairen, wel zou afdrucken. Dat gebeurde overigens wel.

Voor wie op zoek is naar een handzaam overzicht van de geschiedenis van de 'oude' Bondsrepubliek is *Deutschland deine Kanzler* wellicht geschikt, geschreven door de grande dame van de Duitse journalistiek, Marion Gräfin Dönhoff. In 1909 geboren en opgegroeid op een landgoed in het verloren gegane Oost-Pruisen, vluchtte ze aan het eind van de oorlog zoals miljoenen andere Duitsers naar het westen. In 1946 werd ze redacteur van het pas opgerichte weekblad *Die Zeit*. Ruim vijftig jaar, sinds 1972 als uitgeefster, is Dönhoff inmiddels met hart en ziel betrokken bij dit liberale blad, dat geldt als een van de pijlers van de (voorheen West-)Duitse democratie.

Het boek waar het hier om gaat verscheen voor het eerst in 1981 toen Helmut Schmidt nog bondskanselier was. In 1992 werd het opnieuw uitgegeven met een afsluitend hoofdstuk over tien jaar Helmut Kohl en de Duitse eenheid. In haar voorwoord tot de laatste uitgave zegt Marion Dönhoff dat deze *Bonner Chronik* bedoeld is voor de inwoners van de vroegere DDR die de geschiedenis van de Bondsrepubliek nauwelijks kennen. Zoals de titel *Deutschland deine Kanzler* al suggereert, wordt de geschiedenis van de Bondsrepubliek opgehangen aan de regerende bondskanseliers. Dat gebeurt niet ten onrechte. Van de zes kanseliers tot aan Gerhard Schröder hebben er vier, Adenauer, Brandt, Schmidt en Kohl, een groot stempel gedrukt op hun tijd. Voor de twee anderen – Erhard en Kiesinger – geldt dat veel minder.

Marion Dönhoff heeft een degelijke, vooral politieke, geschiedenis geschreven waarin de binnenlandse en buitenlandse politiek van de Bondsrepubliek op een evenwichtige manier worden behandeld. Een extraatje is dat de schrijfster regelmatig citeert uit haar eigen artikelen uit *Die Zeit* die ten

De volkstuintjes bij de Brandenburger Tor in 1946.

tijde van allerlei belangrijke gebeurtenissen werden geschreven. Haar oordeel over de vier sterke kanseliers is positief. De meeste kritiek heeft ze op de twee van CDU-huize. Konrad Adenauer was precies de juiste man op de juiste plaats tijdens het begin van de Koude Oorlog, jammer is alleen dat 'der Alte' te lang aan de macht heeft vastgehouden. Als (Oost-) Pruisische heeft ze wel grote moeite met de sterk anti-Pruisische instincten van de Rijnlander Adenauer. Ten tijde van zijn kanselierschap vond Dönhoff dat Adenauer te sterk op het Westen georiënteerd was. Mijn indruk is dat ze haar opvatting uit de jaren vijftig en zestig dat de 'Wieder-vereinigung' van een *neutraal* Duitsland wellicht mogelijk was geweest onder een minder pro-Westerse kanselier, nooit helemaal heeft losgelaten.

Dönhoff heeft een grote bewondering voor Willy Brandt en Helmut Schmidt. Ze geeft eerlijk toe dat Brandt waarschijnlijk minder tot stand heeft gebracht dan Adenauer en Schmidt, maar zijn persoonlijkheid en een enkele keer zijn daden (de knieval in Warschau!) waren van een andere, een soms haast mythische orde. Voor Schmidt is haar bewondering meer zakelijk: hij was degene die zorgde voor continuïteit en stabiliteit. Kohl is een wat moeilijker geval. Zoals veel intellectuelen heeft Dönhoff grote moeite met zijn stijl, zijn afkeer van theorie en ideologie. Maar ze moet toegeven dat hij het juiste moment voor de vereniging precies aanvoelde en 'glanzvoll' afwikkelde.

Ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Bondsrepubliek werd dit jaar een enorme jubileumtentoonstelling gehouden in Berlijn-Kreuzberg (Martin-Gropius-Bau). Bij Rowohlt verscheen de begeleidende catalogus: *Einigkeit und Recht und Freiheit. Wege der Deutschen 1949-1999*. Als voorbereiding op het examenonderwerp is lezing van dit boekje zeker aan te raden. Het is een feest voor het oog door de vele foto's (ook in kleur), waarvan een groot aantal mij nog niet bekend was, en het kost maar tien mark. Al bladerend en lezend dwaal je in gedachten door de tentoonstelling en de recente Duitse geschiedenis. Zo kom je bijvoorbeeld in

het eerste deel 'Sieger und Besiegte' de puinhopen in Keulen, de GI's met hun 'Frolleins' en de Lucky Strike-sigaret als munteenheid op de zwarte markt tegen, maar ook de eerste verkiezingen en de eerste grondwet in 1949. In twee afzonderlijke delen komt de geschiedenis van Oost- en West-Duitsland aan de orde, vooral interessant vanwege de vele propaganda-afbeeldingen. Het hoofdstukje 'Gegenwart der Vergangenheit' over de verwerking van het nationaal-socialistisch verleden komt wat plichtmatig over. Het volgende deel 'Das festgefugte Haus der Demokratie' kreeg heel wat meer tentoonstellingsruimte. De Duitsers zijn terecht trots op de democratie, zoals die zich na 1945 heeft ontwikkeld. De rest van het boekje, ruim de helft, is gewijd aan de meest uiteenlopende sociaal-economische en culturele aspecten van het leven in het naoorlogse Duitsland; ook weer begeleid door zeer gevarieerd fotomateriaal.

Een aardig idee levert soms een aardig boekje op. Barbara Hoffmeister en Uwe Naumann vroegen vijftig bekende Duitsers een foto uit te kiezen die hij of zij voor een bepaald jaar uit het bestaan van de Bondsrepubliek typerend vindt en er een begeleidend commentaar bij te schrijven. Onder hen zijn Hans-Dietrich Genscher, Rolf Hochhuth, Volker Schlöndorff, Beate Uhse (!) en Dorothee Sölle. Het aardige is dat *Was die Republik bewegte. 50 Zeitgenossen erinnern sich* vijftig boeiende foto's oplevert.

Al bladerend trekken vijftig jaar Duitse geschiedenis aan je voorbij. Naast de overbekende beelden van 17 juni 1953, Kennedy in Berlijn (1963), Brandts knieval in Warschau (1970) en de opening van de Muur in 1989, kom je ook voortdurend foto's tegen die, als je deze jaren bewust hebt meegemaakt, een schok der herkenning geven. Elvis Presley als Amerikaans soldaat in Duitsland (1958), de arrestatie van Rudolf Augstein tijdens de Spiegel-affaire (1962) en de dode Benno Ohnesorg op straat (1967). Maar ook de oorvig van Beate Klarsfeld voor kanselier Kiesinger vanwege zijn oorlogsverleden (1968), Hans-Martin Schleyer als gevangene van de RAF (1977) en het inpakken van de Rijksdag door Christo

(1995). Dit boekje is een hele nuttige visuele aanvulling op de geschreven geschiedenis van de Bondsrepubliek. De bijbehorende teksten zijn uiteenlopend van kwaliteit, maar meestal wel de moeite van het lezen waard.

Van Klaus Harpprecht, journalist en schrijver van een grote Thomas Mann-biografie en ooit adviseur van Willy Brandt, verscheen ook een boekje ter gelegenheid van vijftig jaar Bondsrepubliek: "... Und nun ist die". *Von Deutscher Republik*. Deze bundel – op een na zijn alle hoofdstukken al eerder gepubliceerd – past heel goed bij de stofomschrijving voor het centraal examen.

Harpprecht is trots op wat deze tweede republiek bereikt heeft. De gevreesde ondergang van deze democratie, voortgekomen uit alweer een nederlaag en zeker niet enthousiast ontvangen door het Duitse volk, is uitgebleven. De 'Bonner Republik', uit het niets ontstaan, is een groot succes geworden, hoewel intellectuelen zich er – ten onrechte volgens Harpprecht – nooit thuis gevoeld hebben. Door de politiek van Adenauer, Brandt, Schmidt en Kohl is de Bondsrepubliek een betrouwbare partner binnen Europa geworden en gebleven, waarbij, en dat was volgens de auteur dé grote prestatie van de (West-)Duitse buitenlandse politiek, een keuze vermeden werd tussen vriendschap met Frankrijk en een binding met de Verenigde Staten. Harpprecht hoopt van harte dat de erfenis van Bonn zal worden overgenomen door de 'Berliner Republik'. Die erfenis vat hij samen in de kernwoorden *Europa, Westen, Aufklärung, Freiheit*.

Er valt heel wat te lezen in dit mooie boekje. Zoals een warm portret van Willy Brandt onder het motto 'der Mut zum Glück', een uitstekend overzicht van de periode Adenauer en een compacte geschiedenis van de Europese eenwording waarvan Harpprecht een groot voorstander is. In Europa, zo stelt hij, hervond de Duitser zich weer. Ook bij Harpprecht vind je weer die tweeslachtigheid tegenover Helmut Kohl. Kleinburgerlijk, geen intellectueel maar wel na Bismarck en Adenauer de derde 'Gründerkansler' uit de Duitse geschiedenis en met hart en ziel Europeaan. Kohl was per saldo toch een grote kanselier door zijn doorzettingsvermogen.

Na alle boeken over Duitsland na 1945 noem ik er nog twee die een langere periode betreffen.

Vorig jaar verscheen een boek met portretten van alle rijks- en bondskanseliers die Duitsland gekend heeft: *Die deutschen Kanzler*, samengesteld door Wilhelm von Sternburg. Het zijn er van Bismarck tot en met Kohl achtentwintig geweest.

Elke kanselier wordt door een specialist beschreven. Ik vind dit een heel handig werk. Als in de klas de republiek van Weimar aan de orde komt, vind je hier een portret van Brüning of Von Papen in een bladzijde of tien. En je komt nog eens namen tegen waarvan je nog nooit gehoord hebt. Wie kent Georg Michaelis of Georg von Hertling, allebei rijkskanselier tijdens de Eerste Wereldoorlog? Wie heeft er gehoord van Konstantin Fehrenbach of Wilhelm Cuno uit het begin van de jaren twintig?

De laatste honderd bladzijden zijn gewijd aan de zes kanseliers vanaf 1949. Kurt Georg Kiesinger krijgt hier

natuurlijk wel een apart hoofdstuk. Hij komt er helemaal niet zo slecht af. Zijn verdienste was volgens de auteur dat hij als CDU-politicus en leider van de Grote Coalitie de samenwerking met de socialisten niet heeft tegengewerkt. Zo werd Kiesinger als het ware de scharnier tussen de periode Adenauer en de sociaal-liberale coalitie van Brandt en Schmidt.

Herkent u dit? Je bent geïnteresseerd in een bepaald gebied, bijvoorbeeld de geschiedenis van Duitsland, maar er verschijnt zo veel dat er niet tegen op te lezen valt. Tegen te veel frustratie helpt dan een boek als *Die Deutschen im 20. Jahrhundert. Ein historisches Lesebuch*, samengesteld door Christoph Studt. In ongeveer driehonderd bladzijden vind je tientallen fragmenten uit belangrijke historische werken keurig gerangschikt naar periode en binnen zo'n periode weer verdeeld in politieke, sociale, economische en culturele aspecten. Zo raak je in vrij korte tijd op de hoogte van nieuwe historische inzichten en blijf je je bewust van de samenhang tussen de verschillende periodes.

In dit boek loopt de historische lijn vanaf het keizerrijk, te beginnen met het ontslag van Bismarck, via het republikeinse experiment tijdens de Weimarperiode, gevolgd door 'het duizendjarig rijk' naar het 'deutsches Doppelleben (1945-1989)' tot en met 'het nieuwe Duitsland (1990-1998)'. In zesendertig fragmenten, van Stunde Null tot en met de keus van Berlijn tot hoofdstad van het verenigde Duitsland, komt de tijd die onder de stofomschrijving voor het examen valt, aan de orde.

Ten slotte wil ik graag de aandacht vestigen op twee naslagwerken die naar mijn idee zeer behulpzaam kunnen zijn bij het voorbereiden van het examenonderwerp Duitsland.

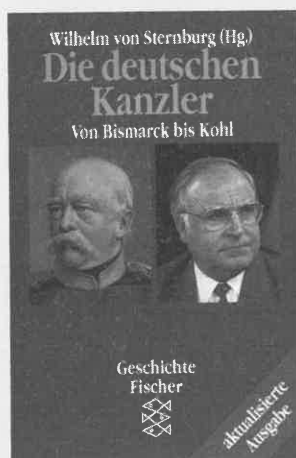
Als eerste het *Taschenlexikon Deutschland nach 1945*, samengesteld door Friedemann Bedürftig. Hier vind je letterlijk van A tot Z, van 'Auswärtiges Amt' tot en met 'Zweizonenwirtschaftsrat', in korte artikelen met veel foto's alles wat je zou willen weten over de geschiedenis van Duitsland na 1945.

Meer dan achthonderd bladzijden telt de *Wendepunkte – der Chronik der Republik* van Hartwig Bögeholz, die begint in maart 1945 en eindigt in januari 1999. Deze kroniek bestaat uit drie delen: 'Nation in der Niederlage (1945-1949)', 'Die geteilte Nation (1949-1990)' en 'Vereintes Deutschland (1990-1999)'. Maand voor maand, jaar na jaar staan hier de belangrijkste gebeurtenissen op een rij. Een ideaal naslagwerk met als bijzonderheid dat in het deel over het verdeelde Duitsland ervoor is gekozen om op de linkerbladzijde gebeurtenissen uit de Bondsrepubliek te vermelden en op de rechterbladzijde gebeurtenissen die zich in dezelfde maand in de DDR afspeelden.

Veel foto's en een uitstekend personen- en zakenregister maken dit naslagwerk extra toegankelijk.

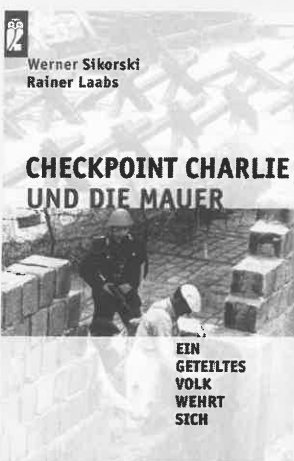
De Duitse Democratische Republiek

Het is er voor een geëngageerde Duitser – en daar zijn er heel wat van – niet makkelijker op geworden. Tegenwoordig is er heel wat verleden te verwerken. Het aantal discussies over het nazi-verleden wil maar niet minder worden, integendeel zelfs. Het Holocaustmonument in Berlijn blijft de gemoederen bezig houden en steeds meer grote bedrijven, die tijdens de oorlog gebruikt maakten van buitenlandse dwangarbeiders, zitten in hun maag met schadeclaims. Bij dat brui-

ne verleden komt dan nog wat in Duitsland enigszins eufemistisch het jongste verleden wordt genoemd, de periode van veertig jaar DDR-dictatuur.

De afgelopen tien jaar zijn er al heel wat boeken over de DDR-tijd verschenen. In veel gevallen zijn dat academische studies, moeilijk of niet toegankelijk voor een groter publiek. Dit geldt niet voor de goedkope Taschenbücher van de grote uitgeverijen, zoals Ullstein en Fischer. Tussen de maandelijkse berg nieuwe uitgaven kom je met regelmaat boeken tegen die, naar valt aan te nemen, door een groot aantal Duitsers worden gelezen. Als voorbeeld worden hier vijf pockets besproken die wellicht van nut kunnen zijn bij de voorbereiding van het examenonderwerp.

Volk wehrt sich heel geschikt. Een geschiedenis in woord en beeld van de Muur.

Voor de vele foto's maken het boek tot een 'feest' der herkenning. Zoals Walter Ulbricht, die twee maanden voor de bouw nog ijskoud beweerde dat niemand van plan was een muur te bouwen. Of de dramatische foto's die vlak na de bouw werden genomen van mensen die wanhopig probeerden weg te komen. En uiteraard ook van de vluchtpogingen en de slachtoffers van de Muur, zoals Peter Fechter die op 17 augustus 1962 onderaan de Muur doodbloedde, terwijl Oost-Duitse Vopo's toekeken. Maar ook van de vele staatslieden als Kennedy, Reagan, Chroestsjov en Gorbatsjov die Berlijn bezochten. En natuurlijk van het opengaan van de Muur.

De journalist Werner Kalinka schreef *Schicksal DDR – Zwanzig Portrats von Opfern und Tätern*. Dit boekje beschrijft – maar verklaart veel minder – hoe erg het was. Het gaat over de lotgevallen van slachtoffers en daders van wat inderdaad een afschuwelijke dictatuur was. Ze komen vrij willekeurig door elkaar heen aan de orde. Aan de hand van de lotgevallen van een individu kan het best getoond worden, hoe goed of in dit geval hoe slecht een politiek systeem is. De slachtofferkant is dan ook het sterkste deel van dit boek. SED-onrecht in allerlei gedaantes komt duidelijk naar voren. Slachtoffers van de 'Selbstschussanlage' bij een vluchtpoging; van gedwongen verhuizingen en onteigeningen; van de wraak van de Stasi tot in de Bondsrepubliek toe, zoals een overgelopen voetballer aan den lijve ondervond. Het lot van de enkeling die openlijk voor zijn afkeer van het regime uitkwam.

De hoofdstukken over de daders, onder wie kopstukken als Stasichief Mielke, spionagechef Wolf en deviezenbaas

Schalck-Golodkowski, zijn nogal oppervlakkig en daardoor minder indrukwekkend. Een beetje vreemde, maar wel interessante eend in de bijt is een hoofdstuk over de onder verdachte omstandigheden gestorven toenmalige premier van Sleeswijk-Holstein Uwe Barschel. Aangeetoond wordt dat deze erg veel contacten onderhield met de DDR, die hij ook als eerste minister zeer regelmatig en in het geheim bezocht. Samenvattend: dit is een boek dat soms de invloed van een dictatuur op het leven van een gewone man invoelbaar maakt.

Dat daders tegelijk ook slachtoffers konden zijn blijkt uit *Stasi auf dem Schulhof*, waarin veertien auteurs allerlei aspecten belichten van een afschuwelijk DDR-fenomeen. Nog in 1989, het jaar dat 'de eerste arbeiders- en boerenstaat op Duitse bodem' in elkaar stortte, was rond zes procent van de 173.000 Inoffiziellen Mitarbeiter (IM's) van het Ministerium für Staatssicherheit onder de achttien jaar. Zo'n tienduizend jongeren werden misbruikt om leeftijdgenoten te bespioneren. Ze hielden hun klasgenoten in de gaten, waren lid van milieugroepen en kerkelijke jeugdorganisaties of infiltrerden in de 'negativ-dekadente' kringen, waarmee groepen jongeren werden bedoeld die westerse jeugdculturen zoals punkers imiteerden.

Soms deden de jeugdige IM's hun werk uit ideologische overtuiging, vaker omdat ze de Stasi en dus ook het bespioneren van anderen als normaal beschouwden, als iets dat behoorde bij het dagelijkse DDR-leven. Sommigen werden IM omdat ze door de Stasi gechanteerd werden, anderen omdat ze er in hun verdere carrière voordeel van zouden hebben. De meesten lieten zich overhalen omdat ze persoonlijk in de knoop zaten vanwege een slechte verhouding met hun ouders of het onvermogen vrienden te maken. Een invoelende Stasi-officier, de persoonlijke contactman, verving zo de vader of vriend aan wie zo'n behoefte was.

In dit boek komt op allerlei manieren naar voren hoe doortrapt het systeem jongeren misbruikte om de SED-dictatuur in stand te houden. In Potsdam, waar de officiële Stasi-hogeschool gevestigd was, verschenen zelfs proefschriften over de wijze waarop dit het beste kon gebeuren. De jonge daders waren tevens slachtoffers. Uit gesprekken met voormalige jeugdige IM's blijkt dat velen nu grote psychische problemen hebben. Ze zitten vol schuldgevoelens, zijn maatschappelijk geïsoleerd en niet meer in staat tot normale menselijke relaties. *Stasi auf dem Schulhof* is bij uitstek een boek waarin Duitsers zich rekenschap geven van een heel duistere kant van hun recente verleden.

GÜNTER DE BRUYN VIERZIG JAHRE EIN LEBENSBERICHT

Günther de Bruyn, geboren in 1926, gold als voor-
aanstaand DDR-auteur. Hij
schreef romans, verhalen en
essays. In 1992 publiceerde
hij het eerste deel van zijn
memoires *Zwischenbilanz.
Eine Jugend in Berlin*. In 1996
volgde *Vierzig Jahre. Ein
Lebensbericht*. Die veertig jaar
slaan op de tijd dat hij in de
DDR leefde. De Bruyn
behoorde tot degenen die de
DDR als hun land
beschouwden en heeft dan
ook altijd geweigerd naar

het Westen uit te wijken. Hij voelde zich geen 'strijder', maar wel iemand met 'Zivildcourage' zoals dat in het Duits zo mooi heet. Hij weigerde het lidmaatschap van de SED en sloot zich aan bij het protest tegen de behandeling van Wolf Biermann, die in 1976 het DDR-burgerschap ontnomen werd. In 1987 protesteerde De Bruyn op een schrijverscongres openlijk tegen de censuur. Al in 1973 was door de Stasi gepoogd om hem als IM te werven, wat hij na enige aarzelen afwees.

In bepaalde opzichten had De Bruyn, nadat hij ook in West-Duitsland naam gemaakt had als schrijver, een bevoorrechte positie. Zo mocht hij voor allerlei congressen en boekenbeurzen geregeld naar het Westen reizen.

Dit 'leven van een burger onder een dictatuur', zoals de schrijver het zelf noemt, leverde een boek op waarin tal van juweeltjes te vinden zijn. Zoals de portretten van SED-bureaucraten, met wie De Bruyn te maken kreeg gedurende zijn jaren als bibliothecaris en later als schrijver. Het meest schaamt hij zich voor zijn medewerking in de jaren vijftig aan een 'Volksgerichtshof' waarin boeken die de nazi-censuur overleefd hadden, beoordeeld werden op hun geschiktheid voor de arbeidersklasse. Hij deed mee, zo zegt De Bruyn achteraf, om erger te voorkomen; het klassieke accommodatieargument, zoals we inmiddels weten. Een ander juweeltje uit het boek is de beschrijving van het leven achter de Muur. Om dat vol te kunnen houden werd de Muur al snel genegeerd, er werd gedaan alsof deze eenvoudigweg niet bestond.

Vierzig Jahre is zeer aan te bevelen als sfeerbeeld van de DDR en als literair werk.

Van een heel ander kaliber zijn de veel gelezen en ook in het Nederlands vertaalde herinneringen van Markus Wolf. Zijn *Spionagechef im geheimen Krieg* verscheen oorspronkelijk in het Engels, maar kort geleden opnieuw in een bewerkte en uitgebreide Duitse pocketuitgave. Wolf, geboren in 1923, kwam als zoon van een linkse joodse arts en bekend toneelschrijver, op de vlucht voor Hitler, op elfjarige leeftijd in Moskou terecht. Op zijn tweeëntwintigste keerde hij als KPD-lid en halve Rus weer terug naar Duitsland. In 1951 werd hij belast met de opbouw van een spionagedienst die officieel de naam 'Haupt Verwaltung Aufklärung' (HVA) kreeg. Wolf werd hiervan de leider en vanaf 1953, nadat de HVA een onderdeel was geworden van de Stasi, plaatsvervangend hoofd hiervan onder Erich Mielke.

In vijfhonderd bladzijden wordt een overzicht gegeven van veertig jaar spionage-activiteiten. De HVA was vooral zeer actief in West-Duitsland. Wolf kon bogen op een netwerk van agenten verspreid over de hele toenmalige Bondsrepubliek en vele successen. Denk alleen maar aan Günter Guillaume, naaste adviseur van Willy Brandt, die een DDR-spion bleek te zijn. Toch vind ik dit een onbevredigend boek. Misschien komt dit wel doordat het erg moeilijk is sympathie voor Wolf op te brengen. Zelfreflectie is, om het voorzichtig te zeggen, niet zijn sterkste punt. Twijfels komen zo af en toe naar voren maar overtuigend is dat niet. De aanvankelijk idealistische communist en antifascist was uiteindelijk tientallen jaren een van de hoofdverantwoordelijken voor het in stand houden van een ontaard systeem, zoals hijzelf in de epiloog toegeeft. Maar of hij daar nu echt spijt van heeft, valt te betwijfelen. In dezelfde epiloog schrijft Markus Wolf dat de HVA bijgedragen heeft aan de handhaving van de wereldvrede tijdens de Koude Oorlog en dat hij daar nog steeds trots op is.

Jan Verschoor

BOEKEN VOOR DE KERSTVAKANTIE

Voor regenachtige avonden:

Anton van der Lem, *De vaderlandse geschiedenis in 100 spelletjes*. Door middel van raadsels, strikvragen en anekdotes wordt de lezer door het vaderlands verleden geleid (Contact, 144 blz., f29,90).

Spannende boeken met een historisch thema:

De Nederlandse vertaling van Michael Crichton's *The 13th Warrior*. Het boek is ook recent verfilmd en speelt zich af in de middeleeuwse wereld van het jaar 921. Arabische hovelingen, vikingen en griezelementen wisselen elkaar af (Luitingh/Sijthoff, 168 blz., f24,90).

Bij dezelfde uitgeverij verscheen *Tovenaar des konings*, het tweede deel in de Merlijn-serie van James Mallory. Deze boeken over de tijd van koning Arthur zijn bewerkt tot een tv-serie, met onder andere Rutger Hauer en sir John Gielgud, die ook in ons land vertoond zal worden (223 blz., f24,90).

Nog meer spanning, maar dan voor een wat jonger publiek:

Peter Schaap, *De vallei der geesten*. Een boek dat speelt in de Steentijd, ergens in Oost-Europa (Piramide, 207 blz., f27,50).

Voor hetzelfde lezerspubliek het iets meer recente *De grietzel van de groene kust* van Mirjam Elias. Een boek over tijdreizen en de geschiedenis van het Noord-Spaanse plaatsje Comillas in de negentiende eeuw (Piramide, 160 blz., gebonden, f27,90).

Verder verscheen bij SUN *Mannen van staal*, waarin Gerard Sonnemans het leven van de ridders in de Middeleeuwen uit de doeken doet. Mooie plaatjes, historisch verantwoord en toch spannend! (184 blz., f27,50).

En voor de broodnodige informatie:

Bij Ars Scribendi/Corona verscheen de *Vraag en antwoord encyclopedie*, 252 kleurige bladzijden, inclusief quizvragen (prijs f34,75).

En bij Lannoo is de cd-rom *Een zaak voor TkKG* uitgekomen, een detectiveverhaal over de schatten van de Maya's voor kinderen vanaf acht jaar (f49,50).

Voor de stripliefhebbers twee boeken over Walt Disney:

Bij SUN Rein van Willigens geschiedenis van Disney en zijn Cie, *Mou\$e entertainment* (194 blz., f29,90). De \$ spreekt voor zich!

En bij Contact legt Michiel Hegener uit wat de invloed is van de neefjes Duck op onze samenleving in *Het Duckdenken* (96 blz., f17,90).

Tenslotte een wat serieuzer onderwerp:

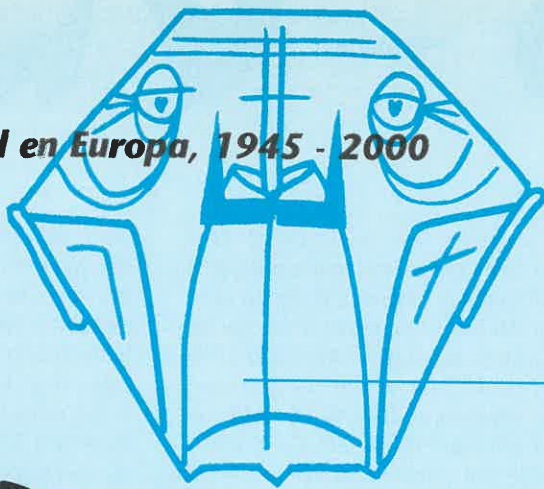
In *Het aanzien van een Millennium. Kroniek van historische gebeurtenissen van de Lage Landen 1000 - 2000*, samengesteld door Willem Velema, kunt u in korte fragmenten, gebonden aan een jaartal, honderd 'hoogtepunten' van het vaderlands verleden terugvinden.

Het Spectrum gaf dit rijk geïllustreerde boek uit voor een koopje (310 blz., f34,95).

Jos Trippensee

Duitsland en Europa, 1945 - 2000

De katernen

Veel examenkaternen waren laat dit jaar. Bij drie ervan heeft de recensent met de drukproef moeten werken en de 'Examenbundel mavo C/D geschiedenis voor 2000' van de Onderwijspers hebben we niet meer kunnen bespreken. De gids is pas half december verschenen.

Zoals de vorige jaren hebben we bij ieder katern op dezelfde zaken gelet. Nieuw is dit jaar de aandacht voor de manier waarop in de boekjes met de casussen wordt omgegaan.

De besprekingen zijn geschreven door Jo Beckers, Dick Wagenveld, Marijke Meuwissen, Huub Oattes, Jan van Oudheusden, Hans Pols, Jos Trippenree en Tineke Bogaerts.

47

Nijgh/ Versluys

**Examenkatern Havo/Vwo
Duitsland & Europa 1945-2000
Samenstelling Leo Dalhuizen, Fritz
Kat, Frans Steegh, Joop Walhain
en Marjolijn van der Zwaan.
Omvang 84 blz., met illustraties
in full color met een blauwtint
als steunkleur, prijs f 25,-.**

**De docentenhandleiding telt 53
bladzijden en bevat een overzicht
van de vaardigheden en een sche-
ma waaruit duidelijk wordt welke
vaardigheid bij welke vraag geoe-
fend wordt. Verder staan er alle
antwoorden op de vragen van het
katern in en een proefexamen.
Prijs f65,-.**

• Uiterlijk

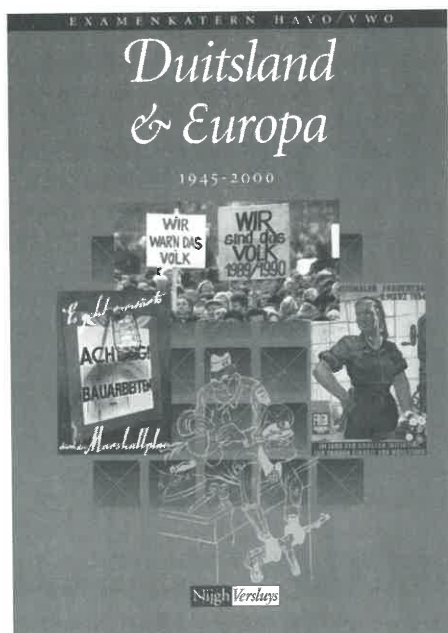
Dit examenkatern heeft een erg rustige
en aantrekkelijke lay-out. De tekst is in

twee kolommen afgedrukt met aan de
zijanten van de bladzijden steeds een
lichtblauwe band. Slechts incidenteel is
er tekst in drie kolommen te vinden.
Het gaat dan om illustratieve teksten
waarin een bepaald onderdeel uit een
hoofdstuk wordt uitgediept. Deze
delen zijn daardoor gemakkelijk te
onderscheiden van de doorlopende
leertekst. Ook het chronologisch over-
zicht, de alfabetisch geordende biogra-
fieën van de belangrijkste in het boekje
voorkomende personen en de begrip-
penlijst zijn in drie kolommen gedrukt.
Het geheel maakt een uiterst verzorgde
indruk. Het is rijkelijk geïllustreerd met
goed gekozen kleurenfoto's, zwart-wit-
afbeeldingen, cartoons en kaarten. Al
deze afbeeldingen zijn voorzien van
een duidelijke uitleg over herkomst en
inhoud. Ze ondersteunen zonder uit-
zondering het betoog. In veel gevallen
vormen de illustraties ook het uitgangs-
punt voor vragen of opdrachten.

De lopende tekst wordt niet door deze
vragen en opdrachten onderbroken.
Het werkmateriaal is steeds aan het
einde van de verschillende hoofdstuk-
ken te vinden.

• Inhoud

De opbouw van het leerlingenboek is
overzichtelijk. Het katern opent met
een soort voorwoord (Aan de leerlin-
gen) waarin wordt uitgelegd waarom
dit onderwerp de moeite van het
bestuderen waard is, hoe het boekje in
elkaar steekt en hoe het het beste
bestudeerd kan worden. Belangrijk is
ook dat hier even aandacht wordt
besteed aan de aanpak van het relatief
nieuwe verschijnsel van casusopdrach-
ten. Na deze inleidende bladzijde volgt
het historisch kader van twee pagina's
waarin de geschiedenis van Duitsland
van 1871 tot 1945 in het kort wordt
uitgelegd. Het examenonderwerp
wordt zo ingebed in de Duitse geschie-

denis. Na deze aanloop komen vijf uitgebreide hoofdstukken waarin de stof uit de stofomschrijving wordt besproken. De hoofdstukindeling en de paragraafindeling zijn duidelijk geënt op die stofomschrijving. Alle te behandelen onderwerpen komen uitvoerig aan de orde.

Elk hoofdstuk bestaat uit een aantal genummerde paragrafen. De paragrafen zijn op hun beurt weer onderverdeeld in ongenummerde subparagrafen. Aan het eind van elk hoofdstuk staan vragen en opdrachten waarin de leerling de aangeboden leerstof kan toepassen en aan de hand waarvan hij structuurbegrippen en vaardigheden kan oefenen. Achter de vijf hoofdstukken volgen een handig chronologisch overzicht, een lijst van personen en een lijst van begrippen. In de lijst met begrippen zijn alle begrippen uit de stofomschrijving terug te vinden. Een leerling kan er controleren of hij ze allemaal kent. Aardig is ook de hier opgenomen portrettengalerij. Die is bedoeld om leerlingen te oefenen in het herkennen van een vijftiental belangrijke gezichten uit de Duitse geschiedenis na 1945. Dit kan goed van pas komen bij het interpreteren van spotprenten. Achter in het boek zijn verder twee bladzijden met basisvragen opgenomen. Deze maken het mogelijk om de stof van de verschillende hoofdstukken nog eens door te nemen. Het geheel wordt afgesloten met een inhoudsopgave. Het in het voorwoord beloofde deel van het examenreglement dat voor dit examen van belang is, ont-

breekt helaas. Een slordigheidje? Zo'n overzicht van de structuurbegrippen en vaardigheden die een leerling op het examen moet beheersen, staat wel in het katern over Nederland 1880-1919. De hoofdstukken zijn helder geschreven. Alles wordt duidelijk en systematisch aan de orde gesteld. De gehanteerde taal is zeker voor vwo-leerlingen goed te volgen. Voor havo-leerlingen is het taalgebruik wellicht een beetje aan de moeilijke kant. In en voor de hoofdstukken staan illustratieve teksten waarin bepaalde onderwerpen uit het historisch overzicht uitgebreid aan bod komen. Voor het begin van de hoofdstukken worden steeds korte beschrijvingen gegeven van de belangrijkste gebeurtenissen uit de kernjaren uit de te bestuderen periode. Een enkele keer komen in de illustratieve teksten ook zaken aan de orde die buiten de eigenlijke stofomschrijving vallen zoals het levensverhaal van Wolf Biermann en gegevens met betrekking tot speelfilms en romans over het naoorlogse Duitsland. Dit laatste item is zeker interessant voor leerlingen die Duits in hun pakket of profiel hebben. Ze kunnen zo gemakkelijker een link leggen tussen dit examenonderwerp en hun eventuele literatuurlijst. Bij het portret van Biermann ontbreekt overigens de vermelding van de vindplaats van extra informatie over deze zanger.

• Vragen en opdrachten

Elk hoofdstuk bevat ruim voldoende vragen en opdrachten. In nagenoeg alle gevallen moeten deze met behulp van zeer gevarieerd bronnenmateriaal worden gemaakt. Slechts een enkele keer, zoals bij een vragenblok rond de Trabant, is het verband tussen de gepresenteerde bronnen en de vragen erg los. Helemaal overbodig zijn die bronnen in dat geval niet. Ze geven wel degelijk inzicht in het denken van DDR-burgers. De erbij horende vragen zijn echter ook zonder de bronnen te beantwoorden. Het werkmateriaal is zeer aantrekkelijk en van een goed niveau. Alle structuurbegrippen en vaardigheden komen aan bod. Het aangeboden materiaal biedt volop oefening voor het examen. De vragen en opdrachten zijn steeds geordend rond thema's die verband houden met de leerstof uit voorafgaande hoofdstuk. Wie alleen de leerstof van een of meer hoofdstukken aan de hand van kennisvragen (zonder bronnen) wil repeteren, kan terecht bij de basisvragen achter in het boek.

Het is zaak dat de docent de juiste aanpak van het werkmateriaal met zijn leerlingen bespreekt. De behandeling daarvan is van even groot belang als de behandeling van de leerstof. Dat geldt zeker voor de vijf stelopdrachten waarin het schrijven van een betoog wordt geoefend. Drie van deze opdrachten zijn inleefopdrachten waarbij de leerling wordt gevraagd om zich te verplaatsen in een Duitser uit het verleden. Het is erg prettig dat daarbij een voorbeeldopdracht en-antwoord zijn opgenomen.

Een zelfstandig werkende leerling kan hier desondanks in moeilijkheden komen. Een helpende hand van de docent kan bij het oefenen met deze en andere vaardigheden geen kwaad. Dit hoeft echter niet klassikaal te gebeuren. In veel gevallen lijkt het antwoordboek voldoende houvast te bieden. De leraar kan voor het begin van de taak en bij problemen van individuele leerlingen extra instructie geven.

• De casussen

Het katern biedt oefening bij elke in de stofomschrijving gepresenteerde casus. De leerling wordt er steeds op de hoogte gebracht van de standpunten in de discussie rond de materie in kwestie. Dit gebeurt door een korte inleiding over het onderwerp en door het stellen van vragen bij bronnenmateriaal. De leerling verwerft zo min of meer zelfstandig kennis over het onderwerp.

• Samenvatting

Dit mooi vormgegeven katern biedt veel goed gekozen illustraties, een heldere tekst en een ruim voldoende hoeveelheid gevarieerde opdrachten en vragen. De leerling kan ermee adequaat op het examen worden voorbereid. Een klassikale bespreking van de stof van het historisch overzicht en van de aanpak van het werkmateriaal is daarbij geen overbodige luxe. Gezien de grote hoeveelheid informatie die aan de orde komt, bestaat de kans dat leerlingen anders het overzicht kwijt raken. De docent zal een duidelijke, overkoepelende structuur moeten aanbrenge om in dit opzicht meer houvast te bieden. Dat neemt echter niet weg dat dit een zeer aantrekkelijk katern is om mee aan de slag te gaan.

Jo Beckers

Meulenhoff Educatief

De nieuwe studiegids havo/vwo 2000-2001

Auteur: Beatrice Jansen-de Graaf. Tekst en illustraties donkerblauw, tekstbronnen hebben een lichtgroene achtergrond, 144 blz, f23,50

Docentenhandleiding: Bevat de antwoorden op de opdrachten, een tussen- en eindtoets (met correctiemodellen), een studiewijzer/werkschema, een literatuurlijst en lessuggesties. Prijs f29,50.

• Uiterlijk

Dit katern heeft een flinke omvang, mede door het royale gebruik van beeld- en, vooral, tekstbronnen. De tekst staat in twee kolommen. De basis- kleur van het drukwerk is donkerblauw, waarbij de lichtgroene steunkleur van tekstfragmenten en tekstaccenten goed contrasteert. Het geheel heeft een rustige, ook wel wat saaie, bladspiegel, zeker als er op een dubbele pagina uitsluitend tekstbronnen gebruikt worden.

De tekstbronnen zijn opgenomen als deel van de (leer)tekst, waardoor de leertekst aan levendigheid wint, maar ook minder compact wordt. Daarnaast zijn er veel cartoons en foto's, maar slechts weinig grafieken en tabellen opgenomen. Opmerkelijk is het dat de bronnen slechts voorzien zijn van een nummer in plaats van een verklarend onderschrift. Dit laatste moet de lezer zelf in de leertekst opzoeken. De tekst wordt enigszins gestructureerd door tussenkopjes, maar in de kolommen wordt zelden gebruikt gemaakt van indelingstekens om de tekst te ordenen.

Elk hoofdstuk telt ongeveer vijftien pagina's leertekst, waarna er een serie opdrachten volgt. Het katern bevat ook nog een begrippenlijst, waarin opgenomen een persoonsregister, en een chronologisch overzicht.

• De inhoud

Een uiterst summiere inleiding beschrijft de opbouw en werkwijze van dit katern. De rol van deelvragen, opdrachten en structuurbegrippen, begrippen en chronologie wordt wel aangestipt. Maar er wordt nog niets vermeld over het thema van het katern. Ook de hoofdvraag laat op zich wachten. Pas na het historisch overzicht

wordt het eerste hoofdstuk afgesloten met de hoofdvraag.

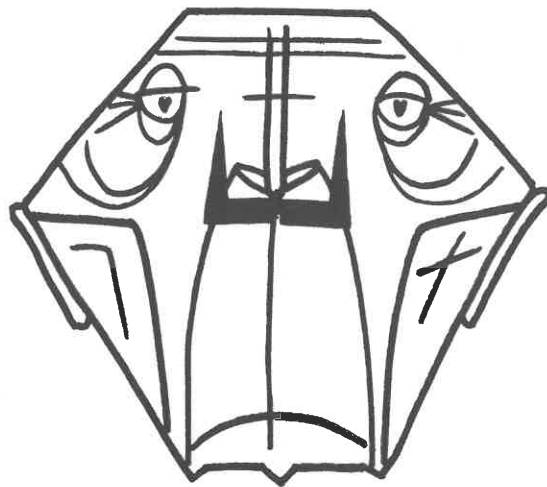
Het katern is nauwgezet opgebouwd rondom de stofomschrijving; er wordt niets weggelaten noch toegevoegd. Zo is er geen afsluitend hoofdstuk waarin de deelvragen en de hoofdvraag aan de orde komen. De inleiding van het katern vermeldt slechts: "... als je alle deelvragen hebt beantwoord kun je de hoofdvraag beantwoorden".

Elk hoofdstuk begint met een inleiding aan de hand van egodocumenten, die de persoonlijke betrokkenheid van de lezer willen stimuleren. Daarna volgen er een aantal paragrafen, elk gestuurd door een eigen deelvraag. Door de lengte van de paragrafen en het ontbreken van ordeningstekens, zal het de leerlingen niet meevallen om de tekst samen te vatten. Hier kunnen de opdrachtenrubriek *Wat je moet kennen en kunnen* en ook de stofomschrijving goed van pas komen.

Ook tijdrovend is het doorgronden van de bij de tekst gebruikte bronnen. Oorsprong en betekenis staan niet bij de bron zelf vermeld maar zijn verwerkt in de leertekst. In een aantal gevallen staat de verwijzing niet op dezelfde bladzijde, of ontbreekt deze zelfs geheel! Een voorbeeld. Op bladzijde 102 wordt het hoofd van de Stasi Markus Wolf opgevoerd, die iets ont-hult over zijn baas, minister Erich Mielke. Op bladzijde 103 staat een foto van een oudere man met als aanwijzing erboven Bron 1. In de tekst ontbreekt de verwijzing naar wie er op de foto staat. Kan de zelfstandig studerende leerling dit oplossen?

De lezer tast ook vaak in het duister als het gaat om een verantwoording van de bronnen. Met een verwijzing als: 'De tekenaar van bron 9 heeft dit beleid uitgebeeld', kan een lezer niets en krijgen dergelijke afbeeldingen een plaatje-bij-de-tekst status. Ook 'een historicus schreef' of 'een politicus vertelde' zonder enige toelichting bezorgt mij een ongemakkelijk gevoel. Geen naam, plaats of tijdverwijzing om enig houvast te geven. Dit is niet alleen een gemiste kans, het is ook historisch gezien onwenselijk. Leren wij onze leerlingen niet om gebruikte bronnen op historische wijze te annoteren?

Aan het eind van elk hoofdstuk staat een serie opdrachten, waarmee de structuurbegrippen en benaderingswij-

zen worden toegepast op de leertekst. Het geheel wordt voorafgegaan door een bescheiden voorkennistoetsje. De laatste opdracht van elke opdrachtenreeks wordt afgesloten met het maken van een samenvatting aan de hand van een aantal sturende vragen, waarmee de deelvragen van elk hoofdstuk kunnen worden beantwoord. Een laatste rubriekje geeft aan wat de kandidaten moeten kennen en kunnen.

• Vragen en opdrachten

De vragen en opdrachten zijn gekoppeld aan de benaderingswijzen en structuurbegrippen en vrij evenwichtig verdeeld over de stof. Hiermee kan de leerling de verschillende vaardigheden oefenen en zijn kennis toetsen. Bij de opdrachten wordt in de steunkleur aangegeven om welk(e) structuurbegrip of benaderingswijze het gaat. Opmerkelijk daarbij is dat de categorie 'feit en objectiviteit' ontbreekt. Opdrachten met betrekking tot 'inleving en standplaatsgebondenheid' komen ruimschoots aan bod. Schrijf een brief, een memorandum, dagboek, speech en maak een poster, tekening etcetera zijn zinnige (betoog-vraag) maar ook tijdrovende opdrachten. De docentenhandleiding biedt gelukkig voldoende houvast om dergelijke opdrachten te beoordelen.

Een hoofdstuk telt gemiddeld zo'n vijftien gevarieerde opdrachten, plus de feitelijk gerichte samenvattingopdracht. Eén opdracht maakt gebruik van het Internet.

• De casussen

Alle casussen uit de stofomschrijving komen aan de orde. Deze zijn doelbewust niet te omvangrijk, maar de gebruikte bronfragmenten zijn wel van een pittig niveau. De meeste leerlingen zijn niet bedreven in het lezen en begrijpen van tekstfragmenten die veel communistisch Koude Oorlogsjargon

bevatten. Ook de gebruikte taal in de analyse van een RAF-lid zal waarschijnlijk niet zonder meer begrepen worden. Ingewikkelde thema's als de opstand van 1953, het politiek terrorisme van de RAF en de denazificatie worden door deze casus-opzet noodgedwongen versimpeld en komen daardoor soms wat ongenueanceerd over.

• *Samenvatting*

Dit katern bevat alle informatie en oefenstof die leerlingen nodig hebben voor het eindexamen. De stof wordt op gestructureerde en verzorgde wijze aangeboden, al blinkt de lay out niet uit door overzichtelijkheid. De leertekst is over het algemeen prettig leesbaar en voor het grootste deel zelfstandig te bestuderen. Het werken met bronnen zal bij de leerlingen geïntroduceerd moeten worden, vanwege de aparte wijze waarop deze toegepast zijn in dit katern.

Huub Oattes

Wolters Noordhoff

Geschiedeniswerkplaats

Examenkatern HAVO/VWO

Auteurs: C.J. Houwman, A.C.M.

Peek en I.D. Verkuil.

Tekst en illustraties donkergrijs/groen, 84 blz., f22,50.

Docentenhandleiding

mavo/havo/vwo,

De handleiding bevat de stofomschrijving en de antwoorden bij de opgaven, er zijn ook hulpvragen en opdrachten voor examen-training in opgenomen.

Prijs f25,95.

• *Uiterlijk*

De eerste indruk van dit katern is goed. De tekst is in twee kolommen gezet die de hele bladzijde vullen. Tussen de tekst zijn de illustraties opgenomen, op vrijwel elke bladzijde wel een. De kwaliteit van de zwart-wit illustraties is goed. De illustraties zijn goed gekozen; zij voegen iets toe aan de tekst. De door de leerlingen te raadplegen bronnen staan niet in de tekst; achter ieder hoofdstuk zijn vragen opgenomen om de vaardigheid in het werken met de benaderingswijzen te oefenen. Daar staan de bronnen bij. De illustraties in de tekst worden niet als bronnen bij de vragen gebruikt. Tussen de tekst staan tekstvragen, die de leerlingen helpen de hoofdzaken uit de tekst te halen.

• *Inhoud*

Eigenlijk bestaat de inleiding uit drie delen. In het eerste stukje valt te lezen wat de hoofdvraag van dit onderwerp is; er staat ook een toelichting bij. De auteurs leggen uit hoe het onderwerp door de 'stofomschrijvers' is behandeld; de acht onderdelen van de hoofdvraag zullen de leerlingen als acht afzonderlijke hoofdstukken van dit katern tegenkomen. Ook schrijven de auteurs hoe de hoofdstukken zijn ingedeeld en wat voor soort vragen waar in het katern staan. Daarnaast vermelden ze welke vaardigheden de kandidaten op het examen onder de knie moeten hebben. Dan volgt de tekst van het *Hölderin-lied* van Wolf Biermann en de foto van Mitterand en Kohl in Verdun, die met een begeleidende tekst de leerlingen duidelijk moeten maken hoe ongemakkelijk – en dat is dan voorzichtig uitgedrukt – de positie van de Bondsrepubliek na de oorlog was. En tenslotte is er historisch overzichtje met karakteristieke (kleine) illustraties en een tijdbalk over de 140 jaar Duitse geschiedenis die vooraf gingen aan het beginjaar van dit onderwerp. Dat alles is het in de stofomschrijving gegeven historische kader.

Ook de tekst zelf volgt de stofomschrijving. De deelvragen worden duidelijk aan het begin van ieder hoofdstuk gemeld. Toch volgen de auteurs van dit katern niet slaafs woord voor woord de tekst van de stofomschrijving. Ze zorgen bij ieder hoofdstuk voor een eigen inleiding, ze herschikken de volgorde van de in de stofomschrijving gegeven feiten en ze voegen extra zaken toe; kortom ze durven hun eigen verhaal te vertellen. Dit alles zorgt er voor dat de tekst goed te lezen en te begrijpen is

door de leerlingen. De begrijpelijkheid wordt verder vergroot door de tussen de tekst opgenomen tekstvragen en de aan het eind van elk hoofdstuk opgenomen samenvattingsopdracht.

Achterin het katern zijn opgenomen een begrippenlijst, een chronologie en overzicht van de regeringsleiders van de Verenigde Staten, De Sovjetunie en Rusland, de BDR en de DDR.

Zeker voor Vwo-leerlingen is deze tekst uitstekend zelfstandig te bestuderen.

• *De opdrachten*

De opdrachten die na ieder hoofdstuk volgen, hebben steeds betrekking op de bij de vragen geplaatste bronnen. Het gaat daarbij om afbeeldingen (foto's, karikaturen, grafiekjes) en teksten. De bronteksten zijn, zoals altijd bij *Geschiedenis Werkplaats* wat aan de lange kant. Het totaal van alle opdrachten biedt een goede mogelijkheid de leerlingen voor te bereiden op dit onderdeel van het examen.

Zeker de collega's die al in de tweede fase werken, zullen wel een keuze moeten maken uit de te maken opdrachten en vragen. De tijd die zij met hun klas ter beschikking hebben, reikt niet ver genoeg om alles te maken. Aan de andere kant: met de antwoorden uit de docentenhandleiding kunnen de leerlingen prima hun eigen werk corrigeren.

• *De casussen*

Deze zijn vrij opvallend afgedrukt tussen de andere opdrachten met bronnen, maar zij komen alle zes aan bod. Ieder casus krijgt ook geschikte bronnen.

Wel opvallend, omdat ze afgedrukt zijn op een gekleurde ondergrond, zijn de opdrachten die speciale benaderingswijzen en vaardigheden oefenen.

• *Een paar schoonheidfoutjes*

Een enkele opdracht is wat onduidelijk geformuleerd, zoals opdracht 4: Beschrijf (-) op welke manier de grenzen van Polen en Duitsland zijn gewijzigd tussen 1937 en 1945. Wil men weten waarmee de grenzen gewijzigd zijn, of wát de wijzigingen inhielden? Of men maakt gebruik van door de leerlingen niet te begrijpen bronnen, zoals bij opdracht 5: Molotov tilt een gordijn op waar achter Oostbloklanden staan, ondertussen zegt hij tegen Bevin en Byrnes dat achter het gordijn democratisch gekozen regeringen staan. De bedoeling van deze prent blijkt niet uit de tekening en het onderschrift.

Een enkele keer is ook de tekst onduidelijk: waarom de centraal geleide plan-economie tot verspilling, verouderde technologie en kwalitatief en kwantitatief achterblijvende productie leidt, wordt in de tekst nergens duidelijk. Maar goed, dat kan de docent dan uitleggen. Want verder zit het katern heel goed in elkaar.

• Tenslotte

Een minpunt van dit katern is de aanwezigheid van de grote stukken bron-tekst, vooral havo-leerlingen vinden dat vaak moeilijk om te lezen en te begrijpen. Pluspunten zijn de goed lees- en begrijpbare tekst, de overvloed aan opdrachten, waaruit goed een keuze gemaakt kan worden en de juiste spreiding in soorten opdrachten (tekstvragen, samenvattingsopdrachten, vragen bij de bronnen en extra examentraïning).

Hans Pols

Thieme

Sfinx; Duitsland en Europa 1945-2000. Examenkatern Geschiedenis en Staatsinrichting havo-vwo.

Auteurs: Lex de Jong, in samenwerking met Janneke Riksen. Uitgevoerd met een blauwe steunkleur, omvang 88 blz., f23,90.

Het Servicepakket verschijnt in januari, prijs f22,90.

Dit bevat de stofomschrijving met literatuurlijst, korte informatie bij de afzonderlijke hoofdstukken, een overzicht van vaardigheden en structuurbegrippen en een schema waaruit blijkt wat in welke vraag aan de orde komt, en de antwoorden op de vragen in het katern.

• Uiterlijk

Het katern oogt rustig en overzichtelijk. De bladspiegel is niet te druk. De tekst is ingedeeld in twee kolommen. Er is gekozen voor acht hoofdstukken (die niet geheel parallel lopen met de acht hoofdstukken van de stofomschrijving). Binnen elk hoofdstuk zijn er vijf paragrafen. Een gewone paragraaf begint met een of meer bronnen, gevolgd door een 'verkenningsoopdracht'. Daarna komt de korte uitleg, afgewisseld met bronnen. Dan volgt een heel korte opdracht, de meeste nog uitgesteld in a t/m c.

De niet-tekstuele bronnen bestaan uit foto's, maar vooral uit spotprenten. Er staan geen foto's in het katern die als louter illustratief bedoeld zijn: bij alle past wel een vraag. De bronnen zijn naar verhouding tot de eigenlijke leer-tekst zo talrijk, dat die tekst wel eens in het gedrang komt.

In elk hoofdstuk komt vervolgens een van de casussen aan bod, telkens in de vierde paragraaf. De casus wordt aan de orde gesteld in de vorm van een onderzoeksoopdracht en een rijtje bronnen. Dit geschiedt in overeenstemming met de kennelijke bedoeling van de stofomschrijving.

Elk hoofdstuk wordt afgesloten met paragraaf 5, de samenvattingsopdracht. Vragen die letterlijk uit de stofomschrijving zijn gehaald, worden in de kantlijn met een groot vraagteken gemarkeerd.

• Inhoud

De auteur heeft de stofomschrijving op de voet gevolgd. De tekst wordt niet voorafgegaan door een mededeling aan de leerlingen over het (actuele) belang van het onderwerp. De tekst is helder, maar beknopt. De leerling zal niet gauw struikelen over moeilijke woorden en zinswendingen. Wel is de tekst aan de saaie kant. Naar mijn smaak is de mogelijkheid om de bewogen geschiedenis van het naoorlogse Duitsland tot leven te wekken met evocatiever proza te vaak onbenut gelaten. Eén zinnetje over de blokkade van 1948, één zinnetje over de luchtbrug volstaat niet. De leerling zal zich afvragen: Hoe deden die Russen dat precies? En: hoeveel vliegtuigen waren ermee gemoeid om een jaar lang twee miljoen mensen van dagelijkse behoeften te voorzien?

Veel aspecten blijven abstract; zo komt het lot van de circa 10 miljoen 'Heimatvertriebenen' slechts terloops aan bod. Er wordt dus veel gevraagd van het narratieve vermogen van de leraar die met dit katern aan de slag gaat. Anders blijft het een dooie boel.

De auteur is slordig omgesprongen met de internationale context. Op p. 12 lijkt het alsof president Roosevelt nog leeft bij de Duitse capitulatie. Op p. 28 wordt Eisenhower in 1953 (in plaats van 1952) tot president gekozen en op p. 38 Kennedy in 1961 (in plaats van 1960). Dat de Duitsers anno 1945 nog altijd overtuigd waren van de grootsheid van hun volk en ras, lijkt me betwistbaar (p. 10). Andere ongelukki-

ge formuleringen laat ik maar onbesproken.

Er is geen samenvattend hoofdstuk, waarin de hoofdvraag en de deelvragen van de stofomschrijving nog eens aan de leerling worden voorgelegd. De samenvattingsopdrachten achter elk hoofdstuk moeten blijkbaar al voldoende de herhaling bieden.

Het boekje wordt afgesloten met een woordenlijst en een chronologie.

• Vragen en opdrachten

Het boekje bevat een voldoende aantal vragen en opdrachten. De leraar zal hier en daar wel moeten selecteren, anders is het vaak de hele les nakijken geblazen. De vragen zijn geschikt om desgewenst de leerlingen het katern zelfstandig door te laten werken. De vragen en opdrachten zijn niet alleen gericht op kennis en inzicht. Regelmatig moeten leerlingen vaardigheden tentoonspreiden, zoals het vergelijken van bronnen, het formuleren van een onderzoeksvraag, het – opvallend vaak! – zich inleven in het standpunt van verschillende partijen in het politieke krachtenveld. Vreemd is, dat leerlingen bij diverse bronnen zelf moeten raden of hij uit West-, dan wel Oost-Duitse hoek komt. Bij dit soort opdrachten zal de uitleg van de docent weer wél dringend gewenst zijn. Ronduit ongelukkig zijn de kaartjes van Duitsland in het beginhoofdstuk. In plaats van het keizerrijk zien we de Republiek van Weimar, en op elk ander kaartje is wel een duidelijke fout aan te wijzen. Het katern verdient een minder ongelukkige intro!

• Samenvattend

De sterke punten van dit katern zitten hem in de overzichtelijke opbouw, het niet te moeilijke taalgebruik en de

ruime keuze aan vragen en opdrachten.

De zwakke punten lijken mij: het ontbreken van een inleiding, de vrij beknopte leertekst, waarin wat al te slordig het historische feiten is omgesprongen, en de ingewikkeldheid van sommige vaardigheden-opdrachten.

Jan van Oudheusden

Onderwijspers

Examenbundel voor 2000 havo geschiedenis.

Auteurs: R.C. Seriese, W.H. Blok. De bundel bevat beide verplichte onderwerpen voor het CE van 2000. Hij is uitgevoerd in zwart/wit, zonder steunkleur of iets dergelijks, 305 blz. (het gedeelte over 'Duitsland en Europa 1945-2000' en de algemene inleiding 132 blz.), f23,95. Er is geen docentenhandleiding.

Van deze bundel wordt de drukproef besproken. Dat is op zich geen probleem: de definitieve uitgave ziet er niet mooier of duidelijker uit. Ik ga er maar van uit dat de enkele foutjes, die hier nog inzitten gecorrigeerd zullen worden. De uitgever meldde dat de inhoud van de bundel voor vwo identiek is.

• *Uiterlijk*

De examenbundel geschiedenis is uiterst eenvoudig uitgevoerd. Tekst en illustraties vullen de breedte van de bladzijde. De bundel oogt als een zakelijk rapport, waarbij je met de eerste regel kunt beginnen en al doornemend vanzelf bij het einde komt. De tekst is feitelijk en droog, hier en daar staat een cursief stukje 'bron', dat wil zeggen, het stukje komt uit een ander boek. Maar de auteurs gebruiken het als doorlopende tekst in hun historisch overzicht. Als je dit ook gewoon maar doorneemt, weet je nog meer! Hier en daar is een cartoon opgenomen, die goed past bij de betreffende tekst, een duidelijke toelichting staat er al bij; de leerling kan hem hapklaar consumeren. Ook zijn er kaartjes en tabellen en een enkele foto afgedrukt. Dat is maar goed ook, de foto's zijn niet zo fraai.

• *De inhoud*

Na een korte algemene inleiding op het werken met de bundel en de gang

van zaken bij het CE, kunnen, zeggen de auteurs, de leerlingen zelfstandig aan de gang met het doornemen van het historisch overzicht. Dat bestaat uit de acht hoofdstukken van de stofomschrijving. In het eerste hoofdstuk is kort de voorgeschiedenis tot 1945 opgenomen. De ondertitels zijn de kopjes van de stofomschrijving. Er wordt niet expliciet een samenvattend antwoord geformuleerd op de deelvragen. Er is ook geen samenvattend antwoord op de hoofdvraag. Gezien de baaierd aan losse feiten die aangedragen worden lijkt me een kort stilstaan met de gedachte 'en wat is nou het antwoord op deze vraag?' geen overbodige luxe. Het taalgebruik is pittig, met name door de grote informatiedichtheid van de zinnen.

Na het historisch overzicht volgen enkele bijlagen, de casussen, een chronologisch overzicht en een uitgebreide begrippenlijst. Achteraan staan de 72 vragen bij dit gedeelte en de antwoorden erop.

• *Vragen en opdrachten*

In de inleiding wordt gewag gemaakt van kennisvragen, oefenvragen en examenvragen. Dat verschil wordt er bij de 72 vragen achterin niet meer gemaakt. Een docent kan dat wel raden als hij de vragen gaat bekijken. Hoewel er wordt gezegd dat bij de vragen alle structuurbegrippen en vaardigheden aan de orde komen, valt dat te betwijfelen. De auteurs geven dat verder niet door middel van een schema of zoiets aan en de meeste vragen zijn gericht op cartoons.

In tegenstelling tot de aangerade werkwijze lijkt het me verstandig de leerlingen niet volledig vrij de hele tekst te laten doornemen en vervolgens alle vragen te laten maken. De tekst is erg

lang en vrij moeilijk, je kunt hem beter onderbreken door de vragen te verdeelen over de verschillende hoofdstukken. En natuurlijk: wat samenhang aanbrenge, wat ingaan op de vragen en wat verlevendigen van de saaie politieke tekst door andere middelen in te zetten lijkt geen overbodige moeite.

• *De casussen*

Alle zes staan ze achter de historische tekst, aangekleed met een minimaal aantal bronnetjes. Vaak is het niet reëel om te verwachten dat hieruit een afdoende antwoord op de vraag of het probleem gegeven wordt. Van verbreding of verdieping van basiskennis op een wat ander niveau dan het weergeven van feiten is vrijwel geen sprake.

• *Samenvatting*

Plus: deze bronnenbundel is zeer goedkoop; alles staat erin, onkosten voor een docentenhandleiding hoeft u niet te maken. De leerlingen hoeven niet te zoeken naar samenhang tussen verschillende soorten tekst, want die zijn er niet. Ze kunnen met deze bundel in de hand tot op het laatste moment kleine feitjes blijven opzoeken. Min, (of plus?): bij gebruik van deze bundel is inventiviteit en eigen inbreng van de docent broodnodig. Er moet structuur aangebracht worden in de feiten en kapstokken voor de leerlingen om dit allemaal te onthouden. De vragen moeten verdeeld worden over de stof en kritisch bekeken. Er moet materiaal (tv, cd-rom, film, Internet - er is van alles) bij om samenhang in het een en ander aan te brengen en om de boel te verlevendigen. Een (letterlijk) 'beeld' van Duitsland en zijn inwoners na 1945 houdt je aan dit katern niet over.

Tineke Bogaerts

Thieme

Sfinx. Duitsland en Europa, 1945-2000. Examenkatern Geschiedenis en Staatsinrichting vbo/mavo.

Auteurs: Lex de Jong in samenwerking met Janneke Riksen.

Uitgevoerd met blauw als steunkleur, 82 blz., f22,90.

Gezien: drukproef van het leerlingenmateriaal.

Servicepakket vbo/mavo, verschijnt in januari 2000. Prijs circa f23,-.

Dit bevat de stofomschrijving met literatuurlijst, korte informatie bij de afzonderlijke hoofdstukken, een overzicht van vaardigheden en structuurbegrippen en een schema waaruit blijkt wat in welke vraag aan de orde komt, en de antwoorden op de vragen.

• Uiterlijk

Het katern ziet er aantrekkelijk uit, ook door het formaat van de bladzijden. Typografisch zijn titels, kopjes, bronnen en opdrachten duidelijk aangegeven. De verkenningsoopdrachten staan in de tekst, daar waar de leerling ze moet lezen en maken. Ook de opdrachten staan gelijk achter de betreffende paragraaf en dus dicht bij tekst en bronnen. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een grote samenvattingsopdracht op een aparte, gekleurde bladzijde. Na een korte samenvatting volgen stuk voor stuk de behandelde deelvragen met elk wat opdrachten die tot een (zelf te formuleren) antwoord op die deelvraag leiden. Goed gedaan! Alle illustraties zijn ook bronnen en worden als zodanig in tekst en opdrachten gebruikt. Ze hebben een titel en een duidelijk onderschrift. Er worden vrij veel foto's gebruikt, ook originele, zoals van Duitse kinderen die uchtbrugje spelen. De topografische kaarten zijn duidelijk.

• De inhoud

Het katern begint met een zakelijke inleiding over de opzet van het boekje, met tips voor het leren en een inhoudelijke inleiding. Begonnen wordt met de dikke bierdrinkende Duitsers en het regniffel om een Duitse uto met een wielklem. Met deze en soortgelijke inleidingen wordt telkens op een leuke manier naar de deelvragen toegewerkt.

Het eerste hoofdstuk over de niet verplichte voorgeschiedenis bestaat uitsluitend uit opdrachten. Met kaartjes en wat informatie bij de goed geformuleerde vragen ontdekken de leerlingen zelf de (machts)politieke ontwikkelingen van 1871 tot 1945.

De opbouw van de stofomschrijving wordt precies gevolgd, zij het in wat andere formuleringen. Er zijn negen hoofdstukken, het eerste over de voorgeschiedenis is toegevoegd. Het katern is van recenter datum dan de stofomschrijving: ook de verhuizing van parlement en regering naar Berlijn in april 99 wordt vermeld. Er is een begrippen- en een chronologische lijst toegevoegd. Er is geen samenvattend laatste hoofdstuk.

De hoofdstukken zijn opgebouwd volgens een vast stramien van introductie van het onderwerp met verkenningsoopdracht en deelvraag; internationale en nationale ontwikkelingen, elk met opdrachten en eventuele deelvragen en dan de samenvattingsopdracht. Door de variëteit van de goed gevonden, originele bronnen is het aantrekkelijk om te lezen. Belangrijke begrippen zijn cursief gedrukt. Een sterk punt is de aandacht in de opdrachten voor deze begrippen.

Het taalgebruik is goed toegesneden op de doelgroep, dit geldt ook voor veel (bewerkte) bronnen.

• Vragen en opdrachten

Er zijn 181 opdrachten bij de 9 hoofdstukken, ruim 20 bij elk van de grotere hoofdstukken. Dit is inclusief de 8 samenvattingsopdrachten, die elk uit zo'n 5 hoofdvragen met subvraagjes bestaan. Het zijn geen kleine vragen, maar door de subvragen wordt de leerling bij de hand genomen en stap voor stap naar het gewenste resultaat geleid. Bij de gewone vragen moet soms gekozen worden tussen gradueel verschillende stellingen, waarvan er één het beste bij een bron past. Of er moeten

begrippen toegewezen worden aan de ene óf de andere periode, conferentie, politiek leider. Dit zijn inzichtsvragen waarbij de leerlingen niet aan hun fantasie worden overgelaten. De instructie is duidelijk: maak twee kolommen, maak een rooster, doe het zo. Leerlingen zullen hier ook zelfstandig mee kunnen werken.

Inhoudelijk zijn de vragen goed gekozen en ook goed verdeeld over de stof. Begrippen als zwarte markt en Koude Oorlog krijgen extra aandacht. 'De Koude Oorlog werd koud genoemd omdat ...', 'werd oorlog genoemd omdat ...'. Ook basale uitgangspunten worden uitgelicht: 'Waarom was een oorlog tussen Amerika en Rusland zo gevaarlijk voor de hele wereld?'. Het inzicht en begrip van de leerlingen staat centraal.

• De casussen

Allerleie de casussen uit de stofomschrijving worden prima behandeld. Na een inleiding over aard en bedoeling van de casus volgt een serie aparte bronnen en zeer duidelijke vragen. Per bron moet de leerling dan een aantal vragen beantwoorden om achter de 'standplaats' te komen, vervolgens worden systematisch de bronnen verder vergeleken. Het eindigt met een meer vrije opdracht zoals het verdedigen van twee, tegengestelde stellingen of het trekken van conclusies.

• Samenvatting

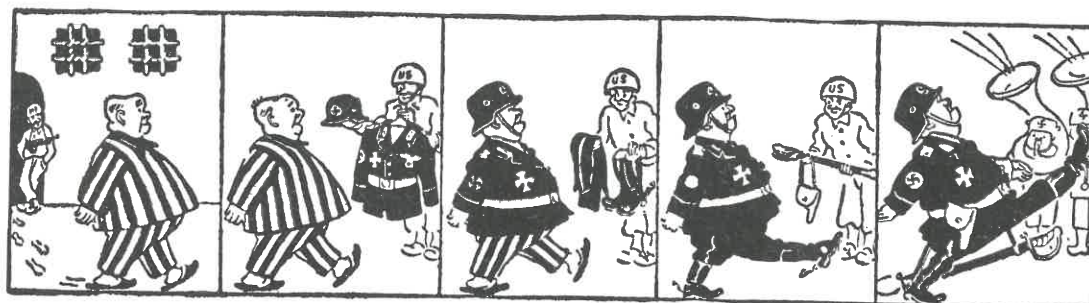
Pluspunten:

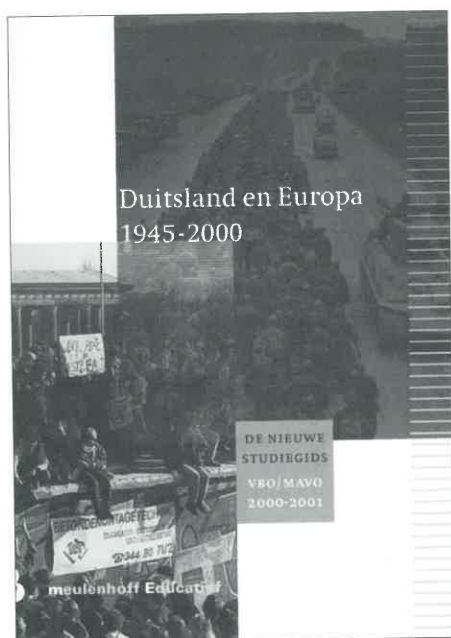
- de vragen, zowel de inhoud als de vorm, ook bij de casussen,
- de manier waarop leerlingen uitgedaagd worden om de stof te gaan begrijpen.

Minpunt:

- de grote hoeveelheid vragen; dat zal veel tijd kosten.

Marijke Meuwissen

Meulenhoff Educatief

De Nieuwe Studiegids VBO/MAVO 2000-2001 voor het CSE geschiedenis en staatsinrichting.

Auteur: André van Voorst. Twee steunkleuren (blauw en groen), 95 blz., f23,50.

Ook verkrijgbaar: een bijbehorende docentenhandleiding. Bevat de antwoorden op de opdrachten, een tussen- en eindtoets (met correctiemodellen), een studiewijzer/werkschema, een literatuurlijst en lessuggesties. Prijs f29,50.

• Uiterlijk

Het boekje oogt aantrekkelijk door de gebruikte kleuren en de grote hoeveelheid illustraties. Hier en daar is het vaste stramien van blauw-groene opmaak en illustraties echter storend, vooral bij de kaartjes en bij inleidende teksten. De 2-koloms bladzijden staan vol met teksten, ook de in groen gedrukte bronnen zijn grotendeels teksten.

Bronnen en leestekst zijn visueel goed te onderscheiden, maar de bronnen vormen vaak een integraal deel van de leestekst. De afwijkende kleur is dan juist storend, vanwege je neiging om die opvallende blokken eerder of later dan de leestekst te lezen. Opvallend is het consequent ontbreken van titels en onderschriften bij de illustraties. Alle illustraties zijn bronnen.

De vragen staan na elk hoofdstuk bij elkaar. Dat betekent veel geblader voor de leerlingen, ook omdat elke vragenrij begint met een voorkennis-vraag, die beantwoord moet worden voordat het hoofdstuk bestudeerd is.

De betreffende paragraaf en de bronnen moeten opgezocht worden in het voorbije hoofdstuk, bij de opdrachten worden geen nieuwe bronnen gegeven.

• De inhoud

Er is een magere inleiding, met als enthousiasmerend bedoelde instap het volkslied zoals dat na de voetbaloverwinning in 1954 (!) gezongen werd. De opbouw van het boekje en de benaderingswijzen en vaardigheden worden kort toegelicht.

De hoofdstukken volgen de stofomschrijving; het eerste hoofdstuk over de voorgeschiedenis is hieraan toegevoegd. Zonder vragen, omdat dit niet geleerd hoeft te worden. De titels zijn aangepast, evenals de formulering van de deelvragen, die duidelijk vermeld staan in de tekst.

Er is geen afsluitend hoofdstuk toegevoegd en evenmin een samenvatting. Wel wordt elk hoofdstuk afgesloten met een lijstje van wat je moet kennen en kunnen. Hier zijn begrippen toegevoegd die niet in de stofomschrijving staan, zoals 'Stunde Null'. De lijstjes zijn niet geformuleerd in 'meetbare prestaties', maar bijvoorbeeld in termen als 'je moet weten wat de doelstellingen van de geallieerden waren'. Achter in het katern vind je een begrippenlijst, die echter niet alle te leren begrippen geeft. Wel wordt een duidelijke beschrijving gegeven en een verwijzing naar de bladzijde waarop het begrip genoemd werd. De chronologische lijst begint in 1943 en eindigt actueler dan de stofomschrijving met de verhuizing van parlement en regering naar Berlijn.

De tekst laat hier en daar duidelijk ruimte voor de klassikaal lesgevende docent. Sommige informatie is zo summier weergegeven en zo moeilijk geformuleerd, dat een helpende hand noodzakelijk lijkt. Bijvoorbeeld in hoofdstuk 2: 'Voorts moest Duitsland geheel worden ontwapend. Het land mocht geen eigen leger in stand houden en moest zijn oorlogsindustrie ontmantelen'. In tekst noch in vragen wordt hier verder op teruggekomen. Het gebrek aan informatie bij de illustraties is vooral bij de spotprenten hin-

derlijk. De leerlingen moeten de prenten in de vragen interpreteren, zonder gegevens over wie wat wanneer getekend heeft.

• Vragen en opdrachten

Per hoofdstuk worden er volgens een vast stramien vragen gesteld. Het zijn er totaal 51; zo'n zes of acht per hoofdstuk. Er is weinig variëteit. De voorkennis-vraag (na het doorbladeren) is een tekst met door te strepen verkeerde woorden; de laatste vraag is de samenvattingsvraag. Aan de hand van een aantal vragen maken de leerlingen een samenvatting van het hoofdstuk. Er wordt geen verband gelegd met de behandelde deelvraag. De vaardigheden zijn bij elke vraag vermeld. Sommige opdrachten zijn groepsopdrachten: leerlingen moeten elkaar interviewen, een discussie voeren of antwoorden met elkaar vergelijken. Na de opdrachten van hoofdstuk 5 staat vermeld dat je de docent om een tussentoets kan vragen. Dit suggereert zelfstandig werken met het katern; ik weet niet of het katern daarvoor wel geschikt is.

• De casussen

Alliedrie de casussen uit de stofomschrijving worden behandeld, waarbij opvallend is dat bij de Muur in één hoofdstuk de casus en de deelvraag samengenomen worden. De vragen bij deze casus wijken dan ook niet af van die van de overige hoofdstukken. Dit geldt ook voor de casus van de RAF: leerlingen maken een lijstje van opvallende RAF-acties. Het katern beperkt zich in deze tot het geven van stellingen of meningen die leerlingen tegenover elkaar moeten verdedigen. Dit lijkt me gezien de stofomschrijving onvoldoende.

• Samenvatting

Pluspunten:

- veel bronnen,
- lijstjes van wat je moet kennen en kunnen.

Minpunten:

- de vragen, vooral bij de casussen,
- de beknopte informatie, vooral bij de illustraties.

Marijke Meuwissen

Nijgh/Versluys

Duitsland en Europa 1945-2000.

Auteurs: L. Dalhuizen c.s.

Met illustraties in full color en een blauwtint als steunkleur, prijs f27,-. De drukproef is besproken.

Docentenhandleiding f65,-.

• Uiterlijk

Bij het bekijken van een kopie van deze uitgave kun je natuurlijk niet verwachten dat alles er fantastisch uitziet. De eerste indruk: Wat een hoeveelheid tekst! Op alle pagina's twee kolommen tekst in een vrij klein lettertype. Er zijn niet veel pagina's zonder illustraties, toch blijft de indruk van erg veel tekst bestaan.

Illustraties zijn er van allerlei soorten; zo zijn er veel foto's, cartoons, affiches en een aantal schema's zoals we ze wel kennen van Dalhuizen. De illustraties staan steeds op de juiste plaatsen bij de tekst. Ook is het bijbehorende onderschrift duidelijk en vaak verduidelijkend. Men heeft bij de teksten geprobeerd duidelijke structuren te geven door gebruik te maken van vetgedrukte tekst, cursieve tekst en aandachtspunten. Ieder keer geeft men na een vetgedrukte 'statement' een uitleg. De tekst daarvan is nogal 'droog'. Bronnen en leestekst zijn in mijn kopieën niet zo goed van elkaar te onderscheiden. Ik hoop dat in de definitieve uitgave verschillende steunkleuren gebruikt zullen worden. De zogenaamde illustratieve teksten zijn in een iets kleiner lettertype gedrukt.

In het historisch overzicht staan geen vragen, die moeten de leerlingen achterin het katern opzoeken (dit geldt ook voor vragen bij de zogenaamde illustratieve teksten). Bij de casussen worden wel direct de vragen vermeld.

• De inhoud

In de inleiding 'Aan de leerlingen' geven de auteurs een uitleg over de opbouw van het boek. Al in de tweede alinea beschrijft men de hoofdvraag. In de inleiding geeft men ook een 'aanbevolen werkwijze' aan; hieruit blijkt dat de leerlingen dit katern zelfstandig zouden moeten kunnen werken. Ik durf te twijfelen dat de gemiddelde mavo-leerling die ik ken, hierin zou slagen (gezien het taalgebruik bijvoorbeeld).

De hoofdstukken volgen niet exact de stofomschrijving. Alle voorgeschreven onderdelen komen wel in de hoofdstukken voor, maar de indeling is steeds net iets anders. In de stofomschrijving staan bijvoorbeeld acht hoofdstukken, in dit katern komen er maar vier voor. De opbouw van de hoofdstukken is dus ook niet steeds hetzelfde als in de stofomschrijving. Storend is het niet echt.

Er is geen afsluitend hoofdstuk waarin samenvattend wordt ingegaan op de centrale vraag en deelvragen. Aanvullende informatie is er genoeg! Er wordt ook gebruik gemaakt van een aantal films en romans over het naoorlogse Duitsland. Misschien wel iets teveel? Je kunt er als docent natuurlijk altijd voor kiezen om bepaalde stukken door de leerlingen te laten overslaan. Aan het einde van ieder hoofdstuk staat nog 'werkmateriaal', hiermee moeten de leerlingen een onderwerpje bestuderen en vragen beantwoorden. De onderwerpen zijn altijd gerelateerd aan het betreffende hoofdstuk. Achterin het katern is nog een chronologisch overzicht, een lijst van personen en een alfabetische lijst van begrippen opgenomen.

• Hoofdstukken

Vrijwel ieder hoofdstuk begint met een illustratieve tekst. Daarna volgen ongeveer vijf pagina's met voornamelijk tekst en een plaatje en/of een bron-tekst. Dan volgt een bladzijde met werkmateriaal, en daarna de casus die bij het hoofdstuk hoort.

Naar mijn mening is het taalgebruik steeds veel te moeilijk voor mavo-leerlingen; veel zinnen zullen uitleg nodig hebben. In de teksten zelf geeft men geen omschrijving van de gebruikte begrippen; die moeten de leerlingen achterin opzoeken. Daarbij komt dat er naar mijn mening meer met typografie gedaan zou moeten worden om de teksten voor de leerlingen aantrekkelijker te maken. Het geheel komt nu zeer massaal over.

• Vragen en opdrachten

Er zijn verschillende soorten vragen, opdrachten en werkopdrachten in het katern gebruikt. Bij het historisch overzicht en de illustratieve teksten worden basisvragen gesteld die achterin het katern staan. Deze basisvragen zijn sterk reproductief. De vragen bij de werkmaterialen en bij de casussen vragen veel inzicht van de leerlingen. In het leerlingboek

staan geen antwoorden. U moet ze kopiëren uit de docentenhandleiding. Wanneer de leerlingen dit katern zelfstandig door zouden moeten werken is dat dus wel lastig.

Ik heb overigens ernstige twijfels of leerlingen dit katern zelfstandig door zouden kunnen werken. In de eerste plaats is het taalgebruik vrij lastig, verder lijkt mij bij de werkopdrachten klas-sikaal bespreken noodzakelijk.

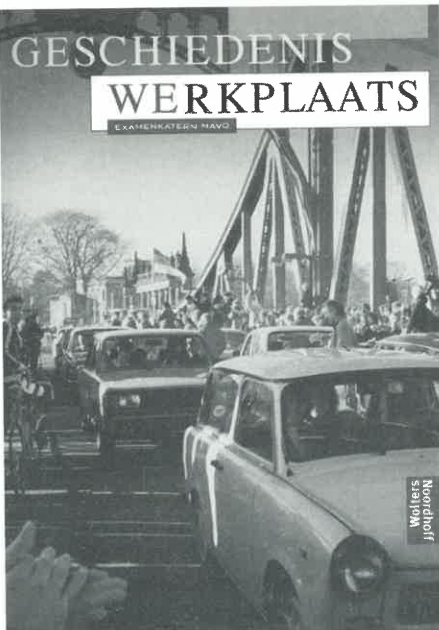
• De casussen

Voor de casussen wordt vrij veel ruimte gegeven. Inhoudelijk in orde volgens de stofomschrijving. Ook wat de vorm betreft is alles in orde. De vragen echter gaan naar mijn mening wat kort door de bocht. Mavo-leerlingen hebben vaak wat meer steunvragen nodig. Via kleinere stapjes kunnen zij beter blijven volgen waar ze mee bezig zijn. Bijvoorbeeld: in de casus over de Muur staat bij vraag 5 'Ga bron voor bron na hoe betrouwbaar die bron is om te weten te komen waarom de Muur werd gebouwd en/of waarom mensen uit de DDR vluchtten. Geef ook de reden waarom je dat vindt'. Hier worden dus een aantal denkacties tegelijk van de leerlingen gevraagd, dat moet je volgens mij niet doen.

• Samenvatting

Pluspunten van het katern zijn de extra materialen die je als docent wel of niet door je leerlingen kunt laten verwerken. En natuurlijk is de aanpak met de bronnen en het werkmateriaal zeer verantwoord. De minpunten zijn voor mij echter veel belangrijker; dit katern is in zijn geheel veel te moeilijk geschreven voor mavo-leerlingen. De vragen veronderstellen een te hoog abstractieniveau en zijn te complex. Wanneer je als docent de vragen op zou splitsen zou je via een langere weg waarschijnlijk hetzelfde resultaat bereiken. Maar willen we nu juist niet dat de schrijvers van een examenkatern ons die klus uit handen nemen?

Dick Wagenveld

Wolters Noordhoff

**Geschiedeniswerkplaats, examen-
katern mavo.**

**Auteurs: C.J. Houwman, A.C.M.
Peek en I.D. Verkuil.**

**Met als steunkleur een soort
blauw, 75 blz., f22,50.**

**De docentenhandleiding
mavo/havo/vwo is besproken op
blz. 50.**

• Uiterlijk

Het katern heeft redelijk volle bladzijden, maar door de opbouw in kolommen en de vele illustraties (op iedere bladzijde staat wel iets) komt het geheel toch niet extreem druk over. De kleur blauw geeft wel een somber effect bij de foto's en maakt ze niet altijd even duidelijk. Maar het vele gebruik van posters en spotprenten heft dit bezwaar ten dele weer op. Bronnen en opdrachten staan in een apart kader, de opdrachten aan het einde van een paragraaf. Wel staan er ook na elke paragraaf vragen in de tekst; dit maakt een wat warrige indruk, zijn dit ook opdrachten of alleen hulpmiddel om de tekst beter te begrijpen? Vaardigheden worden in aparte kaders geoefend, de casus staan gewoon tussen de opdrachten.

• De inhoud

Het katern begint met een inleiding, maar deze lijkt niet specifiek voor mavo c/d-leerlingen geschreven. Deze inleiding gaat in op de centrale vraagstelling en op de opbouw van het katern, verder worden de structuurbegrippen uitgelegd. Daarna volgt een stuk tekst over de zanger Wolf Biermann en twee pagina's 'praatje bij een plaatje' over

wat er vooraf ging in de Duitse geschiedenis vanaf 1815. De hoofdstukken volgen precies de stofomschrijving, wel met een eigen titel maar de subtitel komt uit de stofomschrijving. Er is geen afsluitend hoofdstuk waarin het een en ander wordt samengevat, ten dele gebeurd dit in de inleiding. Aan het einde van het boekje staat een begrippenlijst, een overzicht van regeringsleiders in de VS, SU/Rusland, BRD en DDR en een chronologische jaartallenlijst.

Elk hoofdstuk begint met een verkeningsopdracht, die tevens een beknopte samenvatting is. Dan volgt de tekst, soms aan de hand van een vraag. Tenslotte volgt een samenvattingsopdracht, waarna de officiële opdrachten komen. Belangrijke begrippen/namen die terugkomen in de begrippenlijst zijn dikgedrukt. Het taalgebruik is tamelijk abstract en erg lastig voor een vbo/mavo-publiek.

• Vragen en opdrachten

De opdrachten variëren van eenvoudige invuloefeningen tot vrij lastige vaardigheidsoopdrachten.

Gezien de moeilijkheidsgraad van de tekst kan een leerling m.i. dit katern niet zelfstandig doorwerken en is begeleiding van de docent onontbeerlijk. Ook omdat er veel visuele bronnen worden gebruikt bij de opdrachten en het vaak oefeningen zijn van de structuurbegrippen zonder dat dit expliciet vermeld is. De opdrachten vergen veel van de leerlingen, maar kunnen onder de deskundige leiding van een de docent wel prima helpen bij de voorbereiding op het CSE!

• De casussen

Het is jammer dat de casussen als gewone opdrachten in de tekst staan. Wel worden ze allemaal genoemd en zijn ze voorzien van opdrachten die prima aangeven wat de stofomschrijving ermee wil. Wel staan ze in ieder geval op de juiste plaats en zijn ze uitstekend in de lopende tekst meegenomen.

• Samenvatting

De auteurs zijn er niet in geslaagd om hun taalgebruik zo aan te passen dat het voldoende zal aanslaan bij vbo/mavo-leerlingen. En dat is daarom zo jammer, omdat dit verder een uitstekend katern is. Afgezien van de sombere steunkleur valt er niets dan goeds te melden: afwisselende opdrachten, veel aandacht voor de structuurbegrippen, goed gebruik van de casussen, mooie illustraties, leuke plaatjes en functionele tekeningen. Kortom een katern dat, met de assistentie van een bevlogen docent, veel leerlingen goede diensten zal bewijzen bij de voorbereiding op het CSE.

Jos Trippenree

Kleiookrant

ronduit 'ongewenst' dat universi-
taire instellingen zich telkens la-
ten verleiden tot het creëren van

al behaalt uiteindelijk
een redelijk perce-
de eindstreep. Bij
dingen is meer

Kleio's Millenniumquiz

Ondanks de moeilijkheids-
graad van onze quiz is een
aantal deelnemers toch heel
hoog geëindigd. Ze hadden
bijna alles goed! Om de eer-
ste en tweede plaats is
geloot.

De winnaars zijn:

1. Marc van Berkel uit
Voorburg,

2. Piet Peeters uit Zeist,

3. Annemarie Verkerk-
Tollenaar uit Leiden.

De boeken hebben zij inmid-
dels ontvangen.

Nieuwsgierig naar de
uitslag? Hier volgen de
antwoorden.

De uitspraken zijn
gedaan door:

1. Graaf Egmont
2. Marcel van Dam
3. Belcampo
4. Domela Nieuwenhuis
5. Koningin Juliana
6. Troelstra
7. Den Uyl
8. Johan Cruijff
9. Willem van Oranje
10. Karel Doorman

1. Luther
2. Helmut Kohl
3. Bismarck
4. Wilhelm II of Heinrich
5. (in de praktijk onmogelijk, maar de geschiedenis laat ons voor vraagtekens)
6. Willy Brandt
7. Karl Marx
8. Adolf Eichmann
9. Ludwig Feuerbach
10. Walter Ulbricht
11. Goethe

21. Gerald Ford
22. Mohammed Ali
23. George Bush
24. Thomas Jefferson
25. generaal Sheridan
26. Martin Luther King
27. F.D. Roosevelt
28. Robert Oppenheimer
29. Richard Nixon
30. Clinton

31. Winston Churchill
32. Margaret Thatcher
33. Thomas Hobbes
34. Kipling
35. Neville Chamberlain
36. Edward Gibbon
37. De Duke of Windsor
38. Horatio Nelson
39. Anthony Eden
40. Henry Morton Stanley

41. Voltaire
42. Descartes
43. Danton
44. Zola
45. Napoleon Bonaparte
46. Georges Clémenceau
47. Jules Verne
48. Pompidou
49. Lodewijk Napoleon
50. Generaal De Gaulle

51. The Godfather
52. The Great Dictator
53. Dr. Strangelove
54. 2001: A Space Odyssey, Keir Dullea
55. Apocalypse Now
56. Casablanca
57. Citizen Kane
58. The ten commandments
59. Frankenstein
60. Gone with the Wind

Installatie van de Commissie- De Rooy

Zoals geadviseerd door de
commissie-De Wit in haar
eindrapport, is door staats-
secretaris Adelmund
november j.l. een 'Commissie
historische en maatschappelij-
ke vorming' in het leven
geroepen, die concrete voor-
stellen moet doen voor nieu-
we programma's voor het
geschiedenis en staatsinrich-
ting-onderwijs los van en in
combinatie met het vak maat-
schappijleer in 2003.

De uitgebreide eindconclusie
en adviezen van de commis-
sie-De Wit, waarover u uitge-
breid in *Kleio* heeft kunnen
lezen in de jaargang van 1998,
zijn uitgangspunt voor deze
nieuwe commissie.

In *Uitleg* 25, 3 november 1999,
staat het besluit en de toelich-
ting afgedrukt.

In de commissie hebben een
groot aantal mensen zitting:

1. Commissievoorzitter is
prof.dr. P. de Rooy, vice-voor-
zitter prof.dr. W.C. Ultee,
secretarissen zijn J. Sniekers,
A. Wilschut en C. Meijs.
2. Subcommissie eerste fase
VO: P. de Rooy (voorzitter),
J. Sniekers (secretaris).
Leden: C. Bogaerts, mw. M.-J.
Boonekamp, mw. M. de Groot,
C. Janssen, L. Janssen, C. van
der Kooij, G. Twickler, P. van
Wieringen.
3. Subcommissie tweede fase
vwo/havo: prof.dr. W.
Mijnhardt (voorzitter),
A. Wilschut (secretaris).
Leden: T. Dankert, Mw. T. de

Danschutter, P. van Leeuwen.
4. Subcommissie combinatie-
vak: W.C. Ultee (voorzitter),
C. Meijs (secretaris).

Leden: prof.dr. H. Dekker,
mw. M. Hielkema, M. Kordes,
L. Nolet, A. Olgers, prof.dr.
M. Prak, mw. A. Scheurink,
prof.dr. B. Tromp.

5. Waarnemer namen het
ministerie van OC&W is drs.
R.J. Offerlein

De commissie-De Rooy is
inmiddels aan haar werkzaam-
heden begonnen. Zij doet ver-
slag aan het ministerie, maar
Kleio hoopt dat ze de komende
tijd ook de lezers iets kan mel-
den over de gang van zaken
en de denkbeelden in de
diverse subcommissies!

Didactiek- en activiteiten- commissie

De Nieuwe Hollandse Waterlinie in het derde millennium

Het is alweer tien jaar geleden
dat wij in samenwerking met
de Stichting Menno van
Coehoorn tweemaal achtereen
een excursie langs de restan-
ten van de Nieuwe Hollandse
Waterlinie organiseerden.
De deelnemers waren toen
zeer enthousiast.

Mocht u destijds niet mee-
geweest zijn of bent u
benieuwd wat er de afgelopen
jaren met de diverse forten is
gebeurd, dan kunt u uw
nieuwsgierigheid binnenkort
bevredigen!

Magazine voor geschiedenis
en archeologie

Spiegel

historiael

**Uniek aanbod
voor leraren
en leerlingen!**

Ongelofelijke klassenkorting!

Spiegel Historiael draagt het geschiedenisonderwijs een warm hart toe. Het eindexamennummer 'Van Bonn naar Berlijn. Duitsland sinds 1945' is met *enorme* korting te koop voor alle leerlingen! Gebruik het in de klas als achtergrondmateriaal, voor de plaatjes, als extra stimulans voor een inspirerende les. Bovendien is dit speciale eindexamennummer ook volgend jaar nog bruikbaar. En voor de prijs hoeft u het niet te laten!

**Bestel vóór het te laat is de klassenset à 35 stuks
voor de speciale prijs:**

Niet **f 525,-** (35 x f15,-) maar slechts **f100,-**
voor 35 exemplaren!
(exclusief portokosten)

**Dat is een korting van maar liefst
f425,- gulden!**

Bestel tijdig bij Mirjam Worst, Drukkerij Giethoorn ten Brink
Tijdschriftenadministratie
Postbus 41, 7940 AA Meppel, Tel. 0522-855175,
Fax 0522-855100

Op 15 april 2000 wordt een nieuwe excursie georganiseerd. Het vervoer is per bus en een lunch onderweg is inbegrepen. De kosten zullen voor VGN-leden ongeveer f75,- gaan bedragen, niet-leden kunnen ook mee, maar betalen f15,- meer. In het eerste nummer van *KLEIO* in 2000 volgt meer informatie.

Mocht u zich nu al aan willen melden, bel of mail Will Bouwman, tel. 0492-534709; e-mail:

w.bouwman@kpcgroep.nl

Rijksmuseum Twente

**High heads: spotprenten
over haarmode in de acht-
tiende eeuw
tot en met 16 januari**

De Pruikentijd zit er bij mij nog muurvast in. Op de lagere school gaf niet mijn juffrouw, maar iemand anders (een stagiaire van de Pabo, begreep ik pas veel later) een wilde les over achttiende eeuwse kapsels en hoe mensen met die hoge bouwsels op hun hoofd om moesten gaan. Het was allemaal erg interessant, waarschijnlijk een goedgeslaagde les, en het is een van mijn oudste herinneringen aan schoolgeschiedenis. Daarom dit bericht over de expositie van zo'n honderd-dertig spotprenten over de

haarmode van 1770-1790, uitgegeven door het Londense echtpaar Matthew en Mary Darly, die prenten maakten en het werk van zichzelf en anderen verkochten.

Behalve spotprenten zijn ook serieuze modeplaten en echte pruiken te zien, zowel voor dames als voor heren. Een Engelse correspondent in Parijs verzuchtte in 1775 'dat het gezicht zich tegenwoordig in het midden van het lichaam lijkt te bevinden'.

Verder wordt ingegaan op alle bijkomende problemen waarover ik zo uitvoerig was onderwezen: te lage deuren, zittend slapen, het letterlijk adembenemende poederkamertje, de jeuk van al het ongedierte dat je met je meesleepte in een wat oudere pruik.

In de publicatie bij de tentoonstelling staan een aantal spotprenten en de historische achtergronden van 'High heads'.

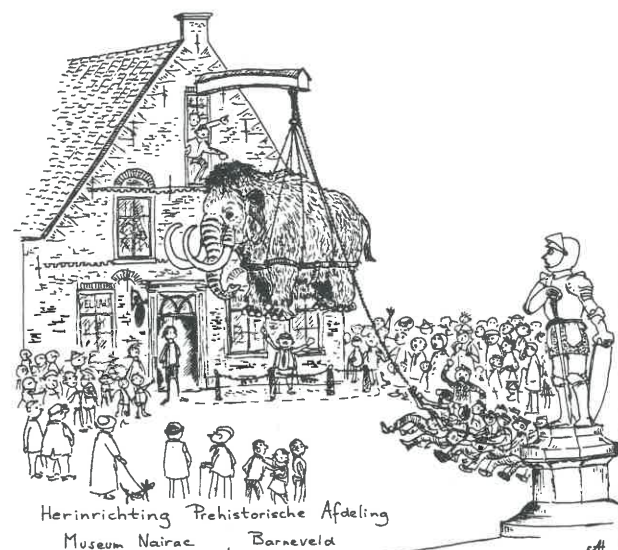
Lasondersingel 129-131,
7514 BP Enschede.

Te koop

**Tegen ieder interessant
bod:**

**Keesings Historisch Archief
1965-1969 en 1971-1995
(dertig gebonden banden)
Reflector 1969-1992
(acht gebonden banden)**

Tel. 0341-416676

KNAG-reis: Oost-Duitsland tien jaar na de omwenteling

Ook voor geschiedenisdocenten

Het is niet eenvoudig om de balans op te maken van de ingrijpende veranderingen die sinds 1989 in Oost-Duitsland hebben plaatsgevonden. Tegenover een hoge werkloosheid staan omvangrijke investeringen, en naast veel uiterlijke veranderingen staat een nostalgie naar het verleden bij een deel van de bevolking. Oost-Duitsland is bij uitstek een gebied waar het heden alleen maar begrepen kan worden vanuit het verleden. Mede om deze reden wordt deze reis georganiseerd in nauwe samenwerking met het Duitsland Instituut Amsterdam, en is de reis in eerste instantie bedoeld voor docenten aardrijkskunde en geschiedenis. Aan de reis gaat een – niet verplichte – nascholingscursus op het Duitsland Instituut vooraf, van drie avonden.

Het maken van een profielwerkstuk in de Tweede Fase staat bij cursus en excursie centraal, vanuit de gedachte dat de vakken aardrijkskunde en geschiedenis elkaar goed kunnen aanvullen. Tijdens de excursie vinden twee kleine veldwerkjes plaats, die geschikt zijn om te verrichten met leerlingen tijdens een studiereis. Voor nascholing en excursie wordt een nascholingscertificaat verstrekt (ook afzonderlijk). Bij deelname van een docent aardrijkskunde en een docent geschiedenis van één school wordt een korting verstrekt; dat geldt ook voor deelname aan zowel de nascholing als de excursie.

Globaal programma

De twee standplaatsen zijn Leipzig en Berlijn; onderweg naar Berlijn wordt Potsdam aangedaan. Het programma zal af en toe de keuze bieden uit twee onderdelen die tegelijkertijd worden aangeboden, waarvan het één meer geografisch, en het ander meer historisch van karakter is.

Reisschema

Vertrek per bus op woensdag 26 april 2000. Vervolgens drie overnachtingen in Leipzig, in een comfortabel hotel op bereikbare afstand van het centrum. Via Potsdam (kort programma) naar Berlijn, waar drie nachten wordt verbleven in een goed hotel in de dynamische wijk Prenzlauer Berg. Op dinsdag 2 mei is de terugreis naar Nederland.

Reisleiding

De reis wordt geleid door Leo Paul, regionaal-geograaf aan de Universiteit Utrecht, en de historicus Barend Verheijen, van het DIA.

Subsidie

Voor dit studiebezoek heeft het Europees Platform voor het Nederlandse Onderwijs te Alkmaar 25 PLATO-beurzen beschikbaar gesteld van f900,- voor docenten (of schoolleiders) die zijn verbonden aan een school voor vbo, mavo, havo of vwo (of: basisonderwijs).

Opgave

De prijzen van de verschillende combinaties zijn op aanvraag beschikbaar en staan op de internetsite van het KNAG: www.knag.nl

Hier vindt u ook het uitgebreide reisprogramma. Aanmelden bij Barend Verheijen, DIA, Herengracht 487, 1017 BT Amsterdam. Tel. 020-5253696. Het KNAG zorgt voor de afhandeling van de subsidie met het Europees Platform.

Veluws Museum Nairac

Afdeling Archeologie heropend

Eind november is de volledig vernieuwde afdeling Archeologie heropend. De collectie is opgesteld volgens de nieuwste museale ideeën op het gebied van informatie en amusement. Men wil laten zien en beleven hoe 'de mens' in de prehistorie leefde en dus de gebruikswaarde van voorwerpen uitzetten in plaats van ze te beschouwen als kunstvoorwerpen. Hierbij moeten ook schetsen en schilderijen helpen.

Voor leerlingen is er van alles te doen 'op zijn prehistorisch'. Aardewerk versieren, een steen slijpen, graan malen. Voor volwassenen wordt er een overzicht gegeven van de geschiedenis van de Veluwe en zijn bewoners aan de hand van vondsten. Video-presentaties en een Asterix-film completeren de nieuwe inrichting.

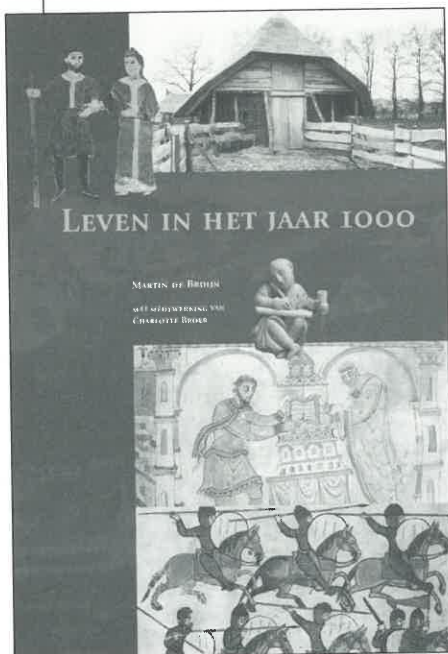
Langstraat 13,
3771 BA Barneveld.

Posters

Jacques Obers (docent aan het Bisschoppelijk College Broeklin in Swalmen en fotograaf) maakt vanaf 1987, telkens vanaf dezelfde standplaats foto's van de Potsdamer Platz. Hij begon in 1987 op een uitdijtoren aan de westkant van de Muur, fotografeerde in 1990 samen met zijn broer Renne vanaf een hijskraan de doorgebroken Muur en in de jaren daarna – ook in 1999 – de intense bouwwerkzaamheden op de plaats.

Zijn foto's monteerde hij tot een poster, die onder andere op 9 november jl. in *De Telegraaf* werd afgedrukt. Heel mooi is daarop eerst De Muur, dan de doorgebroken Muur en daarna het nieuwe bouwen te zien. De redactie van *Kleio* kreeg de poster met 1987 en 1990. Mooi voor de muur van het vaklokaal! Voor meer informatie: Jacques Obers, tel. 0475-508105, e-mail obers@plex.nl

Leven in het jaar 1000

**Martin de Bruijn
met medewerking van
Charlotte Broer**

Het begin van het derde millennium van de christelijke jaartelling geeft over de hele wereld aanleiding tot festiviteiten en overdenking. Het Nederlands Centrum voor Volkscultuur doet daaraan mee door het uitgeven van een boek en het samenstellen van een tentoonstelling over het leven rond het jaar 1000.

De aandacht voor de eerste millenniumwisseling gaat meestal uit naar de verwachtingen die de mensen toen hebben gehad. Daar zijn al heel wat geschriften aan gewijd. In de publicatie 'Leven in het jaar 1000' wordt iets verteld over het leven toentertijd in het gebied dat nu Nederland heet.

In een woest, nog grotendeels onbedijkt landschap lagen kleine nederzettingen, waar groepjes boeren zich moeizaam in leven probeerden te houden. Het grootste deel van hun productie moesten ze afdragen aan de machtigen: de adel en de geestelijkheid. Een nieuwe bevolkingsgroep was in opkomst, die van de handelaren en ambachtslieden.

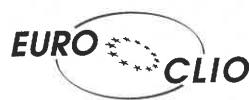
Dankzij vondsten uit de bodem en bewaard gebleven voorwerpen, afbeeldingen en teksten kunnen we ons een beeld vormen van het leven in onze streken zo'n duizend jaar geleden.

Aan deze publicatie is een tentoonstelling gekoppeld, die bestaat uit veertien handzame borden met teksten en afbeeldingen. Hierin worden thematisch aspecten behandeld die ook in het boek (uitvoerder) aan de orde komen.

Boek en tentoonstelling zijn zeer geschikt voor gebruik in het onderwijs, aangezien ze op een verantwoorde en toegankelijke wijze kennis bieden van en inzicht geven in hoe mensen eertijds leefden, werkten, dachten en met elkaar omgingen.

De tentoonstelling is te huur. Informatie hierover is te verkrijgen bij het Nederlands Centrum voor Volkscultuur te Utrecht, telefoon (030) 231 99 97.

De prijs van het boek bedraagt f 34,50, maar het is tot 1 februari 2000 verkrijgbaar voor f 29,75. Het is te bestellen door het verschuldigde bedrag over te maken op gironummer 810806 t.n.v. Nederlands Centrum voor Volkscultuur te Utrecht, o.v.v. 'Leven in het jaar 1000'.

In maart 2000 zal voor de achtste keer de jaarlijkse conferentie van Euroclio plaatsvinden. Op de conferentie zullen geschiedenisdocenten en didactici uit alle delen van Europa samenkomen om te discussiëren over het thema:

'Remembering and commemorating History'

Zij zullen zich buigen over de volgende kwesties:

- Dragen herdenkingen bij tot het ontstaan van een collectief geheugen, en wat zijn hiervan de consequenties?
- Wat is de morele waarde van herdenkingen?
- Zijn herdenkingen tijdsgebonden of kunnen zij geïnterpreteerd worden volgens moderne waarden en normen?
- Welke rol kunnen herdenkingen spelen in het geschiedenisonderwijs?

De conferentie vindt plaats in Lissabon van 22 tot en met 25 maart. Voor verdere informatie over mogelijke deelname en de kosten daarvan kunt u contact opnemen met het secretariaat van Euroclio: Danielle Heerens, Juliana van Stolberglaan 41, 2595 CA Den Haag. Tel. 070-3853669 E-mail: danielle@euroclio.nl

Expertise gezocht!

Euroclio wordt regelmatig benaderd door haar leden of door andere organisaties met specifieke vragen op het gebied van het geschiedenisonderwijs. Euroclio speelt die vragen meestal door aan een van haar leden, de Europese verenigingen van geschiedenisdocenten, die dan mensen noemen. Graag zou men bij Euroclio een databank aanleggen van personen die enigerlei deskundigheid hebben op het gebied van geschiedenisonderwijs. Te

denken valt aan didactiek, curriculumontwikkeling, toetsen en beoordelen, docentenbegeleiding, stagebegeleiding, methoden schrijven, methoden evalueren etcetera.

Indien u op een van deze gebieden meer kennis hebt dan de gemiddelde docent en bereid bent deze kennis met anderen te delen, verzoeken wij u contact op te nemen met het VGN-bestuur - Riemke Leusink (zie adres voor in KLEIO) - dat uw gegevens zal doorgeven aan het secretariaat van Euroclio in Den Haag.

Informatie over deze databank is te zien op de Euroclio homepage www.glasnet.ru/~euroclio/

OMO-Reis naar Israel

Zaterdag 4 t/m zondag 12 maart - Krokus/carnavalsvakantie regio Zuid

Het doel van deze negendaagse studiereis is om in korte tijd met verschillende facetten van Israel kennis te maken. Zo komt u in contact met cultuur: Bijbels, Romeins, Arabisch, Turks en modern Israel, en met een stukje indrukwekkende natuur. De nadruk ligt bij deze reis op de Negevwoestijn (flora, fauna en bewoners) en op de stad Jeruzalem met zijn talrijke bezienswaardigheden. Onze Nederlandstalige gids is Chanan Nol, die ook bij de succesvolle reis naar Israel in 1995 was.

Reissom: vanaf f2775,- op basis van de vlucht Amsterdam/Tel Aviv, overnachtingen in goede middenklassehotels, volpension, entreegelden, airco-bus, en de gebruikelijke algemene belastingen.

Nadere informatie bij N. Stam, Paul Rodenkostraat 1, 5103 PC Dongen. Tel/fax 0162-320856.

De geschiedeniswerkplaats van weleer nieuw leven ingeblazen

Dinsdag 5 oktober j.l. bood het Ryksargyf in Leeuwarden in samenwerking met de VGN docenten voor f25,- een studiemiddag aan onder de titel 'Archieven en geschiedenisonderwijs: meer dan kalverliefde'. Doel was een gedachtenwisseling tussen archiefmedewerkers en docenten over dienstverlening van het archief aan het onderwijs en het opzetten van een geschiedeniswerkplaats. Aan de hand van twee lespakketten werd gedemonstreerd en geoefend hoe je met archiefmateriaal in de klas en op locatie kunt werken.

Huwelijksakten

Het eerste betrof een al bekend project over het werken met huwelijksakten uit de negentiende eeuw. Wegens de gestandaardiseerde vorm en inhoud van huwelijksakten is dit materiaal toegankelijk voor vele leeftijdsgroepen en niveaus, en is het werk uit te voeren in gemeentearchieven in het hele land. Zo kunnen leerlingen onderzoek doen op hun eigen niveau naar huwelijksleeftijd, beroep, (an)alfabetisme, maatschappelijke achtergrond en herkomst van huwelijkspartners. Een 2 mavo/vbo stelt andere vragen aan het materiaal dan een 3 vwo, de een wil werk voor een of twee lessen in groepjes van twee leerlingen, de ander voor een langer durend onderzoek.

Veel genoeg kan beleefd worden aan het werken met dit echte materiaal, handgeschreven maar door de geoefende klerkenhand goed leesbaar. Mooi en toegankelijk voor omgevingsonderzoek in de basisvorming dus.

In een 5 vwo-leerling had gegevens met de computer in tabellen verwerkt. Zo kunnen resultaten vergeleken worden met provinciale of landelijke gegevens: een mooie praktische opdracht of een profielwerkstuk met het gebruik van

de nieuwe bosatlas zag ik al voor me. Educatief medewerker Theo Kuipers zet van elke provincie de gegevens van enkele gemeenten op het net.

De bezetting en de reactie van de bevolking daarop

Het tweede dat ons voorgeschiedeld werd, was een pilot project uitgevoerd door een derde klas m/h/v-leerlingen in Leeuwarden. Met een onderzoeksvraag gingen de leerlingen naar het Verzetmuseum Friesland, het Leeuwarder Gemeente-archief en het Ryksargyf. Daar hadden medewerkers al diverse thematische sets originele bronnen uit de oorlog samengesteld, waarover vragen werden gesteld aan leerlingen. Men deed verslag van het project en vroeg ons na de workshop naar suggesties voor verbetering. Wel er zat mooi materiaal bij, en de samenwerking is veelbelovend, maar ik heb van de leskisten van het Groninger Documentatiecentrum voor Oorlog en Verzet gezien hoe evocatief andere dan schriftelijke bronnen voor leerlingen zijn. Ook konden de vragen over de bronnen nog meer toegespitst worden. En leerlingen kunnen ook zelf wel vragen aan de bronnen stellen, constateren welke andere bronnen ze nog nodig hadden, enzovoort.

Ideeën borrelden op en dat is nu precies waarom men een onderwijswerkplaats wil opzetten in het archief. Hoe en waarmee kan het archief zo profijtelijk mogelijk zijn voor het onderwijs nu leerlingen meer zelfstandig en 'buiten de deur' moeten leren? Johan Raven van de VGN riep de docenten op zich voor de vervolgbijeenkomsten te melden, 11 november, 3 februari en 9 maart.

Ter afsluiting presenteerde het Ryksargyf een website (www.ryksargyf.org) behorend bij de tentoonstelling

Sprekend verleden/ Toen voor Straks

Laten het verleden spreken!

GEHEEL
HERZIEN!

Sprekend verleden en *Toen voor Straks* van NijghVersluys zijn voor u en uw leerlingen uitdagende geschiedenis-methodes voor de basisvorming. *Toen voor Straks* is speciaal voor het vmbo en voor mavo/havo ontwikkeld. *Sprekend verleden* bestaat uit 3 delen. *Toen voor Straks* bestaat uit 2 edities: 'kort' voor het vmbo en 'lang' voor mavo/havo.

STERKE PUNTEN VAN SPREKEND VERLEDEN EN TOEN VOOR STRAKS:

- *Sprekend verleden*: verwerkingsmateriaal op twee niveaus: werkboek en wegwijzer, aangestuurd in het tekstboek
- *Toen voor Straks* speelt in op de belevingswereld van de leerling
- *Toen voor Straks*: twee geheel vernieuwde edities toegesneden op vmbo en mavo/havo
- Beide series zijn zeer overzichtelijk vormgegeven
- Gevarieerde opdrachten met in de eenheden veel bronnenmateriaal

Afdeling Voorlichting: (035) 548 24 70
Website: www.nijghversluys.nl

Ja, ik overweeg een nieuwe methode in te voeren en wil graag kennismaken met *Sprekend verleden/ Toen voor Straks* voor de basisvorming. Stuur mij het gratis beoordelingspakket voor:

☐ vmbo ☐ mavo/havo ☐ havo/vwo

Naam school _____

Naam docent _____

☐ M ☐ V

Adres school _____

Postcode en plaats _____

Telefoon privé _____

E-mail _____

GEHEEL
HERZIEN!

Nijgh Versluys

Stuur deze bon naar:
Postbus 225 - 3740 AE Baarn

Brainstormmiddag Volwasseneneducatie

Geschiedenis en staatsinrichting in het Vavo Tweede Fase en Nieuwe Leerwegen

De Commissie Volwassenen Educatie van de VGN organiseert op vrijdag, 18 februari 2000 een brainstormmiddag in de Amershof, Snouckaertlaan 11, 3811 MA Amersfoort. Tijdens deze bijeenkomst zal uitwisseling van informatie, ideeën en materiaal centraal staan.

Het programma ziet er als volgt uit:

- 14.30 – 15.00 uur: ontvangst
- 15.00 – 15.30 uur: opening en inleiding over de ervaringen van een geschiedenisdocent uit de praktijk van de Tweede Fase
- 15.30 – 16.00 uur: vragenronde en thee
- 16.00 – 16.45 uur: eerste ronde themagroepen
- 16.45 – 17.30 uur: tweede ronde themagroepen
- 17.30 – 17.45 uur: plenaire afsluiting

Er kan een keuze gemaakt worden van twee van de onderstaande thema's:

1. concrete invulling Tweede Fase (Havo/Vwo)
2. concrete invulling Nieuwe Leerwegen (Mavo)
3. profielwerkstuk
4. examendossier

Omdat uitwisseling centraal staat hopen wij dat ieder van u relevante informatie meeneemt. Naderhand willen we van de ingebrachte materialen een reader samenstellen waar ieder in zijn of haar onderwijssituatie iets aan heeft. Deze reader wordt u na enige tijd toegestuurd. De kosten van deelname aan deze middag zijn f50,- (incl. reader).

Zij die geïnteresseerd zijn kunnen contact opnemen met Margriet Vencken, secretaris van de Commissie Volwassenen Educatie, Haarenseweg 4A, 5061VL Oisterwijk, tel. 013-5284297 of de informatie en een aanmeldingsformulier opvragen via de homepage van de VGN:
<http://home.wsx.nl/~srd/vgn.htm>

'Freules, Dames, Vrouwen. Friese vrouwen en de burgercultuur (1840-1940)'. De site is speciaal ontwikkeld voor de tweede fase en geeft als praktische opdracht om aan de hand van een aantal afbeeldingen (er zijn er zestig geschilderd van de tentoonstelling) en diverse compacte teksten een beeld te schetsen van het leven van vrouwen uit een bepaalde bevolkingsgroep naar keuze (er zijn er drie uitgewerkt) rond 1900.

Al met al een leerzame middag en een goed initiatief, dat navolging verdient. Wat me zo aangenaam trof was de sfeer van openheid, samenwerking en enthousiasme die op het Ryksargyf heerst. De organisatoren verdienen een compliment en een positief vervolg in de vorm van een bloeiende geschiedeniswerkplaats voor noordelijke geschiedenisdocenten.

Ineke Veldhuis-Meester

Ingezonden brief

Vijf jaar basisvorming, nou en?

In de zomervakantie heb ik mijn eigen nascholing geregeld door deel te nemen aan een workshop 'verhalen vertellen' die gegeven werd door Johannes Kemkens, een acteur en een gedreven voordrachtskunstenaar. Zijn stellingname is dat gebeurtenissen en de kennis ervan alleen overdraagbaar zijn als de luisteraar wordt aangesproken in zijn 'gemoed'. Televisiemakers, soapschrijvers en andere marktkramers in onze sensatiemaatschappij beseffen dat feilloos en weten zelfs de domste verhalen en de platste emoties te verheffen tot beelden waar onze pubers niet zeggen buiten te kunnen.

Hij trainde ons om vanuit een afbeelding zomaar een verhaal te vertellen door eerst alleen te beschrijven wat je ziet om daarna een handeling te laten plaats vinden in die situatie.

Ik heb voor die cursus gekozen omdat ik ernaar streef in mijn les de leerlingen iets van het verleden te laten beleven door mijn verhaal. Als een acteur probeer ik in de huid van de handelende mens te kruipen om zo te laten zien waarom mensen waren zoals ze waren.

Ik ben een verhalenverteller en daar ben ik trots op.

Toen ik in de bavo-werkgroep van mijn school de bui zag hangen van druilerige saaiheid in de les vanwege alleen een korte instructie met daarna zelf werkende leerlingen met vragen die vervolgens weer behandeld zouden moeten worden, zei mijn schoolleider: 'Blijf alsjeblieft doen wat je leerlingen en jijzelf leuk vinden, dus blijf je verhaal vertellen'. Met die geruststelling ben ik ondergronds gegaan, wachtend op betere tijden en zie: in het evaluatierapport van de inspectie wordt de verteller nadat hij vakbekwaam door onderwijsdeskundigen monddood is gemaakt, weer uitgevonden.

Maar nu zitten we mooi met de vraag 'Wat nu?'.

Wel 'Wat was er eerst?' Tot de jaren zestig was het schoolvak geschiedenis nog het domein van de zelfstandige academicus die analoog aan de wetenschapsbeoefening zijn eigen methode schreef of die van een vakcollega gebruikte. De boeken van Rijpma staan nog steeds in de schoolbibliotheek.

Toen sloeg de politiek toe: geschiedenis moest vooral een maatschappelijke functie vervullen door de eigen tijd te verhelderen. Immers wetenschappers wantrouwden contemporaine geschiedenis maar de generatie van na de oorlog wilde echt weten wat er in de oorlog was gebeurd. Dus behandelde je in de havo drie leen jaren achter elkaar alleen de twintigste eeuw.

Eind jaren tachtig drong de eenzijdigheid van deze keuze lang-

zaam door en schaamden we ons voor de kritiekloosheid waarmee we deze trend volgden. Maar hoe verder? Nu namen didactici de fakkel over en verkondigden het evangelie van de vaardigheden. Dat heeft ertoe geleid dat uitgevers bij de verplichte onderwerpen leuke schrijvers hebben gezocht en nu doen we in heksen, ketters, seks, misdaad en andere 'leuke dingen voor de mensen'. Niemand weet eigenlijk nog goed de relevantie van ons vak te verwoorden en de discussie wordt door zowel politiek als vakwetenschappers gemedend. Kortom: we doberen maar wat rond en de uitgevers moedigen iedere verandering van het leerprogramma toe want dan kan het vorige boek weer in de prullenbak.

Een andere ontwikkeling die hiermee parallel loopt is wat minder zichtbaar maar misschien nog veel funester voor de kwaliteit van ons vak.

Een voorbeeld kan veel verduidelijken. Aan de koffietafel roept een jonge collega, een aardige vent trouwens, duidelijk hoorbaar voor iedereen dat ons vak toch eigenlijk alleen maar draait om 'bloed en oorlog want dat willen leerlingen toch graag horen'. Hij heeft de nieuwe lerarenopleiding gedaan met twee vakken waarbij geschiedenis zijn tweede vak was. Hoewel het niveau met slechts een jaar geschiedenis die van een derdegrader geweest zou zijn, is hij in huidige systeem gewoon tweedegraads en omdat we een tekort hadden aan eerste-graders heeft hij les gegeven in de havo-bovenbouw. Wat moet je dan met zo weinig studie ook vertellen? Geef hem een goed leerboek en noem hem procesbegeleider en het probleem lijkt opgelost.

De politiek is bezig geweest met een verscholen kaalslag. Een academicus krijgt hetzelfde salaris als een HBO'er en komt niet meer of wordt niet aangenomen omdat hij te duur wordt. Bovendien hebben HBO'ers minder gereflecteerd over hun vak en staan minder kritisch ten opzichte van welke verandering dan ook. De bewust aangestuurde niveaudaling van de leraar heeft hem meer volzaam gemaakt.

De vakhistorici hebben ons allang in de steek gelaten door hun begrijpelijke keuze voor de waardenvrije wetenschap. De politici hebben ons goedkoper en slaafser gemaakt. En de onderwijskundigen hebben het interessante werk gemonopoliseerd en de gewone leraar rondgecommandeerd als een domme kracht. En nu het allemaal fout gaat met de basisvorming krijgen wij de schuld: we doen het niet goed.

Misschien is het nu de tijd aan de pedagogen om ons te vertellen welk nut het vak voor de jonge mens heeft zodat zowel de onderwijsvorm als de gekozen leerstof meer afhankelijk wordt gemaakt van wat de jonge mens echt nodig heeft in zijn ontwikkeling. Voor mij blijft het doel van mijn vak dat ik jonge mensen in hun ontwikkeling leer zich bewust te worden van de wereld zodat ze eerst kritisch en vervolgens verantwoordelijk hun eigen bestaan invul kunnen vormgeven.

Wat betekent dat ik als leraar de brug moet slaan tussen de grote wereld en zijn verleden enerzijds en de kleine leefwereld van de choler anderzijds. Ik moet als intermediair weer boeien en enthousiasme voor mens en wereld overdragen. Laten we elkaar leren om weer verhalen te vertellen. Laat iemand als Johannes Kemkens een cursus geven voor degenen die het moe zijn om alleen studiewijzers te schrijven, D-toetsen te ontwerpen en alles uit te voeren wat 'tekentafel-geleerden' beter weten. Geef de macht weer terug aan de verbeelding!

in Marechal

Een geslaagd examen met de geschiedeniskaternen van NijghVersluys!

De NijghVersluys-katernen geschiedenis vormen een zeer goede voorbereiding op het **schoolexamen** en het **Centraal Examen**.

NIEUW!

Een paar sterke punten op een rijtje...

- Naast een helder en compleet historisch overzicht bieden de katernen basisvragen, (kleuren)illustraties, werkmateriaal, stelopdrachten, een chronologisch overzicht en een begrippenlijst.
- De katernen zijn zelfstandige, afgeronde (examen)onderwerpen.
- Het antwoordmodel is overzichtelijk en daardoor gebruikersvriendelijk.
- Met name de uitgaven *Grondrechten* en *Van bouw tot de val van de muur* zijn zeer geschikt als voorbereiding op het schoolexamen Tweede Fase.

Vul de bon in voor een gratis beoordelingspakket en fax deze naar 035 - 541 82 21 of stuur de bon naar NijghVersluys, postbus 225, 3740 AE BAARN. Bellen kan ook: 035 - 548 24 70. Meer informatie vindt u op onze website www.nijghversluys.nl.

Ja, ik ontvang graag een gratis beoordelingspakket voor de

- ☐ schoolonderzoekkaternen
☐ examenkaternen ☐ mavo
☐ havo/vwo

Naam school _____

Adres school (geen postbusnummer) _____

Postcode en plaats school _____

Naam _____ ☐ m ☐ v

Privé-adres _____

Postcode en plaats _____

Telefoon overdag _____

Telefoon na 17.00 uur _____

E-mailadres _____

Om een juiste postontvangst te kunnen garanderen, sturen wij onze post naar uw privé-adres. Heeft u daar bezwaar tegen?
☐ nee ☐ ja

NijghVersluys

THUIS IN HET ONDERWIJS

Toelichting bij bronnenkatern 9

Leerlingen van een 'Technische Fachschule' – VO – in Gera/DDR, februari 1990.

oefening het schrijven van de stelopdracht veel beter verloopt.

Niveau

De ingewikkeldheid van bronmateriaal en vragen maakt dit lesblokje eerder geschikt voor havo- en vwo-eind-examengroepen dan voor vier mavo. Maar het is goed mogelijk een aantal bronnen te selecteren waarmee ook vier-mavo leerlingen uit de voeten kunnen. Het inleven in een interview zou ook voor vier mavo leerlingen een adequate verwerking kunnen zijn. En misschien lijkt het u wel wat het bronnenkatern te gebruiken los van het eindexamen. Dan kan een interview op een bandje een goede eindpresentatie zijn!

Wij hopen dat met dit bronnenkatern de mogelijkheden voor klassengesprek, meningsvorming en -verdieping, inleving en relativering die binnen de 'officiële' omschrijving van dit thema wat op de achtergrond dreigen te raken, beter uit de verf komen.

Kleioedactie

Jongeren en de DDR

In dit bronnenkatern is materiaal bijeengebracht over jongeren in de DDR. In de stofomschrijving van het eindexamenonderwerp 'Duitsland en Europa 1945-2000' is aandacht besteed aan de DDR als dit paste bij het hoofdthema van het onderwerp: de betrouwbaarheid van Duitsland als partner in Europa. In de omschreven casussen van het examenonderwerp komt het leven in de DDR aan bod in de casus over de 'Nischengesellschaft'.

In de media is de afgelopen maanden in het kader van de herdenking van de val van de Berlijnse Muur uitgebreid stilgestaan bij het dagelijks leven in de voormalige DDR. Een hang naar het gezellige van vroeger voor sommigen, de 'Ostalgie', uitlopend in acties voor het behoud van Ampelmännchen en het handhaven van de eigen DDR-bier en sigarettenmerken; voor anderen de definitieve verwerping van het DDR-regime gesymboliseerd in de veroordeling van Egon Krenz als afrekening met de verantwoordelijken voor het schietbevel langs de grens.

Met het materiaal dat wij hier bijeen hebben gebracht kunnen Nederlandse leerlingen van nu, aan de hand van een interview met leeftijdgenoten die in de DDR zijn geboren, een indruk krijgen van het leven van jongeren in de DDR. Het bijeengebrachte materiaal pretendeert noch volledig noch representatief te zijn. We hebben gekozen voor aansprekend, zo concreet mogelijk materiaal, gericht op jongeren. Dat betekent geen statistieken (hoewel die in grote mate - via het Internet bijvoorbeeld - voorhanden zijn), geen interviews achteraf met beleidsmakers uit het DDR-bewind, geen latere beschouwingen van 'lijders' aan een DDR-opvoeding. Met behulp van korte, primaire bronnen, gespreid over relevante terreinen, willen wij een indruk geven van het leven van jongeren in de DDR. Zonder, nogmaals, te pretenderen dat wij representatief materiaal voor een gedegen onderzoek hebben verzameld.

De verwerking

De deelvragen bij elke bron zijn bedoeld om de leerling op weg te helpen en de bron enigszins te analyseren. Het verdient aanbeveling de leerlingen erop te wijzen bij iedere bron na te gaan waar hij vandaan komt; bij dit thema is het duidelijk dat een bron uit de 'officiële' DDR-koker een andere visie verwoordt dan een bron uit een andere hoek.

De uiteindelijke verwerking van het geheel in een betoog of verzonnen interview is een voorbereiding op het centraal eindexamen. Tot nu toe is op het eindexamen deze opdracht weliswaar zonder bronmateriaal aan de leerlingen voorgelegd, maar het is toch zinvol de leerling te laten oefenen met het schrijven van een stelopdracht op grond van bronmateriaal. Er zou daarvoor een lesuur kunnen worden afgesproken; dus: de opdrachten worden in een les gemaakt, in de tweede les wordt de stelopdracht geschreven. De leerling krijgt daarmee een goede oefening in het in korte tijd (onder druk) schrijven van een opstel of betoog. De ervaring leert dat door dit soort

In de serie Bronnenkaternen verschenen tot nu toe:

1. Het Joods-Palestijns Conflict (1882-1947)
2. De oorlog die nooit uitbarstte. De Koude Oorlog in cartoons van Nederlanders en Russen (1949-1983)
3. Bondsrepubliek in bronnen
4. De Conferentie van München (september 1938)
5. De Bokseropstand (1900)
6. De Zwarte Legende. Spaanse wredeheden tijdens de Tachtigjarige Oorlog in prent.
7. Een samenleving op de rails. De Verenigde Staten 1787-1914
8. Nederland 1780-1806 in bronnen (in samenwerking met het Algemeen Rijksarchief Den Haag)

Verdere informatie bij de eindredacteur: Tineke Bogaerts (tel. 030-6883576).

Computerprogramma's Geschiedenis

J. Beetsma en drs. Y. Beetsma

Toets- en oefenprogramma's. Ter voorbereiding op het eindexamen Geschiedenis 2000 zijn de volgende toets- en oefenprogramma's verschenen: *Nederland 1880-1919* en *Duitsland en Europa 1945-2000*.

Deze programma's, die zijn gebaseerd op de CSE-stofomschrijving, bevatten een toetsgedeelte en extra oefenmateriaal (rond de 400 vragen). Beide programma's bestaan uit een havo/vwo en mavo versie. Het toetsgedeelte bevat zowel meerkeuze- als open vragen en er kan per hoofdstuk geoefend worden. Het extra oefenmateriaal bestaat uit *matching* en *begrippen*. Bij deze onderdelen wordt een aantal termen respectievelijk begrippen gepresenteerd en daaronder twee termen respectievelijk een omschrijving. De leerling kiest de bijbehorende term of het begrip. Iedere leerling krijgt de vragen in een andere volgorde aangeboden. Bij voortijdig beëindigen van een programmaonderdeel kan de leerling op een later tijdstip verdergaan alsof er geen onderbreking is geweest. Tijdens en na het oefenen wordt het resultaat vermeld. Naderhand kan de docent dit resultaat opvragen. Een uitvoerige handleiding, de teksten van de toetsvragen en van het extra oefenmateriaal worden meegeleverd op diskette. De docent kan met een bijgevoegd hulpprogramma deze teksten afdrukken.

Staatsinrichting. Verder is beschikbaar het toets- en oefenprogramma Staatsinrichting. Dit programma is gebaseerd op het boek 'Het spel en de regels', uitgegeven door Nijgh Versluys. Het programma kan ook los van het boek gebruikt worden en bestaat uit toetsvragen, matching-opdrachten en begrippen.

Themaprogramma's. Er zijn vijf themaprogramma's beschikbaar over de onderwerpen:

De U2 affaire (1960), De muerij op de Zeven Provinciën (1933), Conflict de Jonge-Snijders (1918), Begin van de Japans-Chinese oorlog 1937 (Marco Polo incident) en Putsch van Hitler (1923).

Basisvorming. Voor het geschiedenisonderwijs in de basisvorming zijn opdrachten beschikbaar die bestaan uit toetsvragen, matching en begrippen. De leerstof is opgesplitst in drie delen, die als afzonderlijke programma's verkrijgbaar zijn. De opzet van de programma's is identiek aan die van de toetsprogramma's.

Deel 1 van de basisvorming geschiedenis behandelt het onderwerp 'Van prehistorie tot 1500'. Er zijn twee onderdelen, een oefen- en een verdiepingsgedeelte. Het oefengedeelte is onderverdeeld in zes hoofdstukken (totaal 483 opdrachten) met als onderwerpen: *Wat is geschiedenis; De prehistorie; Het oude Egypte; De Romeinen; De Middeleeuwen* en *De Arabieren*. Het verdiepingsgedeelte bevat een aantal interviews en een themaprogramma.

Deel 2 van de basisvorming geschiedenis behandelt het onderwerp 'Van 1500 tot 1900' in de vorm van een oefengedeelte. Dit oefengedeelte is onderverdeeld in zes hoofdstukken (totaal 1015 opdrachten) met als onderwerpen: *De Nederlandse Opstand, De Republiek, Absolutisme, Verlichting en Revolutie, De industriële revolutie, Naar een democratisch Nederland* en *Ontstaan en groei van de Verenigde Staten*.

Deel 3 van de basisvorming geschiedenis behandelt het onderwerp 'De Twintigste Eeuw' in de vorm van een oefengedeelte. Dit oefengedeelte is onderverdeeld in zeven hoofdstukken (totaal 1307 opdrachten) met als onderwerpen: *De tijd van de wereldoorlogen, De tijd van de Koude Oorlog, De opkomst van Azië, Het Midden-Oosten, Nederland en de koloniën, Nederland in de twintigste eeuw* en *Veranderend Europa*.

Demonstratie diskette. Voorbeelden van de programma's zijn beschikbaar op een demonstratie diskette. Naast een beschrijving van de programma's kan een beknopt onderdeel gedaan worden, zoals de leerling dat te zien krijgt. De prijs van een demonstratie diskette bedraagt f25,-. Dit bedrag wordt in mindering gebracht als u vervolgens een toets- of themaprogramma bestelt.

Voor informatie en bestellingen:

Beetsma Courseware, Eesterweg 16, 9863 TB Doezum
0594 612701 of 0513 413412

UIT DE DOEKEN GEDAAN!

IN THIEME'S NIEUWE EXAMENKATERN

SFINX, DUITSLAND EN EUROPA,

1945-2000 WORDT HET RECENTE DUITSE

VERLEDEN HELDER EN GENUANCEERD

UIT DE DOEKEN GEDAAN: EEN GRONDIGE

EN PLEZIERIGE VOORBEREIDING OP HET

CENTRAAL SCHRIFTELIJK EXAMEN! DE

NIEUWE KATERNEN VERSCHIJNEN IN

SEPTEMBER EN

OKTOBER 1999.

Sfinx-examenkaternen bestaan uit afzonderlijke vm- en hv-edities en onderscheiden zich door:

- een heldere opzet
- integratie van bronnen en tekst
- consequente actualisering van de thema's
- het stimuleren van zelfwerkzaamheid

Wilt u meer weten? Bel dan onze Docentenlijn (0575) 59 48 80

Onze educatief adviseurs zijn ook te bereiken via e-mail: info@thieme.nl

Thieme

Postbus 7 7200 AA Zutphen

V E R N I E U W I N G D I E W E R K T

Een gezonde jeugd maakt een nieuw Duitsland

*Dit bronnenkatern is
samengesteld en van
opdrachten voorzien door de
Kleio-redactie in
samenwerking met het
Duitsland Instituut
in Amsterdam.
De bronnen zijn afkomstig
van het instituut, met
uitzondering van de nummers
zeven en acht, die uit een
boek komen dat beschikbaar
is gesteld door Hagen Koch,
voormalig Stasi-officier.
De bronnen zijn vertaald
door Lies Schippers.*

Bron 1

'Bij de Wessies is he'

Vier scholieren uit Thüringen ove

*In 1999 verschijnt in het
Duitse weekblad
'Der Spiegel' een
interview met vier
jongeren, die in de
vroegere Duitse
Democratische
Republiek geboren zijn.
In dit interview geven
zij hun mening over
de DDR.
De meningen van deze
vier scholieren vormen
het uitgangspunt bij dit
bronnenkatern.*

Carla Porges (15) uit Gera, Susanne Strobel (16) uit Erfurt, Ferenz Langheinrich (15) uit Niederzimmern bij Erfurt en Volker Weyh (16) uit Apolda zitten op de middelbare school.

Spiegel: Wat komt bij je op als je aan de DDR denkt?

Susanne: Saamhorigheid onder de mensen.

Carla: Dat men sociaal gezien goed verzekerd is.

Volker: Totalitarisme.

Ferenz: Beperkte vrijheid.

Spiegel: Wat bedoel je met saamhorigheid, Susanne?

Susanne: Het belangrijkste was dat iedereen werk had. Men kende het angstgevoel of het gevoel onder druk te staan niet. Mensen hielpen elkaar. Omdat de druk er niet was, hoefde men ook niet jaloers op elkaar te zijn.

Carla: Dat was een beter collectief, zo samen.

Susanne: Ook in de flats. Daar hebben we een keer met elkaar een tuinfeest gehouden. Toen was alles veel vriendelijker.

Volker: Vroeger leende de buurman je ook uit eigen beweging de bijl uit.

Spiegel: Zou hij dat tegenwoordig niet meer doen?

Allemaal: Nee!

Spiegel: Tijdens de Wende waren jullie nog jong, vijf of zes jaar. Hoe weten jullie eigenlijk wat er in de DDR aan de hand was?

Carla: In hoofdzaak van mijn ouders en via de televisie.

Susanne: Ik interesseer me ervoor omdat ik er opgegroeid ben. Veel dingen heb ik als kind nog mee-gemaakt, mijn vader was directeur van een school.

Spiegel: Wat wordt er eigenlijk op school over de DDR verteld? Er wordt vaak beweerd dat de docenten de DDR veel te positief afschilderen.

Ferenz: Wij behandelen nu op school de geschiedenis van de DDR. Mijn geschiedenislerares onthoudt zich van ieder oordeel.

Volker: Er wordt veel ophef over gemaakt. De meeste leerboeken die we in de voormalige DDR gebruiken zijn doordrongen van het westerse perspectief en dat wil zeggen dat er op het communisme wordt gescholden. Het is voortdurend oost tegen west, in de boeken merk je dat telkens weer aan bepaalde sleutelzinnen.

Susanne: In de DDR waren er cijfers voor vlijt en gedrag. Voor veel scholieren zou het goed zijn als ze die nu ook nog kregen. Velen hebben geen respect voor docenten. Dat kwam in de DDR niet voor.

Carla, Volker, Ferenz en Susanne: "Je kan niet zeggen dat alles daar slecht was."

eder voor zich'

hun kindertijd in de DDR

Spiegel: Constateer je grote problemen tussen Ossies en Wessies?

Susanne: Ik ken iemand die in het westen naar school is gegaan. Het eerste dat die persoon daar kreeg te horen was 'daar komt weer zo'n oost-turk'. De Wessies proberen helemaal niet om ons persoonlijk te leren kennen. Dat vind ik erg. Ook binnen onze familie heb ik meegemaakt dat, toen de Muur was gevallen, wij opeens alles hadden wat ze aan de andere kant (in het westen) ook hadden. Daarmee konden ze niet overweg. We waren altijd die arme Ossies geweest, die pakjes toegestuurd kregen.

Carla: De mentaliteit tussen Ossies en Wessies verschilt. Bij de Ossies leeft er nog een beetje het collectief. Bij de Wessies is het gewoon ieder voor zich.

Volker: Ik heb al veel mensen uit het westen ontmoet. Die zijn bij de eerste kennismaking meestal heel afstandelijk. Ze zijn moeilijk benaderbaar, ook op het persoonlijke vlak. Je kan ook niet zoveel vertellen zoals vroeger in de DDR.

Spiegel: Kon je vroeger in de DDR dan over alles praten?

Susanne: Men wist gewoon waarover je wel kon praten en waarover niet. Over politiek kon bijvoorbeeld niet gepraat worden, of alleen binnen bepaalde grenzen.

Volker: Mijn vader heeft me verteld dat hij zich soms negatief heeft uitgelaten over de DDR. Hij heeft toen twee jaar in de bajes gezeten en mocht niet studeren. De DDR was door en door totalitair.

Ferenz: Mijn moeder kon toen niet studeren, omdat mijn opa vroeger een zelfstandige ondernemer was.

Spiegel: Hoe moet de staat omgaan met mensen die vroeger voor de repressie verantwoordelijk waren?

Volker: Ik zeg, vanwege wat er met mijn vader is gebeurd: onrecht dat in de DDR is geschied moet rechtgezet worden.

Susanne: Maar als het om mensen van tachtig gaat, dan heeft dat geen zin meer. Waarom zou je die nog vijf jaar in de gevangenis vastzetten?

Carla: Je moet natuurlijk niet op alle

slakken zout leggen, daar komt niets goeds van.

Spiegel: Vragen jullie aan je docenten wat ze in de voormalige DDR deden?

Carla: Ik denk dat ze daar liever geen antwoord op geven.

Volker: Nee, leerlingen stellen zulke vragen niet.

Susanne: Met onze leraar is het anders, die spreekt vrijuit over alles. Wij vragen hem ook hoe het toen was in de DDR.

Spiegel: Vinden jullie het jammer dat de DDR niet meer bestaat?

Carla: Je kan niet zeggen dat alles daar slecht was. Niemand hoefde bijvoorbeeld zelf medicijnen te betalen.

Tegenwoordig kunnen arme mensen zich niet elke medische behandeling veroorloven. En ook het onderwijs was goedkoper, mensen kregen de kans een opleiding te volgen.

Susanne: Ik had een mooie kindertijd in de DDR en natuurlijk zaten er goede en slechte kanten aan de DDR. Maar dat heb je overal.

Volker: Omdat er nu minder verbondenheid is tussen de mensen vind ik het jammer dat de DDR niet meer bestaat.

Ferenz: Ik vind het niet jammer. Het was een totalitair systeem. Er waren wel verkiezingen, maar die waren niet echt vrij en je kon niet voor je mening uitkomen.

Interview van Almut Hielscher in 'Der Spiegel', nr.10, 8 maart 1999.

Opdracht 1

Gebruik bron 1

- Vat samen wat Susanne, Carla, Volker en Ferenz ieder zeggen als hun mening gevraagd wordt over de DDR.
- Geef bij ieder antwoord aan, waarom je denkt dat het werd gegeven. Gebruik daarbij de ervaringen van de geïnterviewde.

Carla, Volker, Ferenz en Susanne hebben hun jeugd in de DDR zowel negatief als positief ervaren. Voor een historisch onderzoek vormt dit een mooi uitgangspunt.

Hoe ging het eraan toe in de DDR?

Wat betekende het voor jongeren om daar op te groeien? Welke rol speelde de staat in het leven van jongeren? Hoe was het om op te groeien in een totalitaire staat?

Lukte het om de jongeren te vormen zoals de DDR-regering dat wilde? Welk oordeel wordt door bronnen bevestigd, het meer negatieve oordeel van de twee jongens of het positievere oordeel van de meisjes?

Om dit soort vragen te beantwoorden is het nodig bronnen te verzamelen. Dat hebben wij al gedaan en die bronnen hebben we ingedeeld.

Om na te gaan wat de bemoeienis van de staat met jongeren was hebben we speciaal naar twee onderwerpen gekeken.

A. De staat en de scholen.

B. De staat en de jongerencultuur. Hierbij kijken we vooral naar muziek.

Bij iedere bron is duidelijk aangegeven waar hij vandaan komt.

De Tien Geboden voor de nieuwe socialistische mens

10 GEBOTE
für den neuen
sozialistischen Menschen

- 1 DU SOLLST Dich stets für die internationale Solidarität der Arbeiterklasse und aller Werktätigen sowie für die unverbrüchliche Verbundenheit aller sozialistischen Länder einsetzen.
- 2 DU SOLLST Dein Vaterland lieben und stets bereit sein, Deine ganze Kraft und Fähigkeit für die Verteidigung der Arbeiter- und Bauern-Macht einzusetzen.
- 3 DU SOLLST helfen, die Ausbeutung des Menschen durch den Menschen zu beseitigen.
- 4 DU SOLLST gute Taten für den Sozialismus vollbringen, denn der Sozialismus führt zu einem besseren Leben für alle Werktätigen.
- 5 DU SOLLST beim Aufbau des Sozialismus im Geiste der gegenseitigen Hilfe und der kameradschaftlichen Zusammenarbeit handeln, das Kollektiv achten und seine Kritik beherzigen.
- 6 DU SOLLST das Volkseigentum schützen und mehren.
- 7 DU SOLLST stets nach Verbesserung Deiner Leistungen streben, sparsam sein und die sozialistische Arbeitsdisziplin festigen.
- 8 DU SOLLST Deine Kinder im Geiste des Friedens und des Sozialismus zu allseitig gebildeten, charakterfesten und körperlich gestählten Menschen erziehen.
- 9 DU SOLLST sauber und anständig leben und Deine Familie achten.
- 10 DU SOLLST Solidarität mit den um ihre nationale Befreiung kämpfenden und den ihre nationale Unabhängigkeit verteidigenden Völkern üben.

WALTER ULBRICHT AUF DEM V. PARTEITAG DER SED
AM 10. JULI 1958 IN BERLIN

- 1 Je moet je inzetten voor de internationale solidariteit van de arbeidersklasse en alle werkenden, alsmede voor de onverbreekelijke verbondenheid van alle socialistische landen.
- 2 Je moet je vaderland liefhebben en altijd bereid zijn je gehele kracht en vermogen in te zetten voor de verdediging van de arbeiders- en boerenmacht.
- 3 Je moet helpen de uitbuiting van de ene mens door de andere te beëindigen.
- 4 Je moet goede daden voor het socialisme verrichten, want het socialisme leidt tot een beter leven voor alle werkenden.
- 5 Je moet bij de opbouw van het socialisme handelen in de geest van wederzijdse hulp en kameraadschappelijke samenwerking, het collectief respecteren en zijn kritiek ter harte nemen.
- 6 Je moet het volkseigendom beschermen en vergroten.
- 7 Je moet altijd naar verbetering van je prestaties streven, zuinig zijn en de socialistische arbeidsdiscipline versterken.
- 8 Je moet je kinderen in de geest van de vrede en het socialisme opvoeden tot veelzijdige, karaktervast en gestaalde mensen.
- 9 Je moet schoon en fatsoenlijk leven en je familie respecteren.
- 10 Je moet solidair zijn met de volkeren die strijden voor nationale bevrijding en hun nationale onafhankelijkheid verdedigen.

Bron: DDR-leider Walter Ulbricht op een partijdag van de Sozialistische Partei Deutschlands, de SED, op 10 juli 1958.

Opdracht 2

Gebruik bron 3

- a. Vergelijk deze beoordeling met een rapport uit het Nederlandse onderwijs. Doe dat door ten minste twee punten van overeenkomst te noteren en twee punten van verschil.
- b. Geef een voorlopige conclusie: wat vindt de staat belangrijk voor een scholier in de DDR?

A. De school in de DDR

Voor een staat die zich intensief met jongeren wil bemoeien is het onderwijs een belangrijk middel. Op school kan de staat door regels en eisen op te leggen de opvoeding van jongeren naar zijn hand zetten. De eerste bronnen gaan daarom over de school in de DDR.

Bron 3

Beoordeling van een leerling in een DDR-einddiploma in 1986

Michael heeft zijn prestaties in vergelijking met vorig jaar wezenlijk verbeterd. Hij heeft dit schooljaar geleerd zijn werk te plannen en kan nu ook met meer regelmaat werken. Zijn zelfvertrouwen is door het leveren van goede prestaties toegenomen.

Michael past goed in het collectief van de klas. Hij heeft over het algemeen een goede verhouding met zijn klasgenoten. Hij moet echter nog wel leren zich in sommige situaties beter te beheersen.

Michael heeft een positieve invloed gehad op de sfeer in de klas. Ook moet hij geprezen worden voor zijn hulp bij de voorbereiding van het Russische taalfeest.

Michael heeft meegeholpen het studiejaar van de Freie Deutsche Jugend (FDJ) vorm te geven en hij mag hiervoor geprezen worden.

Hij was deelnemer aan de solidariteitsactie van onze school.

In politieke discussies heeft Michael getoond dat hij een aanhanger is van de Partij. Hij moet echter meer moeite doen om zich te verdiepen in de informatie, zodat hij, uitgaande van het marxisme-leninisme, nog overtuigender kan argumenteren.

Bron: Het Oost-Duitse weekblad 'Wochenschau', 1986.

Bron 4

Wehrerziehung

Jonge leerlingen in de DDR werden in het kader van het verplichte vak **Wehrerziehung** (Verdedigingskunde) tijdelijk 'geadopteerd' door een eenheid van het leger. Militairen namen dan een groep scholieren (**Pateneinheit**) onder hun hoede en vertelden verhalen over het leger. Een elektricien die naar de Bondsrepubliek was gegaan, vertelde hierover in 1984 het volgende.

'Bij de kinderen slaat de militaire propaganda zeer goed aan. De kinderen worden in zogenaamde 'Pateneinheiten' bijeengebracht. Ze mogen dan ook wel eens een tank aanraken. Vaak brengen soldaten een bezoek aan deze eenheden en krijgen de kinderen snoepjes. Je merkt dan hoe ongelooflijk enthousiast de kinderen zijn. Maar vanaf ongeveer het negende schooljaar moet ik zeggen, ligt het enthousiasme meer op het sportieve vlak. Ze beginnen zich dan al een beetje te distantiëren. Iedereen wil als snelste over de stormbaan en het beste de opdrachten uitvoeren, men denkt dan minder aan politieke dingen. Bij leerlingen van een jaar of achttien is een sterke afkeer aanwezig. Dat geldt voor ten minste twee op de drie kinderen.'

Bron: West-Duits boek over de socialistische Wehrerziehung in de DDR, 1984.

Opdracht 3

Gebruik bron 2 en 3

Vergelijk de 'tien geboden' met wat je uit bron 3 gehaald hebt. Doe dat door aan te geven aan welk gebod wel, en aan welk geen aandacht is besteed. Doe het zo: aan gebod 1 is wel/geen aandacht besteed, want ...; aan gebod 2 is ... enzovoort.

Opdracht 4

Gebruik bron 4

Een onderdeel van het lesprogramma vormde de Wehrerziehung.

Leg met behulp van bron 4 uit wat de inhoud is van het vak Wehrerziehung.

Bron 5

Wehrerziehung? Liever niet!

Oudere leerlingen moesten niet alleen het vak Wehrerziehung volgen, maar gingen ook mee naar 'burgerdefensiekampen'. Daar leerden ze militaire basisvaardigheden, zoals het gebruik van wapens. Ook kregen ze les in de marxistisch-leninistische ideologie. Niet iedereen wilde meedoen, zoals een dochter van een dominee in Halle. Haar vader stuurde in 1979 de volgende brief naar de leiding van de school.

Halle, maart 1979

Aan de schoolleiding van de *erweiterte Oberschule* Thomas Müntzer, Halle/Saale via de klassenleidster van klas 9.1

Zeer geachte mevrouw de directeur,

Onze dochter S. heeft zaterdagavond jongstleden haar klasseleidster ervan op de hoogte gebracht dat zij vanwege gewetensbezwaren niet wil meedoen aan het vak Wehrerziehung, omdat het hier om een puur militaire opleiding gaat en zij geen mogelijkheid ziet om tijdens deze lessen uiting te geven aan haar christelijke overtuiging. Zij heeft daarom vanmiddag niet meegedaan aan de les en zij wil ook niet meegaan op het burgerdefensiekamp.

Als vader vraag ik u de beslissing van mijn dochter te respecteren. Ik ben van mening dat mijn dochter tot nu toe heeft bewezen dat zij nooit het werk schuwt en dat zij altijd bereid is om mee te werken bij speciale taken en in werkgemeenschappen en dat zij zich medeverantwoordelijk heeft getoond voor het klassencollectief. Zij is voorts bereid om in plaats van Wehrerziehung en het burgerdefensiekamp een vervangende dienst te vervullen in een ziekenhuis of een vergelijkbare instelling.

De schoolleiding is er ongetwijfeld van op de hoogte dat op 22 november 1978 in Berlijn een gesprek heeft plaatsgevonden tussen vertegenwoordigers van de evangelische kerk en de staatssecretaris voor religieuze kwesties over de Wehrerziehung. Daarin heeft de staatssecretaris in naam van de regering beloofd dat personen die niet deelnemen aan de Wehrerziehung geen slachtoffer zullen worden van discriminatie en disciplinaire strafmaatregelen. Ik wil mij op deze beloften beroepen.

Mijn vrouw en ik zijn desgewenst altijd bereid in een gesprek onze mening verder toe te lichten.

Met vriendelijke groet,
H.H.

De schoolleiding aarzelde, maar ging uiteindelijk akkoord. Het meisje hoefde het vak Wehrerziehung niet te volgen. Wel werd het ministerie voor Staatsveiligheid, de Stasi, op de hoogte gesteld. Na haar middelbare school wilde S. medicijnen gaan studeren. De Stasi hield dat tegen, zo blijkt uit een interne notitie uit 1982.

Bron: de brief van de vader en de interne notitie van de Stasi werden na de val van de Muur in 1989 gevonden in het archief van het Ministerie voor Staatsveiligheid (Stasi).

Opdracht 5

Gebruik de bronnen 4 en 5

- Vul je antwoord uit vraag 4 aan met nieuwe gegevens uit bron 5.
- Ontleen aan de bronnen de positieve en negatieve kanten van de Wehrerziehung die genoemd worden.
- Maak aannemelijk dat het verhaal dat in bron 5 beschreven wordt minder representatief is voor jongeren in de DDR dan het verhaal uit bron 4.

Halle, 21 september 1982

Informatie

Inofficieel is ons ter ore gekomen, dat de dochter van H.H., dominee van de kerkgemeenschap in Halle, geheten S.H. medicijnen wil gaan studeren aan de universiteit in Halle. In 1982/83 is S.H. niet toegelaten tot de studie medicijnen in Halle.

S.H. heeft op 15 februari 1982 contact opgenomen met mevrouw H. (geen familie), wonende op de Hansering 14, en haar om raad gevraagd met betrekking tot de inschrijving voor het studiejaar 1983-1984. Mevrouw H. heeft S.H. naar de gemeenteraad, afdeling volksopvoeding verwezen.

Vereiste maatregel: Verhinderend van inschrijving van S.H.

Bron 6

Bron 7

Susanne, 16, DDR-scholiere, vraagt zich in 1977 af: 'Hoe zit het nou?'

'Ik vind het erg hoe het met papa gesteld is. Ik hoor het altijd aan wanneer hij over het werk foetert, ik probeer het te begrijpen, maar het maakt me neerslachtig wanneer hij moeilijkheden heeft met de Partij. Op school spreekt men er heel anders over. Wat moet ik nou geloven? Vaak ben ik echt bang, omdat ik niet langer alles klakkeloos kan geloven zoals een kind. Ik heb zo vreemd over ons schoolhoofd gedroomd. Die vertelt ons altijd hoe we moeten zijn. Ineens wilde hij ons doodschieten. Dat komt omdat ik denk dat ik blijf zitten. En het eindexamen halen is nu juist zo belangrijk. Dat geeft zo'n grote druk dat je helemaal niet meer rustig kan slapen.

In mijn droom heb ik aan ons schoolhoofd alles uitgelegd, ik heb met hem onderhandeld, zoals ik dat altijd doe, en toen heeft hij ons in leven gelaten. Ik was heel erg zenuwachtig, maar het helpt toch wanneer je je ergens voor inzet.

In mijn klas is eigenlijk iedereen een aanhanger van het socialisme. Iedereen probeert anderen ervan

te overtuigen hoe overtuigd ze zelf wel niet zijn. Onze staat maakt fouten, ja natuurlijk, maar het principe is onberispelijk. Echte fanatici zijn we soms. Sommige mensen zeggen: iedereen die weg wil gaan moet maar gaan.

Een lichtend voorbeeld is mijn geschiedenislerares. Alleen al haar uiterlijk: ze gaat altijd modieus gekleed, helemaal niet als een typische lerares, ze ziet er altijd fris en uitgerust uit, alsof ze met ons sowieso geen problemen heeft. Ze werkt niet rechtlijnig naar een doel toe en dringt niet haar eigen mening aan ons op. Wij kunnen over alles praten, ook over de West-Duitse televisie.

Zij zegt nooit: 'Dat is fout'. Zij zegt: 'Het is goed dat jullie zo eerlijk zijn'. Zij vindt dat je alleen een eigen mening kan krijgen, wanneer er openheid is en wanneer er ruimte is voor vergissingen. Zij behandelt ons niet zoals een leraar zijn ondergeschikten behandelt."

Bron: Oost-Duits boek over jongeren in de DDR, 1977.

Een voormalig docent blikt terug op de jaren zeventig en tachtig in de DDR

'De kloof tussen de succesverhalen en de realiteit werd ook op het gebied van het onderwijs groter. Het onderwijs werd steeds meer doortrokken van ideologie; leuzen en succesverhalen waren aan de orde van de dag.

De uitslagen van de afsluitende toetsen van de tiende klas en de eindexamens leken de prognose van de overheid waar te maken dat de Nobelprijzen in de jaren tachtig en negentig naar de DDR zouden gaan. Maar de reële vakken – daarbij kijk ik vooral naar de geesteswetenschappen en de talen – liet steeds meer te wensen over. (...)

Wat het meest indruk op mij maakte was, dat de meesten dit helemaal niet als een gemis ervoeren. (...) Iedereen merkte toch, of het nu ging om scholieren, studenten of burgers, dat andere waarden belangrijker waren dan een goede algemene ontwikkeling.

Dat pedagogische handarbeiders (d.w.z. leraren), de vervullers van het plan met de goede cijfers op school, met minder conflicten door het leven gingen dan de veeleisenden, vooral die met een filosofische instelling, dat wist iedere student in zijn eerste studiejaar al precies. (...)

Hoe konden studenten hoge eisen aan zichzelf stellen als twaalf jaar lang middelmatigheid beloond werd als een voortreffelijke prestatie? Dat werd de trend. Partij en staat wilden successen zien, die stelden zij al van tevoren vast, en dus werden die geleverd.'

Bron: Jürgen Fuchs en Gerhard Diemke, 'Dumm geschult? Ein Schuler und sein Lehrer' (Berlin 1992) blz. 65-68.

Opdracht 6

Gebruik bron 6 en 7

- Geef een verklaring voor de verwarring bij Susanne.
- Is de geschiedenislerares van Susanne uit bron 6 representatief voor de leraren in de DDR in de jaren zeventig? Leg dit uit met behulp van bron 7.

B. De jongerencultuur in de DDR

De overheid in de DDR had een duidelijke mening over de jongerencultuur.

Uit de officiële reactie op westerse popmuziek is dat duidelijk af te leiden.

Tegenover de popcultuur van de jaren zestig en zeventig werd in de DDR een eigen 'dancultuur' gezet.

Maar of dat overtuigend was?

Kapitalistische muziek

Bron 7

Zo zagen de Beatles eruit toen ze nog 'A Hard Days Night' zongen en hun beste nummers zich kenmerkten door zowel een realistische weergave van het leven van de arbeidersklasse als door een doorschemerend onbehagen over het Engelse conservatisme en de massaproducten van de kapitalistische schlagerindustrie.

En dit is wat er van de Beatles overbleef toen ze zich in toenemende mate aanpasten aan de praktijk van de kapitalistische muziekindustrie.

Bron: leerboek voor jongeren die werden opgeleid tot militair in de elite-eenheid van de DDR, het Wachregiment Feliks Dzierzynski. De eenheid viel onder het gezag van het ministerie voor Staatsveiligheid, de binnenlandse veiligheidsdienst, in de volksmond bekend als Stasi.

8

Opdracht 7

Gebruik bron 8

- Geef één reden waarom de Beatles in hun latere periode minder gewaardeerd werden dan in hun vroege tijd.
- Beschrijf de suggestie die uitgaat van de keuze van juist deze twee foto's.
- Bedenk een onderschrift voor beide foto's die in het fanclubblad van de Beatles in Nederland zou kunnen staan.

Socialistische muziek

Bron 8

Muziek kan bijdragen tot de ontwikkeling van een socialistische levenshouding. Een belangrijk onderdeel van de socialistische muziekcultuur is onze dansmuziek. Als dans-en gezelligheidsmuziek komt deze muziek tegemoet aan de behoeften van brede lagen van de bevolking.

Conform de vijfde en dertiende zitting van de Staatsraad en de besluiten van de zevende Partijdag van de Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, de SED, dienen alle componisten van dansmuziek in de DDR een socialistische dansmuziek te ontwikkelen als uitdrukking van de behoefte van onze samenleving en als duidelijk alternatief voor de decadente, imperialistische muziekindustrie van het Westen.

Gerd Natschinski hierover: 'Zoals iedere kunstvorm is ook de dansmuziek een uitdrukking van het levensgevoel van mensen. Dat levensgevoel komt voort uit de nationale en maatschappelijk omstandigheden waarin ze leven. Wij componisten staan voor de opgave aan het nieuwe levensgevoel van de socialistische burger in de DDR uitdrukking te geven'.

Er rust een grote verantwoordelijkheid op de schouders van componisten van dansmuziek die met hun muziek vooral de jeugd bereiken. Jongeren zoeken naar voorbeelden aan wie ze zich kunnen spiegelen, voorbeelden die hun levenshouding en hun esthetische normen beïnvloeden. Daar bewezen is welke invloed de makkelijk in het gehoor liggende dansmuziek heeft, dienen componisten zich hiervan bewust te zijn en te anticiperen op de mogelijke werking die hun nieuwste schlager op de persoonlijke vorming van de jeugd kan hebben.

Bron: leerboek voor jongeren

die werden opgeleid tot militair in de elite-eenheid van de DDR, het Wachregiment Feliks Dzierzynski. De eenheid viel onder het gezag van het ministerie voor Staatsveiligheid, de binnenlandse veiligheidsdienst, die in de volksmond bekend stond als Stasi.

Opdracht 8

Gebruik bron 8 en 9

Toon aan dat de maker van het onderschrift bij bron 8 de besluiten van de Partijdag van de SED uitvoert.

Opdracht 9

Gebruik bron 9

Leg uit waarom de muziek van de Beatles (in hun latere periode) niet aansluit bij de opvattingen van Gerd Natschinski.

Bron 10

Alternatief leven in de DDR

**Angela Kowalczyk, geboren in 1965 te Berlijn.
Tegenwoordig werkzaam als schrijfster in Berlijn**

Waarom werd u, mevrouw Kowalczyk, in de gaten gehouden door de Stasi, de binnenlandse veiligheidsdienst?
'Omdat ik bij de Oost-Berlijnse punkscene hoorde, die officieel natuurlijk altijd werd bestreden. Steeds werd er geprobeerd iets tegen de punkscene aan te zwengelen. Wij mochten er niet zijn. Men zocht en vond een mogelijkheid mij te arresteren, omdat ik vlugschriften had geschreven. Ik had een paar mensen zo'n vlugschrift gegeven en op mijn toenmalige werk een paar exemplaren uitgedeeld.

Ik had een opleiding voor de verkoop van reserveonderdelen voor auto's gevolgd. Die opleiding volgde ik in een internaat. Elke twee maanden moest ik naar Zschopau voor theorieles. In die tijd werd mijn dagboek gestolen. Het belandde in de handen van de leidster van het internaat en die droeg het over aan de volkspolitie. Ik had over dingen geschreven die mij niet zinden, ik verdedigde de punkscene in Berlijn. Er stonden alleen persoonlijke dingen in. Dat was de aanleiding om me uiteindelijk te arresteren. Na mijn arrestatie kreeg ik mijn dagboek weer terug.'

Hoe kwam u in de punkscene van Berlijn terecht?

'Op oudejaarsavond 1980 hoorde ik op een doodnormaal feestje voor de eerste keer punkmuziek. Ik werd helemaal gegrepen door het levensgevoel dat deze muziek tot uitdrukking bracht. Het gevoel ook nee te kunnen zeggen en niet alles zomaar te slikken heeft me tot vandaag de dag niet meer losgelaten. Ik was toen vijftien jaar oud. In het begin waren wij nog mensen die voor elkaar opkwamen. De bevolking maakte al snel afkeurende opmerkingen over onze verschijning. Maar daar stoorden wij ons niet aan. Voor mij was het een manier om de mensen te tonen wat zij van me gemaakt hadden.

Eerst ontmoetten wij elkaar op pleinen, maar later meestal in café's. We werden gewoon gedwongen naar een café te

gaan. Bij de jeugdverenigingen van de FDJ kwamen we niet binnen. In het begin zagen we er niet eens zo 'slecht' uit. Voor ons was het al voldoende wanneer iemand een herkenningsteken droeg, zoals een veiligheidsspeld. Met die mensen werd je dan solidair. We praatten met elkaar. En later gingen we onze haren verven en gingen we ook zo gekleed.'

Was u lid van de communistische jeugdorganisaties van de DDR, zoals de Jonge Pionieren en de FDJ?

'Het was in de DDR min of meer verplicht je aan te sluiten bij zo'n organisatie. Als kind was je nog trots om pionier te zijn. Maar op een gegeven moment wierp je toch je FDJ-blouse in de hoek en trok je wat anders aan, omdat die blouse niet mooi was. Ik heb heel officieel gezegd dat ik uit de FDJ wilde stappen. Wij waren toch slechts betalende leden. Ze wilden ons helemaal niet. En wij wilden naar onze eigen muziek luisteren en ons eigen leven leiden.

Destijds werd dat overal veroordeeld. Alleen in de kerk werden we op een gegeven moment geaccepteerd. Daarvoor wil ik mijn grote dank uitspreken. Vóór die tijd hingen we meestal op straat. Er waren arrestatiegolven en dan werden we op de Alexanderplatz in elkaar geslagen. Het is wel eens voorgekomen dat de Pinksterkerk de deuren voor ons heeft geopend. Maar ook binnen de kerk werd er samengewerkt met de Stasi en was er verzet tegen onze levensstijl. Daardoor konden we elkaar ook binnen deze kerk niet ontmoeten. Op dat moment was het voor ons alsof de wereld instortte. Kort daarna nam een andere kerk ons dan weer op.

Sporadisch hebben medewerkers van de kerk ons echt geholpen door bijvoorbeeld verzoekschriften te schrijven om de dienstplicht te weigeren. Daardoor kregen we weer wat nieuwe moed.

10

Opdracht 10

Net als in het Westen ontstaat in de jaren tachtig in de DDR onder een groep jongeren een punkbeweging (als je niet weet wat dat inhoudt, zoek dat dan op!).

Gebruik bron 10
Punkers zetten zich heftig af tegen hun omgeving.

- Maak met de bron duidelijk waartegen Angela (als punkster) zich verzette. Besteed aandacht aan haar mening over de FDJ.
- Leg uit welk gevolg dit verzet had voor Angela.

Bron: boek uit 1997 waarin interviews staan met mensen die vertellen over hun jeugd in de DDR. Michael Richter en Karin Ulrich, 'Wir sind jung, die Welt ist offen...'

Bron 11

Modelleven in de DDR

Interview met de 21-jarige Tom Zentrich, plaatsvervangend ploegleider van de Karl Marx-jeugdbrigade en afgevaardigde voor de Freie Deutsche Jugend in de het Oost-Duitse parlement, de Volkskammer.

'Ik zou niet met een burger uit de Bondsrepubliek willen ruilen. Ik ben daar nog nooit geweest. Zeker, ook daar zullen vele mensen hard werken. En het staat vast dat ze in grotere auto's rijden, volle etalages hebben en op vakantie gaan naar Mallorca. Maar dan komen er toch een paar belangrijke vragen bij me op. Ben ik daar wel zeker van een opleiding en heb ik wel uitzicht op werk? Misschien, ik wil er niet aan denken, word ik wel jarenlang werkloos. En dat op mijn leeftijd. Persoonlijk zou ik niet in onzekerheid kunnen leven over wat de volgende dag zou brengen. Ja, en de meeste kameraden zeggen hetzelfde: in het Westen draaien nogal wat mensen ervoor op dat het goed gaat met anderen. Per slot van rekening is het bij hen zoals het altijd al in het Duitsland van voor de deling was. Vooral de arbeider, de kleine man is hier de dupe van geworden. Eerlijk gezegd vind ik het hier veel beter. Rechtvaardiger.'

Bron: interview in het communistische weekblad 'Junge Welt' (1988)

Opdracht 11

Gebruik bron 11

- Vat samen wat Tom van het Westen vindt.
- Geef een mogelijke verklaring voor zijn mening.

C. Eindverslag

Door het bestuderen van de bronnen hebben we gegevens gevonden over het leven van jongeren in de DDR. Met de antwoorden op de vragen bij de bronnen kunnen we nagaan of het interview uit 'Der Spiegel' door dit onderzoekje wordt bevestigd of niet. Daarom maken we nu een eindverslag. Je kunt daarbij kiezen voor een verzonnen interview of een betoog.

Opdracht 12

Interview

Gebruik alle bronnen (1 tot en met 10).

Stel je voor dat jij in de plaats van één van de vier geïnterviewde jongeren uit bron 1 antwoord moet geven op de vragen over de DDR.

Kies een passende naam. Gebruik de cursief gedrukte vragen. Maak bij je antwoorden gebruik van de gegevens uit de bronnen. Geef bij ieder gegeven aan uit welke bron dit komt.

De vragen

- Wat is het eerste dat je invalt bij het woord DDR?
- Wil je een duidelijk voorbeeld uit je eigen jeugd-ervaringen geven zodat de lezers begrijpen waarom je zo antwoord?
- Hoe ging het op school in de DDR? Wat vond je leuke en wat vond je minder leuke vakken?
- Hoe was het buiten schooltijd als jongere in de DDR? Zat je bij de FDJ?
- Wat voor muziek vond je mooi? Bij welke groep heb je je aangesloten?
- Vind je het erg dat de DDR niet meer bestaat?

Betoog

Gebruik alle bronnen (1 tot en met 10).

In dit betoog ga je argumenten verzamelen voor of tegen de stelling: de aandacht voor jongeren in de DDR was er alleen op gericht hen te vormen naar de idealen van de SED.

Om tot een goed opgebouwd betoog te komen, beantwoord je de volgende vragen:

- Beschrijf wat de SED als ideale jongere zag.
- Beschrijf op welke wijze in de DDR de ideologie werd overgedragen op jongeren
 - op de scholen
 - in de vrijetijdsbesteding van jongeren.
- Beschrijf op welke wijze in de DDR gereageerd werd op jongeren die zich niet wilden aanpassen.
- Maak een afweging waarin je beargumenteert of je voor of tegen de stelling bent.

Antwoorden

- 1a. Suzanne: vindt de solidariteit in de DDR belangrijk, geen werkloosheid, meer gemeenschapsgevoel, Carla sluit zich daarbij aan. Ferenz en Volker vinden de beperkingen in de vrijheid en de totalitaire onderdrukking het meest kenmerkend
- 1b. Suzannes vader was directeur van een school; waarschijnlijk werd in haar opvoeding veel aandacht gegeven aan de partij-idealen; over Carla's achtergrond zijn geen gegevens in het interview; Ferenz heeft een achtergrond met kleine zelfstandigen (opa) die door het regime werd tegen-gewerkt; Volkers vader was zelf politieke gevangene en kwam dus met de repressie in aanraking.
- 2a. Punten van overeenkomst (twee van de volgende): moderne vreemde talen worden beoordeeld, scheikunde en aardrijkskunde en geschiedenis ook. Verschil: thema eigen werkstuk genoemd; geen cijfers, Russisch als keuzevak.
- 2b. Naast praktisch bruikbare vakken als de talen is ook de ideologische vorming van belang.
3. 1: geen aandacht op school; 2: wel, want de Wehrerziehung richt zich daarop; 3: geen want er wordt niet expliciet iets beoordeeld; 4: geen want er wordt niet expliciet iets beoordeeld; 5: wel, want de FDJ-activiteiten worden apart genoemd; 6: geen want er wordt niet expliciet iets beoordeeld; 7: (misschien) wel in de klassendiscussies (?); 8: geen want is nog niet van toepassing voor jongeren; 9: geen want er wordt niet expliciet iets beoordeeld; 10: geen want er wordt niet expliciet iets over beoordeeld.
4. Bij het vak Wehrerziehung worden bezoekjes afgelegd aan het leger, waar de kinderen in aanraking komen met wapens en soldaten. Vanaf het 9/10e schooljaar komt de nadruk meer op de sport te liggen (stormbaan).
- 5a. Bij de Wehrerziehung hoort ook een burgerdefensiekamp; volgens H.H. gaat het om een puur militaire opleiding.
- 5b. Kinderen zijn enthousiast, ook over de sportieve kant van de Wehrerziehung; negatief is (als ze ouder worden) dat het een gedwongen militaire opleiding is.
- 5c. Het is aannemelijk dat de meeste jongeren in de DDR zich niet zo openlijk onttrokken aan de Wehrerziehung. Veelal zal er gekozen zijn voor een meer verborgen vorm van onttrekking.
- 6a. De tegenstelling tussen de normen en waarden die thuis, en die op school aan Susanne geleerd worden. is erg verwarrend voor haar. Een jong meisje als Susanne kan nog niet begrijpen dat er over belangrijke normen en waarden verschillende oordelen thuis en op school overgebracht kunnen worden.
- 6b. Nee, want uit bron 7 blijkt dat de meeste leraren ertoe bijdroegen dat hun leerlingen juist geen kritische instelling aangeleerd werd. De geschiedenislerares lijkt dat wel te doen.
- 7a. Voor de 'oude' Beatles was het leven van de arbeidersklasse een bron van inspiratie, waarvan zij een realistische weergave maakten. De 'nieuwe' Beatles zijn in handen gevallen van de kapitalisten/doen mee aan de uitwassen van het kapitalisme.
- 7b. Op de bovenste foto zijn de haren nog redelijk kort en zien de zangers er goedgekleed uit, in tegenstelling tot de andere foto, toen de Beatles onder invloed van een Indiase goeroe waren gekomen.
- 7c. eigen antwoord
8. Op de Partijdag was besloten een alternatief te ontwikkelen tegenover de dekadente imperialistische platenindustrie, en dat is de achtergrond van dit commentaar.
9. De Beatles zullen weinig boodschap gehad hebben aan een rol als voorbeeld voor jongeren die socialistische nieuwe mensen moeten worden.
- 10a. Angela verzet zich tegen de opgelegde kleding en normen van de FDJ, de bestaande muziek en de conventies over het uiterlijk (zie foto).
- 10b. Na een (gezochte) aanleiding wordt ze gearresteerd en ze mag haar opleiding niet afmaken.
- 11a. Tom vindt dat in het Westen weliswaar de welvaart hoger en de auto's groter zijn, maar dat in de DDR minder uitgebuit wordt en er in ieder geval werk is voor iedereen.
- 11b. Hij heeft een carrière in de FDJ doorgemaakt en zal in de partij verder gaan.

Voor het verhaal en het betoog kan de docent een eigen antwoordmodel maken. Belangrijk is daarbij dat de argumenten duidelijk en helder verwoord zijn en dat de bronvermelding goed is.